

TÉNYEK ÉS TANÚK

X 954255

Vajda Mihály

SZÖG A ZSÁKBÓL

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001188100

X 25 4 2 5 5

© Vajda Mihály, 2017
© Kardos András, 2017

GYEREKKOROM TÉNYEI, AMELYEKNEK NEM VOLTAM TANÚJA

Nem emlékszem a gyerekkoromra. Egy-két kép, más semmi. A legkorábbi úgy nagyjából másfél éves koromból; ezt onnan tudom, hogy a „mozgóképen” rajta van (mostoha)nagyapám, ő pedig másfél éves korom körül meghalt. A rácsos ágyamban ugrálok nagyanyám lakásának nagyszobájában a Ferenciek terén, amikor üt a falióra, és belép a nagyapám a szobába. Örültem neki. Aztán hosszú-hosszú ideig semmi. Így persze ez nem igaz; Erzsébet tér, ahová tanítás után – a Deák téri evangélikus elemibe jártam, de ezt csak tudom, emlékezni nem emlékszem rá – anyám és valamelyik osztálytársam mamája kivitt bennünket játszani. Persze még az sem igaz, hogy az iskolára, osztálytársaimra, a tanító bácsira egyáltalán ne emlékeznék. Él az emlékezetemben, hogy egy óraközi szünetben a Sütő utcában járó-kelő kopaszokra köpködtünk; valakit el is találtunk, az panaszt tett az iskolában, s Raffay tanító bácsitól körmöst kaptunk. Szóval egy-két kép, és más semmi.

A minap már nagyon elfáradt az egyetlen ép szemem, nem ment az olvasás, nézegettem a polcomon, hogy melyik könyvet lehetne csak úgy lapozgatni, s megakadt a szemem – az a bizonyos ép – egy kötetten, az a címe, hogy *Kismező – Nagymező – Broadway*;

volt már a kezemben, talán éppen ezért gondoltam, hogy jó lesz egyszerű, felelőtlen lapozgatásra; emlékeztem rá, hogy képek is vannak benne bőséggel. Levettem a könyvet a polcra, neki is fogtam lapozgatni, s megakadt a szemem egy képen, amely a Klauzál téren áthaladó kettes villamost ábrázolja. 1941-ben a kettes villamos bizony átevickélt a Klauzál téren; mint aztán a szövegből – igen, fáradt szem ide, fáradt szem oda, most már a szövegbe is belenéztem – kiderült, éppen 1941-ben szüntették meg.

...Mert az úgy volt, hogy én gyerekkoromban – a háború után, amikor már újra jártak a villamosok – fel tudtam sorolni Budapest összes villamosvonalait – az egyes még nem járta körül Tolnát és Baranyát; jó, ne túlozzak: Pestet és egy kicsit Budát, hanem a Közvágóhídtól ment a Nagyvásártelepre. Aki nem hiszi, járjon utána. A nyolcas meg a tízes valahol ott a Batthyány emlékmécsestől döcögött a Regnum Marianumig, de az egyik a Podmaniczky utcán, a másik a Nagymezőn – nem sorolom fel valamennyit; a pesti közlekedés járatainak többségét ma már amúgy is autóbuszok teszik ki, azok meg semmi biztos fogódzót nem nyújtanak. Egyik nap erre jár, másnap meg áthelyezik a vonalat. Vagy éppenséggel megszüntetik. Nyoma se marad. A villamosoknál viszont rend van. Rendjüket megzavarni jóval nagyobb erőfeszítést követel, mint a buszok esetében. És valami nyoma e tevékenységnek évtizedekig ott éktelenkedik a városban: a sínek, s ha azokat nagy nehezen felszedik, akkor a sínek helye. Nekem is szükségem volt valamire, ahol rend van, ami kiismerhető, s ami nincs tele fenyegetéssel, mint az emberek világa. Ahogy a kis Borbély Szilárdnak a prímszámokra. Hogyne lett volna rá szükségem! Hogy az

emberek világa tele van fenyegetéssel, szinte más sincs benne, csak fenyegetés, amit aztán én 1944–45-ben keményen megtapasztaltam. De talán erre kellettek a viszonylag stabil villamosvonalak már korábban is.

Valamit most sikerült megfejtenem. Csakhogy ez a megfejtés újabb rejtély forrásává vált. Nemcsak azt meséltem ugyanis mindig mindenkinek, hogy én bizony gyerekkoromban kívülről tudtam Budapest összes villamosvonalait, beleértve azokat, amelyekről ma már senki emberfia el nem hiszi, hogy egyáltalában léteztek: „Mi? Hogy a Csányi utcában meg a Klauzál téren villamos? Ezt te csak álmodtad!” (– most aztán csak előszedem a könyvet, s megmutatom a képet, látjátok, nem kellett volna hülyének néznetek), hanem azt is, hogy én teljesen elfelejtettem a gyerekkoromat, értvén ezen a kisgyerekkoromat, de nemcsak azt az egészen kis gyerekkort, amelyet jószerével mindenki elfelejt, hanem mindent – úgy gondoltam –, egészen a németek 1944-es dicsőséges bevonulásáig. És most tessék. Kiderült, hogy az, amire úgy emlékszem, mintha tegnap lett volna, nevezetesen a Klauzál téren kanyargó kettes villamos, az, még ha a lehető legkésőbbi emlékpillanatot tételezem is, egy 1941-ben, vagy tán még annál is előbb rögzült emlék. Emlék abból az életkoromból, amikorról egyáltalában nincsenek emlékeim.

Lehet, hogy most már mindent értek. Mindent elfelejtettem a gyerekkoromból, mert féltem az emberektől. 1944. március 19-ig erre talán nem volt okom, de azután minden bizonnyal. Ezért az ember nevű szörnyeteget (homo homini lupus) kitöröltem az emlékezetemből. Ami megmaradt, azok a viszonylag stabil villamosvonalak. Különösen a kettes a Klauzál téren, mert azt még sirattam is.

Gyerekkorom elfelejtését – jó hosszú ideig – annak tudtam be, hogy egészen több mint kilencéves koromig a szüleim minden valószerűség szerint eltitkoltak előlem valamit, amit én valamiképpen tudtam, csak nem értettem. Hogy ugyanis velünk, zsidókkal valami baj van. (Azt, hogy zsidó vagyok, tudtam, ha máshonnan nem, hát abból, hogy az evangélikus iskolában zsidó hittanra jártam.) Mindezt talán azért hittem így, mert úgy gondolom – úgy gondoltam legalábbis –, hogy éppen 1944. március 19. óta vannak kontinuos emlékeim.

Ma már viszont távolról sem vagyok biztos benne, hogy a gyerekkor- (a gyereklét-) feledésnek ez az oka. Egyelőre azonban nem keresném az okokat. Vagy? Azt is szoktam lehetséges magyarázatként emlegetni, hogy a szüleim házassága minden bizonnyal már kezdettől fogva nagyon rossz volt. Nálunk odahaza síri csend honolt. S egy gyerek, akinek nem mesélnek, akinek nem ismétlik unos-untalan a családi történeteket, az semmire sem emlékszik. A szüleim házasságáról alkotott képem persze nem gyerekkori – nem létező – emlékekre épül. Fényképekre? Talán. De leginkább későbbi, már fiatalkori tapasztalataimból következtek rá. Bizonyára ezért is próbáltam megírni, szinte a semmire építve, szüleim valamiféle életrajzát.

Hogy tényleg elfelejtettem-e a gyerekkoromat, vagy valamiért el akarom hitetni magammal, hogy elfelejtettem, arra a jelen pillanatban nemigen tudnék választ adni. Hogy elfelejtettem, vagy elfelejtettnek vélem, s ugyanakkor a semmiből mégis meg szeretném konstruálni – furcsa konstrukció; de mit tegyek, ha ez a helyzet.

Lássuk hát az életrajzokat.

Volt egyszer egy csodaszép fiatal nő. Nevezzük Magdának; mert hát így hívták anyámat.

Most még nincsen, most még csak kislány. Apja aranyműves, a család éppenséggel nem szenved szűk-séget. Gozsdu udvarbeli lakásuk modern és ízléssel berendezett. Az egész arany-ezüstműves (zsidó) negyedben a Gozsdu udvar – ma is áll – az egyetlen izgalmas épület. Magda végezetül is jól meglenne otthon. Nővérét ugyan ki nem állhatja, de túl kicsi még ahhoz, hogy meg tudja magának fogalmazni, mi is vele a baja. Sokat veszekednek, de hát ez az élet rendje. Az öcsikéjét szereti; kezdeni persze nem tud vele semmit. Időnként babusgatja, eljátszik vele; túlfejtett anyai ösztönökkel azért nem látszik rendelkezni. Neki olyasvalakire lenne szüksége, aki megérti, aki komolyan veszi őt, és felel a kérdéseire. Apját azonban csak távolról csodálhatja. Az az érzése, de ezt persze megfogalmazni nem tudja még, hogy ha az apja nem az aranyait, hanem őt akarná megérteni, a megértés kölcsönös lehetne. Mindenesetre az aranytól ragyogó apai tekintetet magának szeretné megnyerni. De már ha, akár csak suttyomban is, a műhely irányába indul, anyja rászól: „Magda, apádat békén hagyni! Tudod, milyen sok a dolga... Ha valamire szükséged van, vagy valami bajod van, gyere

hozzám. Érted?” S mire az apja este előkaszálódik az aranyai közül, Magda már többnyire elaludt.

S még ez a vágyódása, ez az aranyá válni akarása, ez az egyetlen meghatározó jó érzése sem tarthatott már sokáig. Papa, Nasser Lipót névre hallgatott, vakbélgyulladást kapott, aztán perforálódott is az a fránya vakbél, s az orvosok nem tudtak már rajta segíteni. Magda magára maradt az undok nővérkével, a mindig csak szabályokat hangoztató és gyerekeit jóindulattal kioktató anyjával, Hildával, meg azzal az unalmas öcsikével. Minden rémes volt, s csak még rémesebb lett. A vágó most már kifelé húzta, vonzotta. Ki ebből a szabályozott polgári jólétből! Élni akarok! – gondolta volna, ha ilyeneket hétéves korában az ember már képes lenne gondolni.

Sokat rajzolt, de nem volt kinek megmutatni a rajzait. Különösen azután nem, hogy anyja hamarosan újra férjhez ment, egy nagyon szigorú, komoly emberhez, aki csak a bútorszöveget szorgosgatta, s a léhaságot – s mi másnak minősült volna a „művészkedés” – nem tűrte maga körül. „Mi lesz ebből a lányból, ha mást se csinál, csak rajzol meg fest?” Magda azt érezte, most már titkolnia is kell a rajzait. Nem volt az új apa istenes ember, dehogy... A család már korábban is igyekezett megfeledezni a zsidóságról, de a bútorszövet-nagykereskedő mostohaapából mégis mintha az ősz szigorú, áporodott szelleme áradt volna. Talán még jobb is lett volna, ha fekete kaftánban, szomorú kalapban, pajszosan és szakállasan egész nap a Tórát meg a Talmudot bújja; akkor legalább egyáltalán nem törődött volna kisebbik, semmirevaló mostohalányával. Hogy én erre a (mostoha)apai szigorra következtetek, bizonyára anyám ismert tulajdonságai alapján, annak talán

ellentmond az öregúr belépésekor a kiságyban örvendezve ugráló Misu képe, de újfent nem tehetek semmit, ha az ismeretlen és már megismerhetetlen tényeket csak ekképpen vagyok képes tanúsítani.

Magda nőtt, növekedett, lassan nem számított már kislánynak. Már tizenöt éves korára gyönyörű nővé lett a semmirevaló. Bűnösen szép volt. Egy jó hírű pesti gimnázium, a Mária Terézia Leánygimnázium ötödik osztályába járt, az Andrassy út és a Vörösmarty utca sarkán (később én is ott gyakoroltam), s udvaroltatott magának a szomszéd iskolába járó fiúkkal, akik tanítás után csapatostul vártak rá az utcán. Kezdték fékeveszetten viselkedni, ahogy akkoriban még tulajdonképpen nem is lehetett volna. A nyílt utcán, az iskola előtt csókolózott a fiúkkal, nem ment haza, csak éjszaka, olykor-olykor éppenséggel nem is színjózanul. Amikor aztán egyszer az iskolában is részegen jelent meg, nem volt pardon. Könyörtelenül kicsapták az ország összes gimnáziumából. Hogy tényleg ez volt-e kicsapatasának oka, azt persze soha meg nem kérdeztem. Lehet, hogy csak dohányzott. Merthogy a dohányzással soha fel nem hagyott.

A szülők kétségbe voltak esve. Mintha csak most vették volna észre: valamit nagyon elrontottak. Hibáztatták persze a lányukat is, lehordták mindennek, de akár milyen hihetetlen, nem a megfelelő szigorú büntetésen törték a fejüket. Beszélni próbáltak Magdával. Félretéve összes előítéleteiket, ösztönösen ráébredtek: segíteni kellene neki. Nagy dolog volt ez ám, különösen akkoriban.

Segíteni kellene neki, bizalmat kellene ébreszteni benne, de hogyan? Hiszen Magda, aki az apja életében mindig csak arra várt, hogy a szülei mondjanak

már neki valamit... igen, *neki* mondjanak valamit, valami igazán személyeset, valamit, ami valóban neki szól, ami őt érinti, azt a valakit, aki ő, nem pedig azt az akárkit, aki a sors véletlene folytán a házasságukba és így a háztartásukba beleszületett egyed, és mint ilyen, kötelességszerűen felnevelendő, ez a Magda addigra már tökéletesen bezárkózott. Kérdezhették – nem felelt. Rángatta a vállát. Hogy anyja és a bútorszövetárus megértették-e, hogy azért nem felel, mert nem tud felelni, ezt nehéz lenne eldönteni. Még azt sem olyan könnyű eldönteni, hogy felelni nem tudása valóban nem tudás, vagy éppenséggel mégis keserű tapasztalatain alapuló nem akarás volt-e. Hogy is lehet itt különbséget tenni? A döntő mégis az volt, hogy ezúttal nem büntetni akarták. Megérteni akarták... És tényleg segíteni neki. Valószínűleg Magda elzárkózása ellenére is eldönt: segíteni fogják, hogy művész váljon belőle. Hagyták, hogy ez a félig még gyerek, félig már felnőtt ember járja a maga útját. S ha végül is aztán nem tudta végigjárni, az már nem rajtuk, hanem a körülményeken múlt. Persze ez azért nem egészen biztos...

De nagyon előreszaladtam. Magda pillanatnyilag tizenhat éves, csavarog a fiúkkal a városban, és rajzol, megszállottan... Csakhogy nem olyan könnyű magányosan elindulni a festői pályán. Márpedig ő a fejébe vette: festő lesz. A fiúk aranyosak, jópofák, imádják Magdát, de nem sokat értenek belőle, a festéskedéséből meg végképp semmit. Tulajdonképpen nemcsak otthon, hanem csatangolásai, kocsmázásai során is fal veszi körül. Maga építette? Bizonyára, jöllehet nem állt szándékában elzárkózni a világtól. De reménytelenül más volt, mint a többiek. Más... más, mint akárki. Tizenhat évesen valószínűleg már meg is tudta volna

fogalmazni a maga másságát, de nem volt kihez beszélnie. S ahhoz, hogy a legnehezebb gondolatainkat magunknak, és kizárólag csak magunknak fogalmazzuk meg, ahhoz nem elég tizenhat évesnek lenni. Hurcolta hát magával a meghatározhatatlan, rendkívül nehéz terhet, amely lehúzta a mélybe. De mintha ő lett volna az erősebb. Nem engedte, hogy depressziója elhatalmasodjék felette. Ha már végképp nem bírta tovább, tobzódni kezdett: ivott, fiúzott, s nekiállt festeni, ami aztán megnyugtatta és kisegítette a legmélyebb mélységekből.

Senki, az égvilágon senki nem értett ebből semmit. Egyesek csak a depresszióját tapasztalták, mint majd később jómagam is, s nem értették, mi baja lehet ennek a gyönyörű szép, kicsattanóan egészségesnek tűnő fiatal nőnek. Mégis beteg talán? Mások meg csak a kicsapongásait ismerték, de ők sem értették. Annyira nem voltak tompák és érzéketlenek, hogy ne sejtették volna legalább: könnyedsége csak álca, ami valami mást takar. De hogy mi volna ez a más, azt nem tudták. Nem is tudhatták. Hisz ő maga sem tudta.

Beiratkozott egy festőiskolába. Összebarátkozott néhány lánnyal, akik talán többet éreztek belőle, mint mások; de érteni ők sem értették. Jártak együtt Szentendrére, lefestették a furcsa házakat, a templomokat... sokszor nem lehetett elrángatni a palettája, a vázlatkönyve mellől; szép volt minden, amit a vászonra, a papírra varázsolt. Hát akkor mi baja? Mert hogy valami baja van, az napnál világosabb volt. Gyönyörű, mindenkinél tehetségesebb, miért nem szárnyal hát? Miért vergődik a melankólia és az elviselhetetlen tombolás között – az utóbbiról a lányoknak inkább csak sejtelmük volt, mintsem hogy igazán megtapasztalták

volna –, az isten szerelmére, miért nem normális soha? Még kérdezni sem merték.

Az az érzésem, hogy a legszebb képeit a Tabánban festette. A régi Tabán eltűnését még nekem is mindig nosztalgiával emlegette. Imádtá ezt a falut a városban; napokat, heteket töltött a Tabán kocsmáiban, csakhogy oda nem vitte magával újdonsült barátnőit. Nemhogy nem vitte magával őket, nem is beszélt nekik a Tabánról, soha, egyetlen mondatában sem említette a Tabánt, de persze hogy vázlatai nem csak Szentendrén születtek, az napnál világosabb volt. Más is volt ezeknek a tabáni képeknek a karaktere, az atmoszférája. Elcsigázott kubikus parasztok, az utca szélén heverő kutyák, macskák, meg kocsmabelsők, züllött fiatal művészekkel – istenem, micsoda fantasztkus portrék! –, akik ölükben édes kurvákkal mulatták a kocsmában a másoknak feleslegesnek tűnő időt. Az ott gyakran megforduló urak nem érdekelték. A Rudast már csak ezért is kerülte, oda csak a tehetősebbek jártak. Nem mint-ha ne lett volna pénze. Szülei valóban nem fukarkodtak. Ha jól sejtem, inkább az Avarba járt – van a vendéglőről egy fénykép, fiatal nő ül a kerthelyiségben, ő volna az talán? –, meg a Mélypincébe. Ki tudja, nem ismerkedett-e meg ott Krúdyval, akinek a Mélypince kedvenc tabáni helye, Krausz Poldi meg kedvenc kocsmárosa volt. Festett, festett és festett. Ha barátnőinek nagy néha sikerült belepillantaniuk a tabáni képekbe, el voltak ragadtatva. Minthogy azonban ő nem beszélt a tabáni életéről, a lányok szemérmesen elhallgatták ezt a lopott tudásukat. Hogy aztán hol ismerkedett meg baloldali festő, író, publicista barátaival, arról semmit nem lehet tudni. Éppúgy találkozhatott velük a Tabánban, ahogy ekkor már festőtanára és élete első – talán

egyetlen – igazi szerelme, Jaschik Álmos is szülője lehetett e barátságoknak. „Amikor a B-listára helyezés Jaschik Álmos tanítványainak tudomására jutott, azok őt küldöttségileg felkeresték és arra kérték, hogy indítson meg egy magániskolát, miután ők, a történetek után, az iparrajziskolából kimaradnak. Ez meg is történt. Egyszerre 37 növendék fordított hátat az iskolának és két évfolyam-osztály növendékanyaga, egy napról a másikra, teljesen kiürült.”¹ Ebbe a magániskolába iratkozott be néhány évvel később Magda, és az sem lehetetlen, hogy Jaschik Álmoskal kettesben is jártak a Tabánba. Fennmaradtak levelek, amelyekből lehet arra következtetni, hogy anyám szerelmes volt a mesterbe, de másra nemigen. Az is lehet, hogy először Jaschik vitte el őt oda. De hogy vajon az vetett-e véget e nyugtalan tabáni idillnek, hogy Magdának be kellett látnia: Jaschik semmiképpen nem hagyja el a feleségét, aki munkatársa is volt, azt sűrű homály fedi. Akárhogy is, a tabáni szép napok egyszer csak véget értek, emléküik azonban később is fel-felvillant Magda ugyancsak ritkás „történelmi” megnyilvánulásaiban. Hogy ő ott sokat járt, hogy ő ott festett, arról bizony soha nem esett egyetlen szó sem, de hogy milyen szép is volt a Tabán, s micsoda rémség, hogy lerombolták, arról hallottunk később többször is.

S a kérdések özöne; az elbeszélő ez esetben nem mindentudó. Miért és mikor semmisítette meg Magda a tabáni képeit? Lehet, hogy ez a Jaschik Álmoshoz fűződő viszonyának nehézségeivel függött össze? Persze az is lehet, hogy az 1933-as évvel, amikor

¹ Jaschik Álmos: *A magyar iparoktatás és munkásnevelés reformtervezetének vázlata*. Kézirat. Iparművészeti Múzeum, Adattár.

kénytelen-kelletlen – valószínűleg egy hisztériás rohamában – feladta művészi törekvéseit. Igen, ez is lehetséges. De még csak a húszas évek végén járunk, Magda betöltötte a huszadik életévét. A felhőtlennek tűnő kocsmányásoknak, a flörtöléseknek mintha vége lenne. Vagy legalábbis nem játszanak már lényeges szerepet az életében. Két társaságban mozog. Az egyik a lányoké: kettő közülük keramikus vagy annak készül, a harmadik... Mit is csinált a harmadik? Rajzolt-e vajon ő is, vagy festett? Mire megismertem, mintha már az ő életében sem játszott volna semmiféle szerepet a művészet. A négy lány sokszor együtt utazik Szentendrére, olykor HÉV-vel, de legtöbbször a kishajóval, élvezik a város légkörét, be-belesnek az ott élő művészek kertjébe, udvarára, tudni szeretnék, merre tájékozódnak, mit akarnak tulajdonképpen az „öregek”. Öregek? Olyan sokkal öregebbek azok sem voltak. Vajda Lajos, Ámos Imre, Korniss, Barcsay, Czóbel. Az utóbbi kettő, igen, ők valóban idősebbek voltak néhány évvel. Amennyire meg tudom ítélni, művészetük ennek megfelelően jelentősen különbözött is a fiatalabbakétól. De vajon mit láttak a festészetükből, főként a fiatalokéból, a lányok? Miért nem próbáltak megismerkedni velük? Miért nem próbált Magda bekerülni a köreikbe? Mert-hogy semmi sem utal arra, hogy... Mire? Hogy ismerte volna őket? Hiszen semmi sem utal semmire, a dokumentumok meg ugyancsak sporadikusak.

Fényképek a húszas évek végéről, a harmincas évek elejéről. Kirándulás, evezőstúra. Magda boldognak látszik. Kikkel van? Nem tudom, bár a lányokat, akiket idősebb korukban ismertem, éppúgy nem ismerném fel ezeken a képeken, mint Magda más barátait, más társaságát. Baloldali fiatalok? Fiatal művészek, éppen az

említettek egyike-másika? Csak Bálint György bukkan föl elfojtott emlékeim felszínére. Az ő nevét anyám mintha egyszer említette volna.

Megnézem Bálint György életrajzát. 1933-ban feleségül vette Csillag Vera grafikusművészt. Mintha ez a név is ott bujkálna az emlékezet felszín alattijában. Vajon Nasser Magda grafikusművész – később mindig grafikusművésznek, nem pedig festőnek nevezte magát – azt szerette volna, ha Bálint György őt veszi feleségül? S bánatában-dühében hozzámént apámhoz? Újabb titok, újabb lehetőség eljátszani Magda végül is nagyon szomorúnak sejtethető élete alakulásával.² Az egyik lány valószínűleg szintén baloldali körökben mozgott. Később is, már sikeres keramikusként-szobrászként is volt kapcsolata kommunistákkal. Vajon ugyanarról a körrel van-e szó?

Különben eddigi meséből mintha az tűnne ki, hogy Magda messze kiemelkedett barátnői közül. Ez azonban így nem lehet igaz. Három barátnője közül kettő keramikus volt, nem festő-grafikus, s már igen korán sikereik voltak, díjakat nyertek, önálló kiállításokat rendeztek. Ha mégis valahogy felnéztek Magdára, ha csodálták őt, az bizonyára furcsa, megközelíthetetlen

² A 2016-os év szilveszterének éjszakája. Barbara feltesz valami CD-t, magyar kiadás; a legkülönbözőbb helyekről származó zsidó dalok vannak rajta. A többi között a *Szól a kakas már* kezdetű haszid dal, magyarul. Amikor az énekesnő elkezd, én megszólalok: Jé, mennyit énekelte ezt anyám. Barbarának – úgy tűnik – soha nem mondtam, hogy anyám időnként énekelte. Ezt a dalt, meg a *Hullámzó Balaton tetején...*-t, aztán a *Nem loptam én életembe...* kezdetűt. De talán leggyakrabban azt, ami a lány kebelébe rejtett áspiskígyóról szólt, és amelyet nem tudok rekonstruálni. Nem kell sok fantázia hozzá, hogy anyám dalait – mind a négyet együtt, többre nem emlékszem – úgy interpretáljam, mint amelyek az elvesztett szerelemről, az elhagyott szeretetről szólnak.

természetének volt köszönhető, meg talán csak lopva megtekintett tabáni képeinek. Abból sugárzott valami, ami valahogy lenyűgözte őket.

Szóval tabáni festmények nincsenek, szentendreiek vannak, azokból is főként csak a rajzok. Vajon minden festményét megsemmisítette? Már az is a hisztéria jele volt, hogy nem festőnek, hanem grafikusnak tekintette magát? Megfejtethetlen titkok.

A húszas évek végén járunk. Egyelőre Magda teszi a dolgát. S ha azok a bizonyos fényképek ebből a korszakból valók – nem nagyon lehetnek más időszakból –, akkor időnként talán jól is érezte magát a bőrében. Még német ösztöndíjat is kapott, 1933-ban: elutazhat Berlinbe. Elutazhat – de a sorsába most éppen a történelem szól bele. A történelem a mostohaapáknál is rosszabb. Azok néha magukba szállnak, elrugaszkodnak az elveiktől – no, már amelyik. Nem hiszem, hogy sok komoly férfiú döntött volna úgy, ahogy a bűtorszövet-nagykereskedő döntött, amikor a mostohalányát kivágták a gimnáziumból. De Magda mostohaapja úgy döntött, ahogy döntött, s ez nagyon is tiszteletreméltó. Elvárhatjuk-e vajon a történelemtől is, hogy némelykor ilyen tiszteletreméltón, ilyen mélyen önkritikusan viselkedjék? Elvárni éppenséggel elvárhatjuk, de már amikor elvárjuk, akkor is tudjuk, ez bizony hiú remény, csalódní fogunk elvárásainkban. A történelem megy a maga útján, és hogy ezt valami isten vagy önmaga jelölte-e ki a számára...

Magda tehát elnyerte a Porosz Képzőművészeti Szövetség egyéves ösztöndíját, kiutazása 1933 tavaszán lett volna esedékes. Később mint valami magától értetődő dolgot mesélte, hogy akkor már nem utazhatott ki. Ez persze nem vitás, de hogy miként is történt a dolog,

arról nem szól a fáma. Ő maga rögtön belátta, hogy ennek az ösztöndíjnak annyi... Vagy a Porosz Képzőművészeti Szövetség – titkos vagy nyilvános – aktáiban szerepelt, hogy a hölgy bizony zsidó, s néhány hét alatt felülvizsgálták az az évi ösztöndíjasokat, és a nemkívánatosakat törölték a listáról? Tulajdonképpen mindegy is. A lényeg, hogy nem utazhatott. Vagy már nem akart. Én se akartam volna. Hitler Németországába? Összeomlott egy álmom. Hogy ebből aztán miként adódott, hogy már ugyanazon a tavaszon, április 30-án hozzámment valakihez, aki holtbiztos, hogy nem tartozott az ő köreihez, azt nehéz lenne megmondani. Honnan bukkant elő Marci? Van, aki azt állítja, hogy egy házban laktak, csak Marci nem az első, hanem a második emeleten. Órák hosszat állt a gangon, és várta, hogy Magda egy pillanatra megjelenjen az első emeleti ajtóban. Régóta szerelmes volt a gyönyörű, nála sokkal fiatalabb nőbe, aki hallani sem akart róla. Özvegyember volt, már vagy egy évtizede rákban elhunyt felesége ráhagyott egy fiút, akit mindig is, később is a sajátjának érzett. Imádták egymást a fiúval. De hogy ugyanabban a házban laktak volna, mint Magda? Meg hogy ott állt kinn a gangon? Számomra ez sem nagyon hihető. De valahol csak meg kellett ismerkedniük.³

Tegyük fel: abban a szörnyű pillanatban, amikor kiderül, hogy Magda nem utazhat Berlinbe, anyja és mostohaapja újabb döntést hoznak. Most viszont már elég a művészkedésből – ugyan miért? –, tessék szépen hozzámmenni ehhez a kedves Marcihoz. Kell is a kisfiúnak... Ja. Mi kell a kisfiúnak? Egy anyuka, aki gondoskodik

³ Kiderült aztán, hogy a TIT-ben, azaz a Turisták Inóci Társaságában ismerkedtek meg.

róla. Hogy Marci eddig remekül gondoskodott róla, hogy mindkettejük életének csodálatos szakasza volt ez, lássuk be, nem érv. Magda anyja és mostohaapja – láttuk már – tudtak előítélet-mentesen viselkedni, felül tudtak emelkedni nagypolgári – no, inkább csak középpolgári – valójukon, de azt csak nem hitték, hogy... Mit? Azt, hogy Magda szertelen művészféléből egyik napról a másikra gondos anya lesz? Pedig ez történt. Pedig talán ez történt. Pedig mintha ez történt volna. Talán Magda mindeddig csak arra várt...

Eddig csak olyasmit írtam anyámról, amiből egyértelműen az tűnt ki, hogy nagyon nagyra tartottam. Most meg kénytelen vagyok megvádolni holmi kicsinyes megalkuvással. Hát miért nem azt írom, hogy – amilyen örült volt mindig is – beleszeretett Marciba? S akkor aztán minden rendben. Helyreállt a világrend.

Miért, miért... Mert sok lehetőség belefér egy személyiségbe, de azért talán mégsem bármi. Egyszerűen azt is mondhatnám, hogy minden lehetséges, az azonban, hogy Magda beleszeretett volt Marciba, az az egy – ki van zárva. Ki van zárva. Kizárom.

Miért? Annyira utáltam Marcit?

Ellenkezőleg – imádtam.

Szóval nagyanyám és mostohanagyapám – miért, miért nem – kijelentik: „Most pedig, minthogy itt maradtál, drága kislányom, szépen hozzáadás ehhez a Marcihoz. Szeret téged, makulátlanul tisztességes ember, és biztos egzisztencia.” S minthogy a hisztérikus döntés lehetősége bőven benne volt Magdában, elfogadta ezt a fordulatot.

Később – tán többször is – azt mondta: dönteni tudni kell. Ha az ember a családot választotta, le kell

mondania az ábrándjairól. Szóval hozzáment Marcihoz, voltak nászúton Párizsban, berendezkedtek valahol a Lipótvárosban, és éltek hármasan Marci mostohafiával, Gyurival. A kis vöröshajú nem egészen két évre rá született. Készült róla sok fénykép, többnyire a Kossuth téren – vagy akkor még Országház térnek hívták, apám sokszor így nevezte –, aztán nem-sokára kiköltöztek Mátyásfüldre, ott béreltek egy szép villát, valószínűleg Fáni néni hívta fel rá Marci figyelmét, hogy van ott egy kiadó ház. Fáni néni Marci első házasságából örökölt rokonságához tartozott, s Mátyásfüldön lakott. Telkének hátsó bejárata a Géza utcára nyílt, melynek túlsó oldalán szüleim aztán a villát bérelték.

Magda felhagyott a festéssel-rajzolással. Művészi hajlamait legfeljebb abban élte ki, hogy szép fényképalbumot készített kis vörös hajú fiának, az elejére gondosan beragasztotta azt az újságkivágást, mely a kisfiú horoszkópját tartalmazta. Volt egy levél is. Még a borítékra is emlékszem. Anyámnak volt címezve. Hogy vesztetett el? Körülbelül olyasmik lehettek benne, mint az újságban, plusz hogy filozófus leszek, meg hogy meggazdagszom: örökölok majd, vagy jól házasodom. Ami a meggazdagodást illeti, legnagyobb sajnálatomra nem jött be. Horoszkóp! Még hogy a zsidók nem hisznek az ilyesmiben! (Valaki írta nekem: Na jó, ennek az alapja a talmudi felfogásban, hogy nekünk ott van a Tóra, azt kell betartani, csak arra kell figyelni; plusz még filcsisebben, a Tóra eleve már a teremtés előtt létezett, plusz nagyobb az egész teremtett világnál, mit mondhatnának akkor a Tórához képest a csillagok... szóval a többiek csak higgyenek ilyen butaságokban... Másrészt a csillagok, a bolygók állásából kikövetkeztethető sors

ellentmond az isteneszmének, így voltaképpen a tal-mudi bölcsek bálványimádásnak tekintették, és ezért tiltották, azaz értelmezésük szerint tiltja maga a Tóra. Szóval ez a szkepszis igenis lehet genetikailag kódolt, az ősök hűsége következtében! Így lehet az utód még nem tudatosan is hű, nem megszegve a Tóra egyik legfontosabb parancsát. De ezt csak úgy mellékesen jegyzem meg.)

Nézem a fényképeket. Magda többnyire ha nem is jókedvű, de legalábbis derűs. Aztán egyszer csak egy kép a HÉV-en (vajon ki csinálta?), mintha visszatért volna mély szomorúsága. Persze ezek csakis olyan képek, ahol a kis vöröshajú is jelen van, az ő albumából valók a fotók. Más képek mintha nem is készültek volna Magdáról. Lehetetlen, hogy apám ne fényképezte volna minden lehető és lehetetlen alkalommal. Persze azért nem lehetetlen. Hiszen bármilyen szerelmes volt is az idő tájt, amikor a másodikon várta epekedve, hogy Magda megjelenjen az elsőn, elmúlhatott már ez a szerelem... végső soron a legmakacsabb szerelem sem egyéb, mint tűnő igazság, mondta valaki, talán García Márquez. Meg hát anyám megkínózta szegény apámat. Apám maga mesélte nekem, a már nagyra nőtt kisfiúnak, hogy Magda egyszer csak „megnémult”. Egy évig nem szólt apámhoz egyetlen szót sem. Egy teljes évig! Csak lassan derült ki, hogy a büntető némaság oka nem volt egyéb, mint hogy Marci síremléket állíttatott az első feleségének. Hogy ez mikor volt, nem tudom. Az esküvőtől a kis vöröshajú megszületéséig nem telt el egészen két év. A kis vöröshajú meg kellett hogy élje anyja némaságát, ha máshol nem, hát az anyja méhében. Ma már tudjuk, hogy a magzat nagyon is érzékeli anyja lelki rezdüléseit. Hogy aztán később, már megszületvén,

mint élte meg anyja reakcióját a hajszínére, azt homály fedi, mint annyi minden mást is.

Mindenesetre a kis vöröshajú megszületett, nőtt, növekedett. Hogy anyukája tényleg egyre depressziósabbá vált volna? Megeshet. S ha igen, mi volt ennek az oka, nem tudjuk. Hiányzott neki a festés, rajzolás? Nagyon unta már Marcit? Vagy csak egyszerűen hajlamos volt a depresszióra? A kislányra – ez kétségtelennek tűnik – odafigyelt. Hogy aztán a gyerek miként élte meg ezt a depressziós törődést? Szerettként? Ki tudja. A kis vöröshajú – mint tudjuk – nem emlékszik semmire. A történetekre, az eseményekre, a környezetre is alig-alig, érzelmeire viszont egyáltalában nem. Ezen pedig azt értem, hogy fogalma sincs, minek örült, mit utált, hol szeretett lenni, hol nem, kit szeretett, kit nem... Mintha rémlenék, hogy Bora nénit, a cselédet nagyon szerette. De lehet, hogy ez sem tényleges érzés-emlék, inkább csak sokkal később „megtanult” tudás. Valamikor sokkal, de sokkal később anyámmal és a húgommal meglátogattuk Bora nénit Lajosmizsén.

Igen, anyám odafigyelt a kislányra. Talán túlságosan is. Úgy tűnik, többször is elvitt az akkori évek híres gyermekpszichológusához, Pikler Emmihez; egyszer azért, mert túlmozgásos voltam – állandóan furcsán ugrabugráltam és ráztam a kezeimet. A pszichológus szerint túlmozgásosságom túlfellett intellektusom következménye. A terápia: be kell zárni a gyereket egy üres szobába, melyben csupán egy létra áll. A kislány majd unalmában le-fel mászkál rajta, és... Anyám nyilván tisztelettudóan végighallgatta a híres asszonyt, de tulajdonképpen nem figyelt már oda rá. Legalábbis nem jutott tovább a történet mesélésében – igaz, nem nagyon volt várható, hogy éppen ezt a történetet fogja

kicifrázni vagy akár csak részletezni: szinte soha nem mesélt. S ezt nem csak a volt kisfiú ugyancsak kihagyásos emlékezete tanúsítja. Húga sem emlékezett történetekre. A család hallgatott. Magda úgy gondolta, hogy a híres pszichológus – hülye. A kisfiú egyszerűen le fog esni a létráról. Mégis elvitte hozzá még egyszer – persze megeshet, hogy ez volt az első találkozás, s a létrás a második. De erről a találkozásról egészen biztosan csak egyszer ejtett szót. A kisfiú – hároméves volt talán – kijelentette, hogy lány szeretne lenni. A szexualitás elméletében járatos, Freudot olvasó Magda megijedt, kézen fogta a fiát, s elindult a pszichológus rendelőjébe. Ez alkalommal megegyeztek egymással, a pszichológus és az aggódó anya. Biztos hallotta a kisfiú a híreket a rádióban, hallott a háborúról – de hiszen akkor már több mint négyévesnek kellett lennie! –, s tudta (túlintellektualitás!), hogy katonának csak a fiúkat viszik, katona viszont nem szeretett volna lenni, ezért akart hát kislány lenni. Megeshet. Hogy anyám engem magamat akár csak egyszer is elvitt-e végül is a híres asszonyhoz, azt nem tudjuk. A nagyra nőtt kisfiú nem emlékszik ilyesmire.

Szóval Magda gondos, törődő anya volt. S jó háziasszony, bár háziasszonysága amolyan úriasszonyos háziasszonyság kellett hogy legyen. Mindig volt cseléd a háznál. Mint említettem, Marci jól kereső, vezető beosztású banktisztviselő volt. Vásznat, papírt Magda nem vett többé elő. Nagyokat sétált a kisfiával Mátyásföldön, aztán egy szép napon visszaköltöztek Pestre, a Lipótvárosba: apám cégvezető lett – addig, 1938-ig a bank Andrássy úti fiókjának volt a vezetője –, és ismét bent, a Nádor utcai központban dolgozott. Talán több idejét vette igénybe a munkája, s nem akart

naponta kétszer utazgatni a HÉV-vel Mátyásföld és a város között. Mátyásföld akkor még nem tartozott Budapesthez, Pest megyei település volt. Vagy mert nagyon megtetszett valamelyiküknek (mindkettőjüknek) a bank által felajánlott Nádor utcai lakás? Ez is lehet, ahogy persze az sem lehetetlen, hogy nem érezték jól magukat Mátyásföldön, vagy éppenséggel történt ott valami, ami azután elviselhetetlenné tette számukra a házat is – szép, emeletes villa volt, Újmátyásföld szélén, csendes helyen –, a környéket is, az egész Mátyásföldet? De lehet a beköltözés oka egyszerűen az is, hogy már tervbe vették a mátyásföldi repülőgépgyár építését – úgy nagyjából ötven-száz méternyire a lakóhelyüktől épült fel azután, mi már csak mint Ikarus autóbuszgyárra emlékszünk rá –, és Magdáék éltek az alkalommal, hogy egy kellemes házba, kellemes lakásba menekülhetnek az építkezés és a majdan megnövő teherforgalom elől. De hadd ne találgasson a krónikás. Sem a kisfiúnak emlékei, sem dokumentumok nincsenek, amelyek a hirtelen döntést magyarázhatnák.

De miért lettem egyszerre ilyen óvatos? Ahogy megtudtam írni Magda tabáni kalandját a majdnem semmire építve, úgy elképzelhetném magamnak mind a mátyásföldi életet, mind pedig az 1938-as döntés mögött rejlő megfontolásokat. Persze a tabáni hónapok, ahogy maga a Tabán is, vonzóak voltak, gyönyörűségesek, a mátyásföldi séták monotóniájáról meg nem igen tudnék semmi többet mondani. De a döntés? Az mégiscsak érdekes, hogy mi készítette kettejüket arra, hogy három év után visszahurcolkodjanak Pestre. Az sem világos, miért költöztek ki egyáltalán Mátyásföldre. Őszintén szólva szándékosan nem kutakodom. A döntést megalapozó fenti lehetőségeket hadd

egészítsem ki azonban még eggyel. 1938-ban a hírhedt antiszemita Endre László lett Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja.

Talán – és meglehet, hogy ez a feltételezés a legvalószínűbb – a szüleim úgy gondolták, jobb ilyen időszakban a nagyvárosban. Mindenesetre messzire kerülni Endre László hatókörétől. S milyen igazuk volt! Magdáról nemhiába állították fiatalkorában, hogy boszorkány: valóban bombabiztosan képes volt a jövőt illetően életmentő döntéseket hozni. Azokat a zsidókat, akik Mátyásföldön maradtak, 1944-ben, ha jól sejtem, azonnal Auschwitzba vitték. A budapestiek többsége viszont életben maradt. Ha tényleg ez volt a beköltözés oka, nem róható fel nekik, hogy akkor sem – bár ki tudja? – s később sem mondtak semmit a kisfiúnak. Hároméves! Mit magyarázzanak neki a politikáról, meg a rájuk leselkedő veszélyekről? Ugyancsak nehéz lett volna még ennek az „intellektuálisan túlfejlett” kisfiúnak is elmagyarázni az 1938-ban hozott zsidótörvény rendelkezéseit. Mindaddig, míg iskolába nem került, azt sem mondták meg neki, hogy ők zsidók. Nem is értette volna, mert ha nem is keresztelkedtek meg, tulajdonképpen nem voltak zsidók. Marciék éppúgy asszimilált zsidók voltak, mint Magdáék.

De mondom: szándékosan nem kutakodom.

Szóval a család beköltözött Budapestre, a Magyar-Olasz Bank tulajdonát képező Hild-házba: Nádor utca 19. Szemközt a Bank székházával.

Az élet itt sem volt más, mint Mátyásföldön. Magda mintha már meg is feledkezett volna művészi ambícióiról. Csak a családjának élt. Reggelente megbeszélte a cseléddel a napi menüt, majd elvitte a kisfiút az óvodába. Először az Andrassy útra járt a gyerek, a

Nagymező utca és a Párisi Nagy Áruház közötti épületek valamelyikében volt az óvoda, később anyám a Zoltán utcába vitt át. Tehát elvitte a gyereket az óvodába, aztán hazament; s ott aztán mit csinált? Amióta kisfia – őt illetően tulajdonképpen vak – szemével kellene látnom anyámat, nem vagyok képes mesélni róla. Milyen egyszerű volt, amíg a kisfiú még nem élt! Elereszthettem a fantáziámat. De amióta a kisfiú nemcsak hogy él, már eszmél is, csak-csak emlékezhetne valamire. De nem emlékszik. Tudja, hogy Andrassy út, tudja, hogy Zoltán utca, még az épületek is szinte a szeme előtt vannak, anyjáról azonban nem tud semmit. Nem csak szinte semmit. A szó szoros értelmében semmit. Hány éves korától őriz meg az ember az emlékezetében ezt meg azt? Ez bizonyára egyénenként különbözik. De még ha feltételezzük is, hogy ez az intellektuálisan túlfejlett kisfiú későn eszmélt... emlékszik arra, hol volt az óvoda, emlékszik a lakás, az óvodák környékére, emlékszik hát bizonyos értelemben a városra... Az anyja azonban alig-alig van benne a képben. Az előbb azt mondtam, hogy Magda, miután instrukciókat adott a cselédnek, elvitte a kisfiút az óvodába. Eleinte az egyikbe, később aztán a másikba. Elvitte, a kisfiú ott tudja magát az utcán, amint kézen fogva megy valakivel. De a valaki nincsen jelen a képben. Még a keze sem, amely az ő kezét fogja.

Hja, valamiért elfojtottam a gyerekkori emlékeimet. De vajon nem az anyám lelki nemléte, szótlan depressziója – később jellemző volt rá ez, kétségtelenül – fojtotta belém az emlékeket? Mit mondjak hát Magdáról, mi volt vele a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején? Mit csinált, amíg a kisfiú az óvodában volt? Csak két-három óra hosszat; nem voltak ezek napközi

otthonos óvodák! De két-három óra hosszat ott volt a kisfiú, halványan még a játékokra is emlékszik, mint-ha még a pajtásaira is emlékeznék, csak arra nem, hogy az anyja érte jött, és hazament vele. De mintha... Egy igen halvány Andrassy úti kép. Nem: akkor éppen nem az anyja jött érte, hanem valamelyik óvodás társának az anyja, s elvitte kettejüket őhozzájuk, a Thököly útra. A Thököly úti házra emlékszik a kisfiú, valami villaféle, van belőlük jó néhány a Thököly úton. Valahol a mai Cházár András utca tájékán volt, az út jobb oldalán. Csak arra nem emlékszik, hogy anyja vagy bárki érte jött oda, és hazavitte. Persze éppenséggel ott is alhatott, hogy másnap aztán együtt menjenek megint az óvodába. S mit csinált Magda, míg a kisfiú délelőttönként nem volt otthon; amikor a barátjánál volt vendégségben a Thököly úton? Mégis rajzolt volna titokban? Volt neki egy szeretője, ahhoz sietett? Flangált a városban, nézegette a kirakatokat, vásárolt magának, a családnak ezt-azt? Lánykora baloldali barátai-val töltötte az időt? Hogyhogy azok azonnal eltűntek, miután férjhez ment? S a barátnők, a művész barátnők? Eljöttek néha esténként, a férjükkel együtt, családi látogatásra? Ahogy majd később, a háború utáni időkben... De álljunk meg egy pillanatra. Vajon mind a háború utáni időből valók-e az emlékek? A mátyásföldi képeken többször is szerepel Fuchs Iván,⁴ az egyik művész barátnő fia, kicsit fiatalabb a mi kisfiúknál. Talán maga Roska néni, Iván anyja is jelen van egyik vagy másik fotón... De hogy is volt ez? Roska néni egy fakereskedőhöz ment feleségül. Kiköltöztek Varsóba.

⁴ Ma Kanadában él. Néha írunk egymásnak egy-egy e-mailt. Ő sem kérdezett a szüleiktől semmit, s akárcsak én, nem is tud róluk semmit.

Eddig a pillanatig eszembe sem jutott feltenni a kérdést, hogy vajon mit keres egy magyar zsidó fakereskedő Varsóban. Pedig hát nem olyan evidens, hogy éppen ott találjon munkát. Vagy nem is költöztek ki Varsóba? Látogatóban voltak Varsóban talán valami galíciai rokonoknál, amikor kitört a háború, s Jenő bácsi megsérült Lengyelországban egy bombatámadás során? Merthogy én már így ismertem: mindkét lába gépben, nagy nehezen tudott csak járni, bottal, botokkal. Minden összezavarodik. Mivel töltötte hát anyám az idejét?

Hogy esténként jártak apámmal moziba, az onnan tudható, hogy később többször panaszolták: bezzeg annak idején minden környéknek megvolt a maga mozija, bármelyik este leugorhatott az ember megnézni egy filmet. Bizonyára olvastak is, bár a könyvtárukban található könyvek nagy része mintha eredetileg apám tulajdona lett volna. Legalábbis az ő aláírása díszelgett – jellegzetes aláírás volt – a címoldalon. Vagy mégiscsak végzett anyám grafikus munkát is? A könyvek, amelyeket illusztrált, vajon mikori kiadásúak? Az egyikre, valami Santa Fében játszódó indiántörténetre jól emlékszem – no, nem a történetre, csak arra, hogy egy Santa Fében játszódó könyvet anyám illusztrált. Mikorról emlékszem erre, s mikor illusztrálta anyám a könyvet?

De hát ne tegyek úgy, mintha évtizedek teltek volna el ebben a mozdulatlanságban. Ha igaz, '38 nyarán költöztünk be Pestre. Tudjuk, egy lakást be kell rendezni, eltelik néhány hét vagy néhány hónap, míg az élet a rendes kerékvágásba kerül. '42 kora tavaszán meg már megszületett a húgom, '41 nyarán tehát anyám már terhes volt. Csak három évről kellene elszámolnom. „Csak” három év, mondom én, pedig három év,

amelynek során nem tud magával mit kezdeni az ember, lássuk be, nem csekély idő. De hát eltelik, kétségtelenül eltelik, különösen ha valaki súlyos depressziótól szenved. Ha viszont krónikás uram semmit nem tud az anyja említett három évéről, honnan tudja, hogy már ez idő tájt is depressziós volt? Csak azért, mert minden oka megvolt rá? Nem kvázi bizonyítani szeretném-e én ezt a depressziót, hogy aztán azt tegyem felelőssé az emlékeim elfojtásáért? Nagyon is lehetséges.

Nagyon is kapóra jött az a történet, amelyet Kende Judit mesélt (az egyik keramikus barátnő – máig van néhány tárgy a tulajdonomban, amely az ő műhelyéből került ki), már anyám halála után. Ül Jaschik Álmos óráján. Valami hirtelen arra kényszeríti, hogy hátraforduljon. S meglát az ajtónyílásban egy gyönyörű, végtelenül szomorú lányt. Istenem, gondolja, milyen bánata lehet egy ilyen gyönyörűséges teremtesnek? Még húszéves sincs, és már depressziós; a háború után, pontosabban '47 után meg folyamatosan az, bizonyára annak kellett lennie tehát a két időpont között is, különösen hogy 1933-ban feladni kényszerült élete álmát. Nem feltétlenül abszurd a konstrukció, lássuk be. Akkor sem az, ha az említett fényképek tanúbizonysága szerint voltak az életében vidám pillanatok, s nemcsak sikereinek idején, lánykorában, hanem – mint majd talán röviden látni fogjuk – a legnehezebb időkben is. Festeni szenvedélyesen: feladat. Megmenteni a családot a vészterhes időkben: talán még nagyobb feladat. De csak úgy élni, bele a világba, megfosztva minden feladattól? Magda erre nem képes. Egyáltalában nem abszurd a konstrukció. Különösen nem, ha anyám meg volt győződve róla, hogy neki választania kellett a művészi hivatás és a családanyai szerep

között. Márpedig erről meg volt győződve – vagy azt hazudta, hogy meg van erről győződve: így még sokkal rosszabb –, ez az ugyanis, amit többször mondott felnőttkoromban. S a családanyai szerep emlegetésekor mindannyiszor szinte hallani lehetett a fogcsikorgatást, ahogy kiejtette a szavakat.

Ha ennek az írásnak egyedüli feladata az volt, hogy magyarázatot adjon rá, miért felejtettem el a gyerekkoromat, akkor itt már le is tehetném a tollat. De hát az írásoknak nincsen egyedüli feladatuk. Meg hát már kíváncsivá is tett engem anyám életének további alakulását illetően.

1938 és 1944 között gyűlnek, gyűlnek a fellegek hazánk egén is, ha ezt a kurva országot a zsidók még hájuknak tekinthették egyáltalán. Hogy egyre inkább másodrendű állampolgárokká lettek, azt mindenesetre észre kellett volna venniük. Apám, ebben biztos vagyok, igyekezett nem észrevenni. Még 1944. március 19. után is kínosan ügyelt arra, hogy betartsa az illegitim hatalom rendelkezéseit. Talán nem is gondolkozott azon, hogy mi a különbség legitim és illegitim hatalom között. Anyámat viszont nem olyan fából faragták, aki nem veszi észre, ha megvetik és leköpi. Veszekedtek is apámmal hosszú éjszakákon keresztül. „Mondd, te nem veszed észre, mi folyik itt? Nem látod, hogy lassan egyáltalán nem tűrnek meg itt bennünket? El kell menni innen.” „Hová, drágám? Mihez kezdek én a kereskedelmi érettségimmel bárhol is? S mihez kezdek az egyetlen idegen nyelvvel, amit tudok, a némettel? Tán a hitleri Birodalomba vándoroljunk ki? Ma már Ausztria is oda tartozik!” „Bánom is én, menjünk akárhová, a Tűzföldre vagy Kamcsatkába, csak itt ne maradjunk.

Én ezt nem viselem el. Tudod jól, drágám, ha erről soha nem is esett szó közöttünk, hogy csak azért mentem hozzád, mert nem akartam Hitler Berlinjébe menni. Mert Hitlerrel befellegzett a művészi karrieremnek. A szüleim bezzeg tudták, hogy te rendes, törvénytisztelő polgár vagy, nem holmi felelőtlen bohém. De azt azért nem gondolhatták, hogy te még a gyilkosaid által hozott törvényeknek is engedelmeskedni fogsz?” „Gyilkosok? Ki beszél itt gyilkosokról? Ne túlozz már! A gójok nem szeretik a zsidókat, erről van szó, nem többről. S talán igazuk is van, ha nem hagyják, hogy ez az élelmes és alkalmazkodó náció minden fontos posztot a kezébe kaparintson. Ha láttad volna a fronton, mennyire igyekeztek a zsidók, hogy megmutassák, ők még katonának is jobbak a gójoknál. Sokat beszélgettem erről Avigdor Feuersteinnel a harcok szünetében. Ő sem lelkesedett hitsorsosainkért. Különben nem én vagyok az első, aki, hogy a hazája törvényeit betartsa, akár azt is vállalja, hogy halálra ítéljék, és végrehajtsák rajta a halálos ítéletet. Hallottad már, kedves, Szókratész nevét?” „Na, azt azért nem gondoltam volna, hogy te szeretnél az első pesti zsidó Szókratész lenni. Hülye vagy teljesen, mondd? Tudsz bármi mást is Szókratészről, mint hogy halálra ítélték, és hagyta magát kivégezni? Lesz még jó néhány ilyen nevetséges Szókratész. Én is ismerem az asszimilánsok lelkületét. Igen, azt akarják megmutatni, hogy ők az őket kirekesztő hazájuk leghűségesebb polgárai. Különben mi lett ebből a Feuersteinből? Mintha hallottam volna, hogy nem sokkal a háború után kivándorolt Palesztinába, és Hameiri néven író lett belőle.” „Én is ezt hallottam.” „Na látod, meg is van a megoldás. Menjünk Palesztinába.” „Én ahhoz nem vagyok eléggé zsidó. Meg nem is tetszik

nekem az egész. De nem gondolod, hogy azért taníttatjuk a fiunkat már ilyen korán angolra, hogy ő legalább előbb-utóbb elmeheessen valahová?”

És ez így ment estéről estére, mígnem Magda beletörődött a sorsába. És még mélyebb depresszióba süllyedt.

Hallotta-e a kisfiú ezeket a vitákat? Többnyire hallotta. Értette-e, miről van szó? Nem valószínű. Mire értette volna, a szülei régen nem vitatkoztak már. Mély csend ülte meg a családot.

Hol tartok?

Mondjuk '39-nél.

Vissza a tényekhez. Azért persze itt-ott a fantáziám kiegészíti őket. De vannak-e egyáltalán olyan tények, amelyeket nem „egészít ki, tesz kerekké” az emlékezet?

Igen, legyen 1939. S mi történik 1939-től 1944-ig Magdáéknál? Már majdnem azt mondtam, hogy semmi, de aztán rájöttem, hogy ebbe a semmibe a húgom megszületése is beletartozik, meg anyám egy közbulisó terhessége is. Nem egészen világos, hogy miként ért véget: spontán abortusz, netán halva született a kisfiú öcsikéje, netán a világra jött ugyan, de még csecsemőkorában meghalt? A kisfiú a későbbiekben mit sem tudott minderről, mintha elfojtotta volna a történetet illető minden tudását, csak valamikor már Magda halála után került szóba a dolog a húgával folytatott beszélgetése során. Részleteket a kisfiú húga sem tudott, éppen csak azt említette, hogy tudomása szerint Magdának kettejük között volt még egy terhessége. S ha a gyerek megszületik (vagy életben marad), fiú lett volna. Amikor a nagyra nőtt kisfiú megkérdezte, honnan veszi mindezt, a húga azt állította, hogy Magda maga mondta neki.

1939, a kisfiú négy, négy és fél éves. Mint tudjuk, túlmozgásos, és időként kifejezésre juttatja azt a vágyát, hogy lány lehessen. Anyja elviszi hát a híres gyermekpszichológushoz. Vagy csak elmegy hozzá, hogy tanácsot kérjen. Majd van egy elvetélt terhessége, 1942-ben viszont megszül egy eleven kislányt. Ja, igaz, két ízben is lefoglalja anyámat, hogy engem meg kell operálni. Még a húgom születése előtt átesem egy sérvoperáción. Később apám azt mondta, hogy nem sérvvel operáltak, hanem a heréimet kellett műtéti úton lehozni a hasüregből vagy a lágyékcsontról. Aztán meg ki kellett vetetni a mandulámat.

Ezeket az eseményeket leszámítva, anyám élte a maga hétköznapi háziasszonyi-anyai életét, s szorongott, hogy mi lesz velük, mi lesz a gyerekeivel. De végül is az egyre erőteljesebben antiszemita légkört talán azért sikerült tudomásul vennie, ha sikerült, mert sem a barátai közül, sem a családjából nem vándorolt ki senki. Lehet, hogy mégis Marcinak volt igaza? – tette fel magának néhanapján a kérdést. A kisfiú már a Deák téri evangélikus elemibe járt, az osztályban, megeshet, több volt a zsidó gyerek, mint az evangélikus; ha a megkeresztelkedetteket is a zsidókhoz számítjuk – de miért tennénk? –, egészen biztosan több volt. A tanító bácsi, ha különösebben nem is szerette, nem bántotta a zsidó gyerekeket, tudta pontosan, hogy az iskola belőlük él. Az evangélikusok nem fizettek tandíjat.

Megkeresztelkedni? Kompromisszumokra, mint láttuk, Magda hajlandó volt. De minek itt a kompromisszum? Nem tudott ő semmiféle vallásban hinni, miért csinálna úgy, mintha tényleg szeretné magára venni a keresztséget? Csak nem mondhatja azt az egyházi férfiaknak, hogy pusztá félelemből akar keresztényne

lenni – amit azok persze amúgy is tudnak. Talán még fogalma is volt a nürnbergi törvényekről, s pontosan tudta: senkinek a szemében nem moshatja le magát a zsidóságát. Heine vagy Rahel Varnhagen... A ceremóniális törvény és a tradicionális zsidó életforma számukra sem jelentett semmit. Ami a nemzetiségüket és a kultúrájukat illeti, németek kívántak lenni, és semmi más. Ezért keresztelkedtek ki. Idézek egy részletet Heine egyik leveléből, amely jól illusztrálja a németiséghez való mély kötődését: „...Őn azt mondja levelében, hogy nagyon nehéz lesz a számomra német lényemet egészen elidegenítenem magamtól. Szavait azzal akarja még felerősíteni, hogy ezt valamifajta szándékos törekvésemnek tekinti. Őn téved. Tudom, hogy egyike vagyok a német bestiáknak, nagyon is jól tudom, hogy számomra a német olyan, mint halnak a víz, hogy nem léphetek ki életememből... Sőt, alapjában véve a németet mindennél jobban szeretem a világon, örömem lelem benne, kebelem pedig a német érzemény archívuma, ahogyan két könyvem a német dalé. »Könnyű lenne elmenekülni, ha az ember nem cipelné a hátán a hazáját.«” S ennek ellenére éppoly kevéssé volt képes bármit is tenni ellene, hogy zsidó maradjon, ahogy Rahel Varnhagen sem tudott nem zsidó maradni, több oknál fogva. Ezen okok igen hasonlóknak tűnnek mindazok esetében, akik, mondjuk, egy Dorothea Schlegellel szemben nem örültek kifejezetten annak, hogy kereszténnyé lettek, s nem találtak megnyugvást a keresztény hitben. Egyrészt kétségtelenül el akarták kerülni azt a látszatot, hogy a zsidók csupán bizonyos előnyökért és nyereségért hagyják oda hitüket. De nem ez volt a legfontosabb. Fontosabb volt annak tudata, hogy gyakorlatilag lehetetlen elvetni

zsidóságukat. Heine a „soha le nem mosható zsidóságról” beszél (ami egyik oka volt annak, hogy Franciaországban akart élni, ahol a zsidók már emancipáltak voltak). „A fehér szakállt, melynek szegélyét az idő újból megfiatalítón megfeketítette, semmiféle borbély nem borotválhatja le...”⁵

Aztán eljött 1944. március 19-e, s anyám tudta: igenis neki volt igaza. Hogy elfojtott igazságának tudata, vagy egyszerűen a feladat szörnyű terhe okozta kedélyének megváltozását, azt nem csak utólag lenne nehéz kideríteni. Maga sem tudta. Azt viszont tudta, kőkeményen tudta, hogy ő nem hagyja a családot, nem hagyja a gyerekeit elpusztítani. Hogy akaratát csak csoda segítheti keresztülvinni – ezt is tudta. De ha csoda kell, hát legyen csoda. S kezébe vette az ügyek irányítását. Az első csoda az volt, hogy a házat, amelyben laktak, csillagos háznak nyilvánították. Nem kell elköltözni. Persze össze kell húzniuk magukat, muszáj felajánlani rémes nővérének, Pirinek és családjának, hogy költözzenek hozzájuk, s magukhoz kell venniük rákbeteg anyját is. Nem lesz éppen kényelmes az élet, de a csodák nem arra valók, hogy kényelmessé, hanem hogy lehetővé tegyék az életet.

Szép nem volt az élet. Nyáron meghalt a nagyanyám; a hírek szerint vidéken összeszedték a zsidókat mind egy szálig; bármilyen borzasztó volt is elképzelni a sorsukat, anyám némi diadallal vette tudomásul, hogy mennyire igaza volt márciusban, amikor nem engedte

⁵ Szimbólizis és gyűlölet. Megérthetjük-e a katasztrófát?, in *Sisakrosztély-hatás*, Pozsony, Kalligram, 2007, 107–108 = *A személyes emlékezet filozófiája*, Pozsony, Kalligram, 2016, 78–79 (Válogatott Művek IV).

meg apám húgának, hogy magával vigye a gyerekeket a „mégiscsak biztonságosabb vidékre”; rémes volt, amikor a két kicsi, húgom és csak valamivel idősebb unokatestvérünk, Piri kisebbik fia elcsavarogtak – de hál’ istennek a ház keresztény lakói nagyon rendesek voltak – a zsidóknak kijárási tilalom volt éppen –, szerkeszaladtak a környéken megkeresni a gyerekeket: meg is találták őket a Hold utcai csarnokban – meg ilyenek. Persze reménykedtek, hogy már nem tart sokáig. Titokban hallgatták a külföldi rádióadásokat, s úgy tűnt, a szövetségesek sikeresen nyomulnak előre minden fronton. Ide hozzájuk – sajnos – az oroszok fognak először megérkezni, de hát ezen nem érdemes bánkódni. Ha az oroszok, akkor az oroszok. Fő, hogy a németek eltakarodjanak, s véget érjen ez a szörnyű időszak. – Júniusban Horthy felfüggesztette a deportálásokat; hogy a szüleim mit tudtak erről, az nem világos, mindenesetre látni lehetett, hogy a pestieket a már deportált vidéki zsidókkal ellentétben egyelőre nem költöztetik gettóba. Élték a rájuk kényszerített, megalázó életet – de éltek. A gyerekek – a házban lakó többi zsidó gyerekkel egyetemben – mintha nem is érzékelték volna semmit a megaláztatásokból. Játszottak a szép Hild-ház körfolyosóján, s talán még örültek is annak, hogy szeptemberben nem kell iskolába menniük.

Szép ősz volt, szép volt még az október is, s még annál is szebb, egyszerűen csodálatos a Kormányzó Úrnak az október 15-én a rádióban beolvasott proklamációja. Érdekes módon erre a pillanatra emlékszem: kint szaladgáltam a folyosón a gyerekekkel, amikor a szülők kihoztak oda egy addig valami titkos helyen őrzött rádiót, s abból csak úgy harsogott vitéz nagybányai Horthy Miklós szózata: Magyarország kilép a németek

háborújából, csapataink átállnak a szövetségesek oldalára... Én édes jó Istenem... De szép is az élet!

Ide hallgass, drága barátom. Most te könnyekig meghatódtál magadtól, hogy ilyen élénken él az emlékezetedben ez a pillanat. Csakhogy emlékeid csálnak... senki nem vitt ki a folyosóra semmiféle rádiót. Tudod, mekkora volt akkor akár egy kisebb rádió is? S tudod, hogy elemes rádió még nem létezett?

Hm... De hát nem mindegy? Lényeg az euforikus pillanat. Emlékszem. *Rosszul, de legalább emlékszem.*

Sajnos, mint tudjuk, az eufória pillanatát még három, mindennél szörnyűbb hónap követte. – És apámról meg Piri nagynéném férjéről eddig még szó sem esett. Pedig időnként ott voltak a Nádor utcában, többnyire ott voltak, csak valamikor a nyár közepén hívták be őket munkaszolgálatra Nagykátára. Emlékszem rá, ahogy ott álltak a Nádor utcai ház folyosóján, a lépcsőház sarkán, az egyikükön sárga, másikukon fehér karszalag, hogy katonaruhában voltak-e, vagy sem, arról nem mesél a kép. – De október közepén mintha éppen nem lettek volna otthon, csak a két asszony és a négy gyerek tartózkodott a III. emelet 9.-ben. Egy este csöngetnek. A kisfiú, a legidősebb a négy gyerek közül, ajtót nyit, két behemót nyilas áll az ajtóban. Becsörtetnek, és se szó, se beszéd, magukkal viszik a két asszonyt. – Piri négy nap múlva visszaérkezett, anyámról azonban semmi hír. Már a téglagyárban elkerültek valahogy egymástól. Aztán eltelik még vagy tíz nap, s megérkezik ő is. Megszökött egy házbeli másik zsidó nővel együtt. A téglagyárból először tankcsapdát ásni vitték őket Ferihegyre, aztán sorakozó, s elindították a menetet nyugat felé. Anyámnak semmi kétsége

nem volt afelől, hogy meg fog szökni. Először megpróbáltak lefizetni egy keretlegényt: az aztán azt mondta nekik, bújjanak be a szénakazalba, ottan, la. Azt már nem, súgta Magda a másik nőnek; mielőtt elindultak, a keretlegény a szuronyával alaposan át is szurkálta a szénakazlat. Valahogy aztán mégis sikerült lelépniük, s szekereken meg vonattal visszajutniuk Pestre. Senki nem tartóztatta fel őket. Megtörtént hát az újabb csoda.

Magda gyönyörű volt, s olyan boldog, amilyennek a kisfiú még soha nem látta. Tettrekészsége mit sem csökkent: élni kell, méghozzá normálisan. Másnap, hogy rendbe szedje magát, fogta a két gyereket, s lement velük a szomszéd házba, a fodrászához. Már éppen elkészült a frizurája, amikor egy gój szomszédasszony beront a fodrászüzletbe, és suttogva megbeszéli Magdával is, meg a fodrásznővel is, hogy még maradniuk kell, a 19.-ben razzia van, a nyilasok lekolompolták a zsidókat, ki tudja, mit akarnak. Anyám visszaül a búra alá, a gyerekeknek ad újabb papírt, hogy rajzoljanak csak szépen tovább. Egy jó félóra múlva aztán összeszedelődnek, kilépnek az üzlet ajtaján, s rögvest egy nagydarab nyilasba botlanak. Az, miután összetépi az ilyen meg olyan védettséget igazoló papírokat, elereszti őket. Benéznek a házuk kapualjába, a nyilasok még mindig ott egzeciroztatják a zsidókat az udvaron. Mennek tovább a Kossuth tér irányába. Elérik a tér sarkát, s ott, ahol ma a házasságkötő terem van, Magda körülnéz, letépi magáról és a kisfiúról a sárga csillagot, úgy mennek haza. A házban már tiszta a levegő. – A következő razzia már ott-hon ér bennünket. Kolompolás: Zsidók! Fél órán belül sorakozó az udvaron. Anyám intézkedik: van még néhány tojás a háztartásban, azokat megfőzeti velem,

aki idegességemben leforrázom magam, sebj, ennél nagyobb baja sose legyen, összeszedjük a legszükségesebbeket, s le az udvarra. A menet elindul az Újlipótvárosba. Ezek szerint a házban lakó minden zsidónak volt valamilyen védettsége: hiszen azokat, akiknek nem volt, ekkor már a gettóba, az igazi, deszkakerítéssel körülvett VII. kerületi gettóba vitték. Már ezt megelőzően? vagy csak később?

A Szent István körúton túl szélnek eresztik a csapatot. A család a Sziget utca és a Pozsonyi út sarkán befordul egy lépcsőházba, a férfiak felmennek az emeletre. Hamarosán szalad le Pali, Piri nagynéném férje, ők találtak helyet maguknak. Persze, a Pali, az a dög, a jég hátán is megél. Marci nem jutott semmire, „Piriék lakásába” mi már nem férünk be. A kis család a lépcsőházban éjszakázik, másnap apám elindul, hogy helyet keressen valahol. A Tátra utcában talál is, útközben vagy éppen a ház előtt viszont megverik a nyilasok. – Hogy aztán a nyilas uralom hátrálévó két hónapját, beleértve a város ostromát is, a család valamennyi tagja élve megúsza – apámat közben elvitték a nyilasok a gettóba, anyám kihozatja, ennek is megtalálta az útját-módját –, az Magda keménységének és leleményességének (na meg annak a bizonyos folyamatosan működő csodának) köszönhető. Ha valaki ekkor vagy az ezt követő egy-két évben ismeri meg Magdát, soha nem gondolja, hogy ez az energikus, jó kedélyű, életélvező (!) fiatalasszony élete nagy részét eddig is súlyos depresszióban élte le, s úgy tűnik, majd ismét depresszióba süllyed a következő mintegy harminc évre.

Jó kedélye most még vagy két évre futotta. Élvezte az új világot, amelyben nem volt már másodrendű állampolgár. S láss csodát, előveszi, ki tudja, honnan,

korábbi munkáit – a tabáni festmények kivételével, melyeket, mint tudjuk, annak idején megsemmisített –, elkezd rajzolni, s jelentkezik az Iparművészeti Főiskolára grafikusnak. De hamarost kiderül: abban az évben, 1947-et írunk, betölti negyvenedik életévét, ezért nem vehetik fel. De nem csak ettől kezd újra elhatalmasodni rajta a depressziója. Még mindig rajzol, éppen ekkor állít fel magának egy rajzasztalt a felnőttek szobájában, arra gondol, hogy megmutatja, csakazértis megmutatja, mire képes. Nem engedi, hogy újra maga alá gyűrje őt a körülmények hatalma. Hanem azt érzi, mert megérzésesei mindig jól működtek, hogy az épülő új világ sem lesz az ő világa. Anyagi helyzetük sem valami rózsás, nyomasztják a napi gondok, de hát, tudjuk, nem olyan fából faragták, hogy a kicsinyes gondok elkeserítsék és legyőzzék. Baja azzal van, hogy a lassan berendezkedő új hatalom neki is, és mindenkinek, aki nehéz körülmények között él, s hát ilyen az ország lakosainak többsége, azt hazudja, hogy az élet nemcsak egyre jobb – ezt szíves örömet elfogadná –, hanem egyre könnyebb is, hogy itt most a legszegényebbek kerülnek hatalomra... De hadd ne mondjam tovább, ezt a történetet mindenki ismeri. Amikor aztán kitelepítésekről is hall, meg azoknak az árulóknak a leleplezéséről, akik akadályozni akarják az új világ létrejöttét, perekről és más szörnyűségekről, nem hisz többé egy szót sem az új világról szóló meséből.

Apámmal nem lehet ezeket a dolgokat megbeszélni, ő hajlamos az öncsalásra. Vele még a nyilas uralomról sem lehet többé szót ejteni: „Mit akarsz? Elmúlt. Felejtjük el!” S azt mondja, amit a *Sorstalanság*-ból is ismerünk: „Mindenekelőtt is [...] el kell felejtened a borzalmakat. – Kérdeztem, egyre meglepettebben: – Miért?

– Azért [...], hogy élni tudjál [...]. Szabadon élni [...] – Ilyen teherrel nem kezdhünk új életet –, s ebben némi igaza is volt, elismertem. Csak hát nem egészen értettem, mint kívánhatnak olyat, ami lehetetlen...” – Az új világot meg végképp nem lehet vele megbeszélni. Az elvtársak megmentettek minket – hogy a maradék ingó vagyonukat egy elegáns mozdulattal, egy kis fémkazettával együtt, egy orosz „elzabrált”, azt Magda sem látta tragikusan, egye fene –, s nem engedik, hogy bántsák a zsidókat. „De hát hazudnak rendületlenül!” „Ez nem igaz, és ami a zsidókat illeti, velük kapcsolatban aztán végképp nem” – hitte Marci, akit soha senki el nem téríthetett attól a hitétől, hogy a legfontosabb jó állampolgárnak lenni. Hát akkor szegény anyám kivel beszélje meg a gondjait?

De mintha a depressziója leginkább csak családja férfitagjaira korlátozódott volna. Marcira, ez érthető. A kisiúra? Aki már lassan nem is olyan kicsike? Az meg elidegenedett tőle. Vajon miért? Anyám a lelke mélyén tudta ezt. Vagy legalábbis tudni vélte. Persze hogy fontosabbak neki a barátai, azokkal minden problémáját megbeszélheti. Magdának viszont nem szívesen mondott volna bármit is: Vajon miért nem árulták el neki annak idején a szülei, hogy mi vár rájuk? Miért nem bíztak abban, hogy ő igenis mindent megért? – Magda sejtette, hogy valami ilyesmiről lehet szó. Ugyanakkor a szokásos anyai hülyeségekkel, mert-hogy azokba is beletanult, még csak rontott a semmilyen viszonyon. Ahogy a család anyagi helyzete egyre romlott – Marci a háború óta beteg volt, nemigen bírta a terhelést, valami komolytalan állást tudott csak vállalni –, Magda elment dolgozni: alkalmazott grafikus lett. Nem ez volt élete álma. De, és itt jön a nagy

de, mintha a munkahelyén, a kollégái jelenlétében még mindig megőrizte volna jó kedélyét. Valahányszor belátogattam hozzá, anyám egészen más volt, mint otthon. S még akkor is így volt ez, amikor a főállása mellett kénytelenségből még „maszekolni” is kezdett. Ott, a maszekolásban sem volt rossz hangulatban – pedig ugyancsak fáradt volt, amikor délutánonként kiegészítő kerámiagombokra festett mintákat, s mit mondjak, ez a munka sem dobta fel. De emberek között volt, akikkel beszélhetett. Merthogy a családot továbbra is mély csend ülte meg.

Valamikor ’55 tavaszán kismagya bejelentette neki, hogy megnősül és elköltözik. Sírva fakadt. „Mert te nem szeretsz itthon lenni.” A nagykisfiú nem cáfolta ezt. Hogy Magda tudta-e, miért nem szeret a fia otthon lenni? S vajon a fia tudta-e? Egyik sem tudott semmit a másiktól, s ez talán elég is ahhoz, hogy a fiú ne szeressen otthon lenni. A nagykisfiú megnősül, elköltözik, s ezután újból bekövetkezik a csoda. Magda jóban lesz a fia „elrablójával”, a menyével, szinte azt mondhatnánk, intim viszony alakul ki közöttük; a fia helyett lesz egy felnőtt lánya.

1956. október 23. ragyogó napsütötte délutánján Magda a kollégáival a Bajcsy-Zsilinszky út és az Ó utca sarkán áll, lelkesen tapsol az egyetemisták menetének. Közben egy ügyes mozdulattal elkapja a ballonkabátot, amelyet a feleségével együtt menetelő nagykisfiú odaad nekik. Aztán november 4-e: rémes idők, épp alkalmas arra, hogy a depresszió elhatalmasodjék Magdán. Némi örömet jelent első unokájának megszületése, a pici lány kifejezetten szereti a „másik mamát”. Másfél évvel unokája születése után az addig is nagyon beteg,

s talán ettől mogorva Marcit elkapja egy súlyos influenza, kórházba kerül, mindenki tudja, hogy meg fog halni, talán még a mostohafia is, a Marcihoz legközelebb álló lény, aki az István kórházban kezeli imádott apját. Anyám magához rendeli a gyerekeit (már a húgom is felnőtt), s bejelenti nekünk: egész életében anynyit szenvedett Marci mellett, ő már nem akar tovább szenvedni, ha Marci kijön a kórházból (Magda úgy csinál, mintha ez a „ha” nem csupán egy igen halvány, gyakorlatilag nem létező lehetőségre utalna), elválík tőle. Oké, mondjuk, de nem merünk egymásra nézni, nehogy anyánk észrevegye, milyen kegyetlenül nevéteségesnek tartjuk ezt az egész beszélgetést vagy inkább circuszt. Mire jó ez? Rémes volt ez a házasság, tudtuk mi jól; miért nem menekült ki anyánk belőle? Nem értettük meg, tulajdonképpen felfoghatatlan is volt, hogy anyánk azt mondja: ha apátok halála után a bánatos özvegy szerepét öltöm magamra, ne higgyetek nekem. Csak demonstrálni akarom a világnak, hogy mindig is borzasztó volt az életem. A látszat tehát csal majd: nem apátokat fogom gyászolni. Önmagam. Apám másnap meghalt, mi mást is tehetett volna szegény, talán csak én ejtettem néhány könnyet érte, amikor elhoztam a holmiját a kórházból. A holmijai között, táskájába rejtve, a fogsora és egyéb, mostanra már semmire-valóságok között egy képeslap az elmúlt nyári dátummal: egy hölgytől, aki a balatonszepezdi szép napokra emlékezik. Apám életében volt tehát azért valami szomorúan szép is. Anyám ilyesmit nem engedett meg magának.

Magda igen bús özvegy volt. Fő foglalatosságaként, miközben mintaszerűen besegített az időközben már férjhez ment és két lányt is megszült lányának háztartásába, panaszkodott a lányára, elsősorban azonban a

vejére, akivel ő hozta össze a lányát, és akit mindaddig imádott. Most már gyűlölte. Addig-addig fűjt rá, amíg a vej ki is érdemelte a gyűlöletét. Nagy volt anyám hatalma. A lánya meg, anyja és férje között vergődven – hol volt már kislánykori, szereteteli viszonya anyjához? – öngyilkosságot követett el. De megmentették. Volt hát oka Magdának arra, hogy mindig depresszióba süllyedjen? Volt. Csakhogy búskomorságát, úgy tűnik, maga idézte elő.

Lassan meg is öregedett, s konokul nem hagyta, hogy kommunikáljanak vele. Vasárnap délutánonként megjelent nálunk, leült a fotelbe, elővette a kötését, s hiába is erőlködtünk, hogy kipréseljünk belőle akár csak egy-két szót: szinte semmire sem reagált. Másfél óra múlva felpattant, elbúcsúzott és elment. Ilyen-olyan betegségei voltak, némelykor igen rémesek, kínlódott például az övsömörjével – ilyenkor egy kicsit, egy icipicit megközelíthetőbbé vált –, elesett, kórházba vitték, és még sok minden. Ami az öreg emberekkel történni szokott.

Aztán amikor Németországban tanítottam, jött a hír, a lányomtól, Pestről: a másik mama rákos, menthetetlen. Utaztunk volna azon nyomban, de mire mindent elintéztünk, már meg is érkezett anyám halálhíre. Csak a temetésre értünk haza.

Rémes élet, szomorú történet. Azt hiszem, a gyönyörű Magda nem ezt érdemelte a sorstól. Igaz, ki-ki a maga szerencséjének kovácsa... Nem igaz! Hülyeség... Nem mindig lehet ereje az embernek megküzdeni rá mért sorsával. Különösen, ha – akár akarata ellenére is – senki nem segít neki ebben. Én pedig nem segitettem. Ezért most már egy életre furdal a lelkiismeret. Ezt érdemltem: ki-ki a maga szerencséjének kovácsa.

DE VAJON VOLT-E APJA
MAGDA KISFIÁNAK?

Volt egyszer, hol nem volt, volt egyszer egy Magda, s annak volt egy fia. Ez a fiú, amikor úgy nagyjából hetven-hetvenöt év alatt felcseperedett, és nemcsak elindult megkeresni, hanem meg is kereste már Magda és fia történetét – tulajdonképpen morzsákat keresgélt, melyekből összehozhatna egy kerek történetet, s mit tesz Isten, össze is hozta; talán az alatt a bizonyos hetven-hetvenöt év alatt –, elindult, hogy megkeresse apjának, Marcinak a történetét is. Már miért is ne tenné? Meg voltam győződve róla, hogy apám élete során a maga történetének nem kevesebb morzsáját hullatta el, mint Magda a magáénak; ráadásul – mire ráadásul? hát az anyámhoz való viszonyomra ráadásul – apámról tulajdonképpen kizárólag szép emlékeket őrzök magamban – tulajdonképpen... a végére talán majd kiderül, hogy mire ez a tulajdonképpen. Szóval a kisfiú elindult, szedegette fel a morzsákat, hozzálátott, hogy összerakja őket; íme az eredmény.

Hogy Marci mi mindent csinált gyerekkorában, azt bizony sűrű homály fedi. Nem titokzatos homály, csak amolyan egyszerű, hétköznapi. Ami csupán azt akarja jelenteni, hogy még kitalálni sem voltam képes neki egy gyerekkort. Ami talán két egyszerű okra vezethető

vissza: nincs olyan elbeszélő, aki képes lenne a semmiből valamit teremteni – ex nihilo nihil fit, a másik ok meg, ami persze ennek az elsőnek az alapját is képezi: Marci semmiféle támpontot nem nyújtott ahhoz, hogy el lehessen képzelni őt gyerekként. Hogy nem mesélt, az hagyján. De egész habitusa azt sugallta: látjátok, ilyen az, aki egész életében mindig teljesen egyforma volt. Megeshet, hogy már egy ugyancsak kis méretű felnőttként jött a világra, amilyennek aztán világegyetében megmaradt. Kicsit még nőtt, de nem sokat. Marci még azt sem árulta el, hol laktak, amikor ő a világra jött. (Nem titkolta, egyszerűen csak nem beszélt róla. De hát miért pont erről beszélt volna, ha egyszer semmiről sem mesélt! S különben is: Kérdezte-e őt bárki is?) Születési bizonyítványában az áll, hogy az apja pálinkás volt Balatonfőkajáron. Az elbeszélő ebből arra következtet, hogy születése idején ott is kellett lakniuk; abban az időben Balatonfőkajár nem egy macskaugrásnyira volt Pesttől, hogy valaki csak úgy leugorjon hajnalban pálinkát kimérni. Szóval – gondolom – Balatonfőkajáron laktak. S ha tényleg ez volt a helyzet, vajon mikor költöztek fel onnan a fővárosba? Annyi bizonyos, hogy Marci Pesten járt a felsőkereskedelmi iskolába. Hol máshol? Balatonfőkajáron akkor-tájt talán még elemi iskola sem volt! Iskolai élményei sem ismeretese az elbeszélő előtt, leszámítva azt az egyetlen esetet, amikor a rabbi ki akarta zavarni a hit-tanóráról: „Mit keres itt ez a gój gyerek?” Mire az osztály kórusban: „De hiszen ez a Weisz Marci!” A történet pusztán azt volt hivatva illusztrálni, hogy Marcit soha senki nem nézte zsidónak. Szóval az érettségiig semmi. Vajon Marci sem emlékezett a gyerekkorára, ahogy később a fia sem? Megeshet, de ő még azt sem

mondta soha, hogy nem emlékezett. Mire kellett volna emlékeznie?

Annyit tudunk, hogy eredetileg mérnök szeretett volna lenni, de a család nem engedhette meg magának, hogy egyetemre járassa. Így a felsőkereskedelmi iskolába járt, s érettségi után azonnal belépett gyakornoknak a Magyar–Olasz Bankba. Olyan kis növésű volt, hogy a mosdóban nem érte fel a tükröt. Ezt mesélte. Úgy látszik, frusztrálta alacsony termete. Aztán karpaszományos zászlósként való bevonulásáig megint a homály, a semmi, így persze nehéz lesz neki szép élet-rajzot keríteni! A bevonulásról úgyszintén semmi, csak azt tudjuk, hogy karpaszományos zászlós volt, mint mindenki, aki érettségizett. Hogy már a háború előtt bevonult-e, vagy csak a háború kezdetekor, '14-ben, azt megint nem tudjuk.

Ide figyelj – mondom magamnak –, anyádról sem tudtál sokkal többet. Mégis milyen szép gyerek- és ifjúkora kanyarítottál neki. Nem akarsz te Marciról írni, ez az igazság. Hát miért nem ereszted el a fantáziádat?

Mert nem megy. Nincsen támpontom. Most, hogy életemben először kísérletet teszek rá, hogy elképzeljem apámat mint kisfiút, egyszerűen nem jelenik meg semmi; mi több: egy gyerek Marci szinte képtelenségnek tűnik.

Legalábbis a háborúig – nagyon szerettem apámat... Igenis, nagyon! De annak, hogy nem tudom, milyen lehetett, semmi köze a szeretethez.

Mégis: mondom tovább.

Hogy '14-ben már kikerült a frontra, az valamiért valószínűnek tűnik. Az orosz frontra. Többet erről sem

tudok. Számos fénykép maradt katonakorából, lövész-
árkok, barakkok... De ki tudja. Nem szedte elő soha-
sem a fényképeket, bár nem voltak eldugva. Nemrégiben
aztán jó néhányat előszedett a kislíú unokahúga.

Gyorsan meg is nézem őket. Hátha eszembe jut ró-
luk valami.

Hát ezekről a fényképekről aztán nem.

Olyan rosszak?

Nem. Remekek. A háború borzalmai. De amennyire
ez kivethető, Marci egyikén sem szerepel.

Ő fotografált, nem?

Megeshet. Szeretett fényképezni.

A nálam lévő fényképek közül egy másik sorozatban
rajta van egy képen. A kép bal oldalán Horn Muki, kö-
zépen az „ideálja”, jobb oldalon Marci. Mindez onnan
tudható, hogy van hozzá egy cetli is: „Horn Muki az
ideáljával meg velem, második háborús január köze-
pén.” Alá is írta, s még odabiggyesztette: nem az én
fényképezésem.

Marci mint katona. Egészen fiatal kölyök. A Horn
Muki már sokkal érettebbnek tűnik.

Ha a második háborús január közepén járunk, akkor
már hamarosan fogságba kell esnie. Annyit tudunk,
hogy 1916-ban esett orosz fogságba. Gorlicénél? Prze-
myślnél? Ki tudja. A Margit híd budai hídfőjénél lévő
parkban – mintha most nevet kapott volna: Gyóni Gé-
za tér vagy park – áll – vagy csak állt? – egy szobor,
valami oroszlán, meg zászló, meg ki tudja, mi van még
rajta megörökítve. Rá van írva: Przemysł. A kislíú
még kislíú korában arra jártában mindig ki is betűzte
ezt a Przemisliit. (Ejtsd, ahogy írva vagy.) Egyszer
apámmal jártam arra, akkor is kibetűztem, apám meg

kijavította: Psemiszl. Mintha azt mondta volna, hogy
ott esett fogságba. Ami persze megeshet. A világhábo-
rú elején számos fontos csata zajlott a térségben.

Marci minden kétséget kizáróan jó katona volt: ezt
tanúsítják kitüntetései, sebesülései, hadnaggyá való
előléptetése. Avigdor Hameiri a háborúról szóló köny-
vében⁶ kiemeli, hogy a zsidók csakazértis megmutat-
ták, milyen halálmegvető bátorsággal védik a „hazát”.
Melyik hazát? Hát az Osztrák–Magyar Monarchiát.
Volt is nekik más hazájuk...! A gój tisztek meg gyűlöl-
ték őket. Ott és akkor gyűlölték meg őket? Na, mind-
egy. Marci is bátran harcolt, fogságba esett, s azután
az oroszok – a fehérek – hurcolták magukkal a foglyo-
kat, táborról táborra, egészen a Csendes-óceánig. „És a
Csendes-óceánnál véget érnek a csaták.” Ez persze a
vörösök nótája volt. A hurcolásról, mármint a tényéről,
tudunk; hogy milyen volt a tábori élet, arról nem. Vla-
gyivosztozk neve többször is előkerült, hogy Marci ott
elszegődött valami teherhajóra, úgy 1920 táján, aztán
'22-ben megérkezett a teherhajóval Fiuméba.

Érdekes, Demszky ugyanezt írja nagyapjáról egy he-
lyütt.⁷

Tiszta örület: két évig tartó hajóút – még a pontos
útvonalat sem tudjuk –, ki kellett kötniük, sokszor, bi-
zonyára. Vajon a volt hadifoglyok nem hagyhatták el
a hajót?

Hiszen apám nem mesélt semmit a kikötői kocsmák-
ról, a kikötői kurvákról, az idegen világokról.

⁶ Avigdor Hameiri: *A nagy örület*, Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jö-
vő, 2009.

⁷ Itt Demszky Gábornak egy 2007-es kéziratára utalok, annak is a 77.
oldalára – a különbség: a nagypapa már a Szovjetunióból jött haza,
s említés tételük a kalkuttai és bombayai nyomorról.

Hogy nem mesélt? Ez nem kifejezés! Nem is említett semmit. Csak annyit, hogy „elszegődött”, meg hogy két év után megérkezett. Arról sem emlékezett meg, hogy egy nagy monarchiából indult el, s egy picsányi kis országba jött vissza. Tán észre sem vette.

S hogy a kisiú miért nem kérdezett?

Ahogy Marci nem mesélt, pontosan úgy nem kérdezett a kisiú. Elszegődött, megérkezett, Vlagyivosztozk, Fiume – kell ennél több?

Szóval sem a frontszolgálat – arról legalább fényképek vannak, de azokat is csinálhatta valaki más is a keleti fronton –, sem a hadifogolytábor, sem a hadifoglyok hurcolása Vlagyivosztozkig, sem a kétévi hajóút, sem a megérkezés. És még azt sem tudjuk, hogy Katalin nagyanyám, akinek a nevét is csak apám születési bizonyítványából tudom, ha még élt egyáltalán, fel-sikoltott-e a gyönyörűségtől: „Jé, a Marci! Hát te még élsz?” (Ki tudja, küldött-e egy sort is a nyolc év alatt. Hiszen ha valaki semmit nem mesél élete nyolc évéről, az is lehet, hogy nem is jelentkezett ezalatt. Minek? Ha úgysem tud mesélni?)

Vissza a bankba, meggy előre a ranglétrán. Erről aztán tényleg nincsen sok mesélnivaló. Csakhogy rövidesen meg kellett nősiülnie. Elvette Etelkát. Örültek-e ennek a szülők? De hiszen azt sem tudjuk, éltek-e még. Talán már akkor sem éltek, amikor Marci megjött Vlagyivosztozkból. Mikor haltak meg? Miben haltak meg? Megrázta-e a haláluk apámat és a húgát, merthogy volt neki egy húga is, meg ne feledkezzünk róla, aki férjhez ment egy ortodox zsidóhoz, legkésőbb '24-ben, a nagylányuk épp tíz évvel volt idősebb a kisiúnál, Dombóváron éltek, ez tapasztalat, merthogy kisiúként

nyaraltam ott többször is, és úgy tűnik, jól éreztem magam náluk. '44-ben aztán anyám nem engedte, hogy Jolán nagynéném megint elvigyen Dombóvárra, meg-érezte, hogy ez az út valahol egy auschwitzi gázkamrában érne majd véget. Persze a gázkamráról még mit sem tudott, csak megérezte. Nem a gázkamrát. Csak azt, hogy nem szabad elengednie a gyerekeket Dombóvárra.

De nagyon előreszaladtam; szóval vagy éltek még apám szülei, amikor elvette Etelkát, vagy nem éltek. Ha éltek, akkor vagy örültek ennek a házasságnak, vagy nem. Nem volt muszáj annyira örülniük: Etelka özvegyasszony volt, egy gyerekkel – a neve Lamm Gyuri –, a gyerek apja, Lamm József kártyaadósság okán főbe durrantotta magát. (Hogy ez igaz-e, azt nem tudom. S nem kérdeztem meg Gyuritól.) Vajon az is egy zsidó katonatiszt volt? Mondjuk, főhadnagy? Na, Etelka és Marci éltek nagy boldogságban, egyetértésben, aztán Etelka rákos lett, és meghalt. Gyuri hétéves volt ekkor. Hogy ezt apám mesélte volna? Még az is meglehet. Hogy Gyurit mennyire rázta meg az anyja halála, azt megint nem tudjuk, de ezt sem kérdeztem meg tőle.

Gyuri viszont mesélt. S amikor Marciról került a szó, akkor nagyon nagy szeretettel. Sőt, csodák csodája, neki még Marci is mesélt. Mit mesélt Gyuri? Hogy mennyire szép évek voltak, amikor ők Marcival kettesben vircsaftoltak. Hogy ez miben állt, arról nem szól a fáma, de hát együtt háztartottak, nagyokat sétáltak, telente síeltek is – mintha a kisiúnak valamelyikük arról mesélt volna, hogy lesiklottak a Harang-völgyön is, az pedig ugyancsak meredek. Marci is mondott efféléket. Ezek voltak Marci és Gyuri életének legszebb éve. Sokat emlegették később is.

Aztán egyszer csak Marci közölte Gyurival, hogy megnősül. Elveszi Magdát. Tudod, azt a gyönyörű lányt, aki az elsőn lakik – magyarázta Gyurinak. – Láttad te is sokszor.

Gyuri úgy tizenegy-tizenkét éves lehetett. Nem szólt semmit, csak szorongott. Kettejük idilljének ezzel vége, biztos volt benne, de hát nagyfiú volt már, és sejtette: nem segít itt már semmi.

Meg is volt az esküvő, apám és anyám elutaztak Párizsba nászútra. Erről valamelyikük, gondolom, inkább Marci, említést tett. Persze az is lehet, hogy a párizsi nászútról a kisfiú csak egy fényképalbumból értesült. És elkezdődtek a házasság mindennapjai. Valahol a Lipótvárosban laktak, vagy a Vilmos császár útról költöztek az Alkotmány utcába, vagy az Alkotmány utcából a Vilmos császár útra, ezt már az ördög sem tudja kideríteni – de mindegy is. '35 elején megszületett első közös gyermekük, a kisfiú, ez én lennék, akit Magda az akkor legmodernebbnek tekintett módon nevelt: hagyta ordítani, ahogy csak a torkán kifért, míg ellilult a fulladozástól, de fel nem vette, csak a kiszabott szoptatási időben – nem szabad a gyereket elkényeztetni. Gyuri ezt látni se bírta, elköltözött a nagynénjéhez, így aztán hármásban maradtunk. Hogy Gyuri a kisfiú nevelésének módszereit csupán kifogásnak használta, s tulajdonképpen azért költözött el, mert nem bírta anyámat, már csak azért sem, mert mellette Marci megváltozott – hol volt már Gyuri szeretett Marcija –, az megeshet.

Apám szorgalmasan dolgozott a bankban, egy idő után az Andrassy úti fiókot vezette. Bizonyára emelkedett a fizetése is. Megengedhették maguknak, hogy kiköltözzenek Mátyásföldre.

Tessék. Ennyit tudok apámról. S alapjában nem is érdekes, mit tudhatnék még róla. Tulajdonképpen mindegy nekem. Holott mindig is ő volt az, akit kettejük közül jobban szerettem. De apám, akármennyire szerettem is, nem volt jelen az életem mindennapjaiban, nem volt hatással az életemre. Jelen volt, és mégsem volt jelen.

Agneta Pleijel Bronislaw Malinowskiról szóló regényében azt írja, hogy hősnének szerencséje volt az apát-lansággal. Lehetséges.

Nekem meg talán azzal, hogy az én családban nem az apa, hanem az anya volt a domináns. De még az sem olyan biztos, hogy szerencsém volt.

Nem is olyan régen a következőket jegyeztem fel: „Szabadnak születtem. Volt apám, nem volt tehát apahiányom. – Vajon ezt jelenti a szabadság? Az apahiány mint szabadság – hm. Hogy én ugyanis olyat nem ismertem, hogy nekem valamit nem engednek meg. Nem féltem apámtól. De talán többről is van szó ennél, mint az apai szigor, az apai tekintély hiányáról. Egyszerűen arról, hogy nem kellett megküzdenem az apámmal. Igaz, anyámmal sem. S így az »apai elv« nem válhatott nálam formaproblémává. (Kardos írja ezt Esterházyról, mármint hogy nála azzá vált.)⁸ Hiszen bármi legyen is ez az apai elv – valójában nem tudom, mi az, valószínűleg nem is tudhatom –, ez valami, amivel meg kell küzdeni. Nekem nem kellett. Csakhogy ezzel a csodálkozás, biztonság és büntudat hármasságából a biztonság teljességgel és semmivel sem pótolhatóan hiányzik, ami viszont sokszorosára növeli a büntudatot.”

⁸ Kardos András barátom könyve: *Kritikus apák*, Debrecen, Alföld Alapítvány, 2008, 53. „Az életmű eddigi egészét átszövi az »apai elv« mint formaprobléma.”

Hát lássuk! Hogy én azt nem ismertem, hogy nekem valamit nem engednek meg? Ez egyrészt elég valószínűtlen, másrészt honnan tudom olyan biztosan, ha egyszer nem emlékszem a gyerekkoromra, harmadrészt abban az időben, melyre már emlékszem, azaz a holokauszt utáni korszakban alig-alig akadt olyan pesti zsidó gyerek, aki ne lett volna szabad, mint a madár. Igaz, egykorú zsidó barátaim szinte egyikének sem volt apja. S az egyetlen olyan barátomnak, akinek volt apja – próbálom felidézni barátaimat a Vörösmarty cserkészcsapatból, a Zója DISZ-csoportból,⁹ a Vegyipari Technikumból, valamennyi zsidó volt, az említetten kívül egyetlenegyre sem emlékszem, akinek lett volna apja: elpusztultak a munkaszolgálatban –, annak viszont nem engedtek meg semmit, az apja papuccsal verte, ha valami szerinte megengedhetetlen követett el, mi meg a hasunkat fogtuk a röhögéstől, ha ezt elmesélte. Hogy mik voltak ezek a megengedhetetlen dolgok, arra nem emlékszem, hogy miért éppen papuccsal verték, arra sem – miért nem nadrágszíjjal, vizes kötéllel, sodrófával? –, így mintha a papucs emlegetése arra utalna, hogy ez csupán egyszer történt meg, s röhögésünk éppen a hülye papa hülye ötletének szólt. Meg is verem, meg nem is: kicsi, hülye zsidó fogorvos. Egyedül ez a barátom kapott hát jó nevelést; meg is lett a fogantója: szegény igen fiatalon öngyilkos lett.

De végül is a fent idézett szövegnek csak az utolsó mondata érdekes: *Csakhoggy ezzel a csodálkozás, biztonság és büntudat hármasságából a biztonság*

⁹ Dolgozó Ifjúság Szövetsége.

teljességgel és semmivel sem pótolhatóan hiányzik, ami viszont sokszorosára növeli a büntudatot.

Hogyan kapcsolódik a csodálkozás az apához? Csodálom, hogy milyen erős, milyen hatalmas? Alapjában erre gondolt Malinowski, illetve Pleijel, vagy erre gondoltam én, ha ezt az apához kapcsolódó hármasságot ebben a formában netán én találtam volna ki. (Vagy Kardos. Nem tudom.) Csodálom ezt a hatalmas embert, akinek jelenléte biztonságot nyújt, de persze büntudatot is eredményez. Nem lehetséges ugyanis a követelményeinek eleget tenni. Mert hiába próbálkozom, akár sikerrel is, ő ezt nem nyugtázza. Én mindenképpen egy tehetetlen nyomoronc vagyok. Ez a hatalmas ember, ahogy Kafka írja, megengedi magának, hogy következtelen legyen. Nem érdeklik a tények.

Az én apám viszont minden volt, csak nem hatalmas. Még termetre is kicsi volt. De jópofa. (Talán ezt nem bírta anyám? Megeshet. „Primitív alak.”) Kedves volt, nyíltszívű – jaj, miket mondok! –, jópofa, mondom. Az elébb, amikor épp Mendelssohn *Nászindulóját* hallottam a rádióban, eszembe jutott, hogy ahányszor csak hallotta ezt apám, mindig együtt énekelte a rádióval, azzal a szöveggel, hogy „Kösd föl magad!” (Igaz, az a *Lohengrin* nászindulója lehetett.) Hát mit tegyen, ha a házasságról mindig ez jut az eszébe? (Aztán az *Újvilág-szimfónia* scherzóját hallom, valahogy erről is Marci jut az eszembe; de hogy miért?) Hogy aztán mesélt-e? – teszem fel újra a kérdést. Ritkán. S mindig ugyanazt. Hogy amikor Magda sógora, Pali, este eltűnt otthonról, mindig neki kellett elmennie érte a kupiba.

De sajnos nevetségesen megalázkodó volt a hatalommal szemben. (Magdával szemben is?) Mennyire fontos volt neki mint zsidó tisztviselőnek, hogy teljesítse a törvényben-rendeletben előírt abszurd kötelezettségeit. Annak idején ezt én valószínűleg megéreztem. Már öregember voltam, amikor feleségem a gondosan megőrzött családi dokumentumok között megtalálta azt az újságkivágást, amelyben a kormányzat előírta a zsidók számára kerékpárjaik és rádiók beszolgáltatását. De apám nem ám azért őrizte ezt meg, hogy megmutathassa az utókornak, mi minden gyalázat, megaláztatás ért bennünket, hanem mert tisztviselői gyöngybe-tűivel ráírhatta – hogy is fogalmazott? „Beszolgáltatási kötelezettségünknek idejében eleget tettünk.” Nyújthatott-e biztonságot az ilyen ember a fiának? Nem tűnik véletlennek, hogy a vészkorszak elmúltával az volt a talán meg nem fogalmazott, de bennem mélyen gyökerező érzésem: „Védd meg magad, jóember, ha bán-tának; csakis magadra számíthatsz.” Ez a kedves, szeretetre méltó kis ember e tekintetben rosszabb volt, mintha gyáva lett volna. Mondom, ezt valahogy megéreztem, talán tényleg ez tett önállóvá. A továbbiakban igyekeztem megvédeni magam a hatalom minden-fajta támadásával szemben; nem, nem jól fogalmazok: nem megvédeni igyekeztem magamat, s nem is szem-beszállni igyekeztem a hatalommal – hiszen ez a ha-talom határozott elismerését jelentette volna –, hanem nem vettem róla tudomást. Levegőnek néztem azt a valamit, amit mindközönségesen „a hatalomnak” ne-veznek. Már az iskolában is így volt – a háború után.

Később azután, Nietzschét és Foucault-t olvasgat-ván megértettem, hogy ez a mindközönségesen ha-talomnak nevezett valami, ami a fizikai gyötrés és

megsemmisítés eszközeinek nagy részét felhalmoz-ta a kezében, csupán egyik megnyilvánulási formája „a” hatalomnak. Az, amit Hermann Kafka testesített meg Franz fiával szemben, az valami más, s ha a fizikai megsemmisítés eszközeire tekintünk, bizonyára nem a legveszedelmesebb – a direkt fizikai erőszak mint ha-talomgyakorlás az elmúlt évszázadokban az államnak nevezett intézmény monopóliumává lett –, s mégis az: mert a legveszedelmesebb az a hatalom, amely a lel-künket gyötri. Az a személy, akire felnézünk, akit elis-merünk, netán szeretünk, s akinek éppen ezért az el-ismerését szeretnénk kivívni – mindhiába. Az *apa* a legveszedelmesebb. Hacsak nem sikerül elhatárolód-nunk tőle, s így semmifajta lelkifurdalást nem érzünk, ha nem felelünk meg kívánalmainak. Aminek amúgy is képtelenség megfelelni. Amit én gondolok, amit én te-szek, az nem jó, akkor sem, ha tegnap éppenséggel az lett volna a jó. Aki nekem tetszik, az szörnyeteg. (Nem lehetne ez a személy az anya is? S nem volt-e az én ese-temben az?) Az lenne hát a jó apa, akinek nincsenek kí-vánalmai velünk szemben? Szó sincs róla. Az ilyen apa rosszabb, mint ha nem is lenne. Ennyire nulla vagyok a szemében? – kérdezi magában a fiú az ilyen apától.

Apám volt, de nem volt; csodálni a háború után biz-tos nem csodáltam már. Valószínűleg előbb sem. Nem csodálni, csupán szeretni való típus volt. Szabad vol-tam hát, mint a madár, de a tény, hogy nem kellett meg-harcolnom a szabadságomért, valószínűleg ez eredmé-nyezte azt, hogy az erőszak-monopólium birtokában lévő hatalmat le tudtam ugyan rázni magamról, ez-zel szemben azok hatalmát, akik szerettek, és akiket én szerettem (szeretek), soha. A legkülönfélébb szo-rongások: hogy megbántottam őket, hogy már nem

rövidesen lejtött az emeletről, hívta a családját, mondván, hogy talált helyet, egyedül erre emlékszem. Ahogy Pali leszáll a magasból, s magához inti övéit. Marci másnap reggel, mint mondtam, elindult helyet keresni. Talált is a Tatra utcában, de előzőleg vagy azt követően nagyon megverték a nyilasok. Ez a megveretés, melynek részletei sohasem voltak világosak előttem, a legenda szerint összes későbbi testi bajának oka volt, annak is, hogy ha jól emlékszem, 1947-ben hónapokat töltött a törökbálinti tüdőszanatóriumban, s annak is, hogy a háború után gyenge volt, a szívére panaszkodott. Valószínűleg Gyuri sem tudott volna felvilágosítással szolgálni a megveretés és a későbbi betegségek összefüggéséről.

A megveretés pillanatáig viszont friss és egészséges embernek tűnt. Mindig hangsúlyoztam, hogy kisfiúként mennyire szerettem őt, s milyen jól éreztem vele magamat a háború előtt, erre nagyon is jól emlékszem. Jóllehet a kisfiúnak csupán két emlékképe van arról, hogy örömtelien együtt van vele az apja: egyszer Kisinocon, a turistaház előtti réten (ez a rét valahogy nagyon élénken él a kisfiú emlékezetében, a róla benne élő emlékképe, mezei virágok és az ott szedett sóska) – ez egyike azon nagyon kevés képnek, melyet emlékezetében megőrzött. A másik az angyalföldi séták, így többes számban, annak ellenére, hogy csak egyetlen pillanat képe jelenik meg az emlékei között, valahol a Váci út egyik mellékutcájában. A kisfiú még azt is tudni véli, hogy Magda küldte el őket sétálni egy szép vasárnap délelőtt, hogy ne zavarják az ebédfőzésben. És még az sem lehetetlen, hogy anyám vasárnaponként tényleg főzött. A cselédnek bizonyára szabadnapja volt.

(Apropó, kisinóci rét. Magda történetében mintha az szerepelne, hogy a Ferenciek tere 3.-ban ismerkedtek

meg Marcival. Gyuri viszont azt állította, hogy az ismeretség a TIT-ből, a Turisták Inóci Társaságából való. Ez utóbbi a valószínűbb.)

Tehát Tatra utca, a „védett” gettó. Marci helyet szerzett a családnak, majd... Az ördög tudja. Annyi bizonyos, hogy Magda mint a gettóból (az igaziból) kiköltöző keresztény úr holmiját egy kézikocsin maga után húzó trógerrel kihozatta a gettóból – így szól a fáma. S valószínűbb, hogy ez még a védett gettóba vonulás előtt történt, mintsem hogy utána. Utána miért került volna Marci a védettből az igaziba? Meg hogy is szervezhette volna meg Magda a kiszöktetését? S hogyan lett volna képes húzni a kézikocsit a sok mindenféleképpen, ha pár nappal előtte a nyilasok egy életre betegre verték? De hogy kijött az igaziból, az vitathatatlan, ergo ugyancsak valószínű, hogy együtt volt a családdal a Tatra utcában; ott volt, s nem volt ott... A kisfiú a mintegy két hónap egyetlen pillanatában sem látja maga előtt, mi több, nem is tud róla.

Az apa, aki van, s túlél, de nincs. Akkor sincs, persze akkor van a legkevésbé, amikor felesége valószínűleg élete legaktívabb korszakát éli. – Aztán felszabadulás, visszaköltözés a Nádor utcába, de egyelőre nem a saját lakásukba; azt nemcsak kirabolták, még valami találat is érte; hanem Marci első felesége rokonainak a lakásába, amelyben eleddig csak az egyik volt sógor lakott. Vagy mindig is csak ő? Két lánytestvére ez idő tájt tífuszosan megérkeznek Auschwitzból – a háború előtt valószínűleg nem itt éltek, hanem valahol vidéken. Pesti zsidók általában nem kerültek Auschwitzba.

Anyám és a húgom meg is kapta a két nővértől a tifuszt, de ők is, meg az egyik nővér is, túléltek a betegséget. Ezalatt Marci törődött a kisfiúval. Főzött is neki

valamit birkahúsból, aminek büze máig sem megy ki a kisfiú orrából. Mégis hősi tett volt apám részéről, hogy nekiállt főzni.

Aztán újra a hétköznapiak, Marci újra a bankban dolgozik, Magda küszködik, hogy valamit ehessenek a gyerekek; az infláció idején Marci minden délben kидobja a bank ablakán a fizetését, Magda felszedi az utcán, s rohan vele a csarnokba, hogy kapjon még érte két tojást.

Marci, aki állítólag mindig is szociáldemokrata volt, belép az SZDP-be.¹¹ Magda inkább a radikálisabb kommunistákkal szimpatizált, míg észre nem vette, hogy azok mindenáron kizárólagos hatalomra törnek. Hamar észrevette. – De már megint Magda életét írom, ami nem is csoda. Kénytelen vagyok ismételtelen megállapítani: *Marcinak nincsen életrajza.*

Jön a munkáspártok egyesülése – a SZDP kinyírása –, Marci átkerül az MDP-be.¹² Átigazolták. Ez '48-ban volt, nyilvánvaló. Hogy mikor számolják fel az Olaszbankot, azt nem tudom, de akkortájt. Marci próbaidőre a Meinl főkönyvelője lesz. Sok neki, nem bírja. Talál egy jelentéktelen főkönyvelői állást, a Kisosznál.¹³ Ott dolgozik élete végéig. Reggel odavonszolódik, délután haza, nyomorultul érzi magát.

Hazaér, beül a fotelbe, nagy, kárpitozott, öblös fotel; máig megvan valahol a családban. Ott szuszog tovább. Többnyire alszik. Marci fotelostul kényelmetlen, mégis élő bútor darab a háznál. A már haldokló Ágnes húgommal folytatott utolsó, még emberi beszélgetésből kiderült, hogy ő lényegében csak ezt a képet őrizte

az apjáról. Az egykori kisfiúban viszont csak-csak élt a régről rögzült szeretet. Szerette tulajdonképpen még akkor is, amikor '56-ban csúnyán veszekedtek. Marci ugyanis ragaszkodott a pártjához, amely állítólag megvédi őt a nyilasoktól. Én meg lelkes forradalmár voltam.

A forradalom leveretik, Marci tovább szuszog. Unokája viszont örömet szerez neki, talán még az is szereti őt. Nem is talán. Határozottan szereti, egy másfél éves gyerek még őszintén ki tudja mutatni az érzelmeit.

Aztán jön egy csúf influenzajárvány, s jöllehet Gyuri, aki orvos, és az egyetlen lény, akinek jelenlétében Marci kivirul, mindent, meg még annál is többet megtesz érte, hogy túlélje az influenzát, Marci mégsem éli túl. Bizonyára Gyuri is megsíratta. Én is. Ömlöttek a könnyeim, amikor apám holmiját elhoztam az István kórházból, a holmija között azzal a bizonyos képeslappal a hölgytől, aki a balatonszepezdi szép napjaikra emlékezett.

Szóval itt kevés a tény, s amit én már felnőttkoromban tanúsítani akartam, az nem több, de persze nem is kevesebb, mint hogy a két, ennyire össze nem illő ember alkotta világot a legjobb elfelejteni. Mert hát ez is lehet, mint mondtam, a gyereklét-felejtés oka; persze attól a bizonyos március 19-től kezdve a világom többé nem a védőburkot számomra éppenséggel nem teremtető család, hanem a nagyvilág volt.

Egészen a legutóbbi időig azt hittem, hogy ettől kezdve többé senki semmit előlem eltitkolni nem tudott. Nem olyan régen azonban, ahogyan a következő fejezetből kitűnik, ez a hitem is jó okkal megingott.

¹¹ Szociáldemokrata Párt.

¹² Magyar Dolgozók Pártja.

¹³ Kisiparosok Országos Szövetsége.

Nemrégiben születésnapomra ajándékba kaptam barátaimtól Nyíri János *Madárországot*.¹⁴ Hogy miért esett a választásuk erre a könyvre, nem tudom. Nem kérdeztem meg őket. Gondolhatnám, hogy miután elolvasták a vészkorszakban átéltekről szóló visszaemlékezéseimet, úgy gondolták, érdekelni fog egy nálam alig valamivel idősebb pesti zsidó, akkortájt, akárcsak jómagam, zsidó gyerek, memoárregénye. Érdekelni fog, mert saját időskori gondolatvilágomhoz való viszonyom nagyon is hasonlítani látszik Nyíri Jánoséhoz, aki egy interjúban – ezt ugyanis barátaim éppenséggel ismerhették; Kiss Yudit idézi a *Narancs*ban megjelent egyik írásában¹⁵ – azt mondta: „Sosem voltam Auschwitzban. Mit tudhatnék erről? A küszöbön álltam, jó sokáig, és nagyon sok embert láttam, akik átlépték a küszöböt. Aztán rájöttem, hogy az az idő, amit a küszöbön állva töltöttem, sokkal pusztítóbb és sokkal fontosabb volt számomra, mint bármi más, ami velem történt.” Valami nagyon közös benne azzal, amit én írtam: „Csak az utóbbi években eszméltem rá arra, hogy a soá, a vészkorszak volt az a sorseseemény,

¹⁴ Nyíri János: *Madárország*, Budapest, Corvina, 2014.

¹⁵ *Magyar Narancs*, 2014/3, lásd <http://magyarnarancs.hu/konyv/egy-meg-sem-hallgatott-tanu-88312> (letöltve 2016. november 1.).

amely egész életemet, egész gondolkodásomat meghatározta.”

A fülszövegben az áll: memoárregény, s ha létezik olyan, hogy memoárregény, akkor ez kétségtelenül annak tűnik. Kétségtelen ugyanis, hogy a szerző a saját élményeit dolgozta fel, ahogy az is vitathatatlan, hogy regényt írt, nem pedig emlékiratot. Hogy ezt miért tekintem vitathatatlannak, azt elég nehezen tudom megmagyarázni, holott éppen erről szeretnék gondolkodni. Ugyanis nem kritikát akarok írni a könyvről; ez esetben mindegy lenne, hogy a kisfiú úgy nagyjából hatéves korától tizenhárom éves koráig pontosan azt élte-e meg, amit a könyv szerzője ezekről az évekről hatvanéves kora körül leírt. Tulajdonképpen akkor is mindegy lenne ez, ha memoárt írt, nem pedig memoárregényt. Hiszen ki vonhatná kétségbe egy memoáráró emlékeit. Ő így emlékszik. Mások emlékeit nem lehet megcáfolni, még ha tartalmuk megfelelését az állítólagos tényeknek kétségbe vonhatjuk is. Hogy rosszul emlékezett, arra csak az emlékező maga döbbenhet rá, ha valami – Tengelyi László nyomán ezt nevezem sorseseeménynek – belátni kényszeríti, hogy rosszul emlékezett.

Nekem azonban most mégsem mindegy, hogy mit és hogyan élt meg a kisfiú. Mégpedig azért nem, mert ha feltételezem, hogy a kis Nyíri János (Sódor Jóska) mondjuk 1938 és 1945 között azt tudta a dolgok állásáról, ami a könyvben írva van (s mi okom lenne feltételezni, hogy nem azt tudta, még ha személyes emlékeit – mindegy, mire alapozva – ki is egészítette „objektív” történelmi adatokkal), akkor elkerülhetetlenül arra jutok, hogy az én emlékeim akkori tudásomat illetően valahogy leegyszerűsítő, méghozzá tendenciózusan. Akkor a pesti zsidók sokkal többet, sokkal igazabbat

tudtak az európai zsidóság szörnyű sorsáról, mint amit eleven emlékeim szerint én magam tudtam, s amit a környezetem tudott. Amit az én környezetem viszont bizonyára nem akart tudomásul venni. Feltételezésem szerint a szüleim engem 1944. március 19-ig kímélni igyekeztek, amikor nem beszéltek előttem a zsidók magyarországi helyzetéről, a hitleri Németországról meg végképp nem. Hogy ez az igyekezetük nem volt sikeres, s milyen eredménnyel járt a már nem is olyan korai gyerekkori emlékeimet illetően, arról másutt már elmélkedtem.¹⁶ A német megszállás után viszont... Nos, most már fogalmam sincs. Eddig azt hittem, s tulajdonképpen még most is azt hiszem, hogy ekkor már őszintén beszéltek előttem, nem titkoltak előttem semmit abból, amit ők tudtak. Ez a hitem Nyíri János könyvét olvasva mégis megingott. Sódor Jóska és környezete ugyanis tudta például, hogy csak a leglényegesebbet említsem, hogy a vidéki zsidókat Auschwitzba deportálták, s ott a munkára alkalmatlanokat gázkamrákban meggyilkolták... Nem sorolom fel a többi tény, amelyeket Sódorék tudtak, mi pedig, vagy csak én? – eddigi meggyőződésem szerint – nem. Nos, ennek a különbségnek több oka lehet.

Az egyik, hogy „Sódorék” igen, de Nyíriék, akárcsak mi, távolról sem tudtak „mindent”. Nyíri regényt írt, s természetesen jogában állt akkori tudását kiegészíteni

¹⁶ A *Múlt és Jövő* 2014/1. számában jelent meg *A személyes emlékezet filozófiája* című esszém (= *A személyes emlékezet filozófiája*, Pozsony, Kalligram, 2016, 1075–1102 [Válogatott Művek IV.]). Ennek egy részletét publikáltam a *Csillagos házak. Emberek, Házak, Sorsok* címmel Nádor Éva által szerkesztett és kiadott kötet (Budapest, Nádor és Társa Tanácsadó Iroda, 2015) epilógusa gyanánt. Ez a szöveg képezi a következő fejezet alapját.

olyan ismeretekkel, amelyekre később tett szert,¹⁷ s ezeket az ismereteit beépíteni a regénybe. A másik lehetőség, hogy a szüleim bizonyos dolgokat, a mi sorsunk szempontjából is alapvetően fontos ismereteket, mégiscsak sikeresen eltitkoltak előlem. Persze az sem lehetetlen, hogy én már abban az időben is, méghozzá azonnal, sikeresen elfojtottam minden olyan tudást, amelyből szinte egyértelműen az következett, hogy én a vészkorszakot – gondolom, ez a szó akkor még nem volt használatos – nem fogom túlélni. Becsületesen bevallom: nagyon nem szeretném, ha a dolgot ez a most harmadikként felsorolt ok magyarázná. Egész gondolkodásomat, mi több, egész habitusomat abból vezetem le már egy jó ideje, hogy én egyszer már tudomásul vettem, hogy – nem valamikor, nem majd egyszer, hanem holnap vagy holnapután – meghalok, hogy tudván tudtam: a „küszöbön álltam”. Ha pedig ez nem igaz, akkor újra kell gondolnom önmagamat. Kínos. Nem?

Hát lássuk akkor a vészkorszakbéli emlékeimet.

¹⁷ Nyíri János 1956-ig Magyarországon élt, akkor disszidált, végül Angliában kötött ki, ahol 2002-ben halt meg.

A CSILLAGOS HÁZBAN

Csak az utóbbi években eszméltem rá arra, hogy a soá, a vészkorszak volt az a sorseseemény, amely egész életemet, egész gondolkodásomat meghatározta.

Nem feltétlenül csak az a két lehetőség van ugyanis, hogy vagy a dolgok határoznak meg bennünket, vagy mi magunk – ahogy Fichte gondolta. Az auschwitz-i fogolynak, ha hite önmagában mégoly közvetlen volt is, nem állt módjában függetlenítenie magát mindattól, ami rajta kívül van, nem állt módjában függetlenedni a „dolgoktól”. De nem csak neki nem. Nekem sem, akinek bal mellemre hatágú sárga csillagot varrtak, s akit arra kényszerítettek, hogy negyvenedmagával lakjon egy kétszobás lakásban. Akit nap mint nap lekolompoltak a ház udvarára, hogy esetleg egyike legyen azoknak, akiket elvisznek a Duna-partra. S mindez kilencéves koromban történt velem. Nagyon mélyen belém vésték: nem vagyok ember.

Talán nem is véletlen, hogy mind a mai napig az az érzésem – jöllehet ez nem egészen igaz –, hogy 1944. március 19-ig nem emlékszem semmire sem. Attól a naptól kezdve viszont – jöllehet a memóriám soha nem volt valami fényes – kontinuusak az emlékeim. Nekünk, naiv magyar zsidóknak azon a napon kezdődött a holokauszt, s mindössze tíz hónapig tartott. 1945.

január 18. volt, amikor az orosz katona ránk nyitotta a „védett” gettó légópincéjének ajtaját, s kizavart bennünket a föld alól.

Persze hosszú évek teltek el, míg a szinte pillanatok alatt elfojtott emlékek ismét a felszínre kerültek, de gondolkodásmódomat, világviszonyulásaimat valószínűleg az elfojtás idején is ezek az emlékek határozták meg. Azt a sokszor nevetséges törekvésemet, hogy „mindent megértsek”, valószínűleg szintén az 1944–45-ös emlékek határozzák meg. Mert jöllehet a felnőttek sem értettek semmit, többnyire úgy éltek tovább, mintha mi sem történt volna. Így vált a holokaustt személyes emlékezetem filozófiájának meghatározójává. Ha tényleg a holokaustt vált azzá. Ez ma a meggyőződésem, biztos persze mégsem lehetek benne.

Mielőtt azonban megpróbálnám felidézni annak a tíz hónapnak az emlékeit, melyet az „én holokausztnak” merek nevezni, el kell mondanom valamit gyerekkorom megelőző éveiről is. Mint mondtam, hosszú ideig azt hittem, hogy 1944. március 19-e előttről nem emlékszem semmire. Mintha nálam a szokásosnál hosszabbra nyúlt volna az életnek az a szakasza, amikor a felnövekvő gyerek még öntudat nélkül él. Ez önmagában talán nem rendkívüli, az egyik már nagyon korai életszakaszából őriz emlékeket, a másik csak későbből, az egyiknek folyamatosak az emlékei, a másikonak hosszú időszakok kiestek az emlékezetéből. S ha hozzáteszem ehhez, hogy a szüleim nem voltak éppen beszédesek, történeteket meg alig-alig meséltek, nem-hogy nem emlékeztettek engem arra, ami velem ekkor vagy akkor történt, amit ekkor vagy akkor elkövettem, s nem emlékeztettek közös emlékeinkre sem, de még

saját gyerekkorukról vagy általában a születésem előtti korszakról sem meséltek semmit, akkor ez még nagyjából egyértelmű magyarázattal is szolgálhat a dologra. A gyerekkori emlékek az emberek többségénél mintegy a verbális ismételtség segítségével rögzülnek. Hogy nálunk soha senki nem mesélt, azt a húgom is megerősítette, aki a szüleinkről még talán annyit sem tudott, mint én magam. Remek magyarázat, csak-hogy bizonyos fenntartásokkal kell kezelnem. Húgom több mint hét évvel fiatalabb volt nálam, a háborús időszakból nem egészen három évet élt meg, az ő tanúbizonysága azt illetően, hogy nálunk *sohasem* mesélt senki, csak a háborút követő évekre áll; annak fényében pedig, amit ugyan említettem már, de rövidesen részletezni is fogok, a magam tanúbizonyságát is gyanúperrel kell kezelnem. Én csupán arra vélek emlékezni, amit Magyarország német megszállása után magam megéltem, a legélesebb emlékeim arról a tíz hónapról szólnak, melyeket *tudatosan mint üldözött* éltem meg. A megszállást megelőző időről csak egy-egy kép maradt meg bennem, amelyekből semmiféle történetet nem, illetve csak fikatív történeteket lehetne összerakni.

S itt meg kell említenem még egy fontos dolgot. Eddig csak családi történetekről beszéltem mint a gyerekek emlékezetét megerősítő tényezőről. Ilyen tényezők azonban a családi fényképek is. Az én családban is készültek fotók, korai éveimben nem is kevés. Nagyanymra például biztosan azért emlékszem, mert számos fényképen szerepel, ahogy szerepel sokszor az 1944 előtti Kossuth Lajos tér is, én a babakocsiban, vagy a sétatéri padon mászkálva. Most nem sorolom fel, mi minden látható a fotókon. Egy bizonyos: semmi nem utal arra, hogy a családban rossz hangulat

uralkodott volna. Anyám nagyon gondosan és szeretettel készítette el a fotóalbumomat. Azután egyszer csak nincs tovább. Az utolsó képek 1940 tavaszáról valók. Mi történt azután, hogy 1940 tavaszán Pünkösdfürdön voltunk? Valaminek történnie kellett. Anyámra nem volt jellemző, hogy csak úgy elunjon valamit, amit olyan kedvvel és szeretettel csinált. Húgom még nem volt úton; neki aztán – amennyire tudom – nem is csinált fotóalbumot. Mi történhetett? Több magyarázatom is van, de a legplauzibilisebbnek mégis az tűnik közülük, hogy az 1939. évi IV. tc. „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”, azaz a második zsidótörvény immáron lehetetlenné tette számára, hogy fenntartsa a családi jó hangulatot.

Anyám biztosan észrevette, hogy most már nem babra megy a játék. Minthogy a család nem volt vallásos, a szüleim nem keresztelkedtek meg. Minek? Ahogy eddig nem voltunk jó zsidók, nem lennének jó keresztények sem; végül is mindegy, melyik felekezethez tartozik az ember. S ha *ezek* netán arra kényszerítenének, hogy kikeresztelkedjünk – így mondták a zsidók, *kike*resztelkedni –, akkor meg tesszük. Más kérdés, hogy az sem lett volna ilyen egyszerű. Már az első zsidótörvény is sejteni engedte, hogy nem vallási, hanem faji kérdésről van szó. A második zsidótörvény elfogadásakor meg aztán már végképp senki sem hitethette el magával, hogy a megkülönböztetés nem faji alapon történik. Nem tudom, mi folyt a családban a „színfalak mögött”. Apám mindig jó állampolgár akart lenni, s ha anyám netán felvetette is a kivándorlás gondolatát, apám biztos ellenezte. Én – mint mondtam – nem emlékszem semmire. Ha egyáltalán lenne mire emlékez-nem. Nem nagyon hihetem, hogy megmondták volna

nekem: baj van. Amúgy sem értettem volna, hogy miről beszélnek. „A zsidókat veszély fenyegeti.” „Ühüm. De kik azok a zsidók?” „Hát például mi.” „És ez mit jelent?” (Már jóval a háború után, kortárs barátaink kisfia egyszer csak kijött a másik szobából, ahol a gyerekek játszottak, s hallotta, hogy a zsidókat emlegetjük, ki tudja már, milyen összefüggésben. S akkor ezt mondta: „Mondjátok meg már végre, mi az, hogy zsidó! Foglalkozás vagy szórakozás?”)

Lehet, hogy ez időtől fogva ült meg bennünket a csend. Még az sem lehetetlen, hogy mindaddig anyám meg apám sokat mesélt. De még ha az eljövendő holokaust árnyékként telepedett is a családomra a csend, az elkövetkezendő négy-öt év síri csendje akkor is elegendő magyarázat rá, hogy egy kisfiú elfelejtse mindazt, ami ez idő alatt történt. Nem állítom, hogy tényleg ez az oka személyes „létfeledésemnek”. De az a tény, hogy 1944. március 19. óta kontinuousak az emlékeim, nagyon is erre enged következtetni. Attól fogva ugyanis nem volt már szükség rá, hogy személyes emlékeimet mások által mesélt történetek segítsenek rögzíteni. Az események minden segítség nélkül is mélyen vésődtek be emlékezetembe. Emlékezetem ettől fogva valóban személyes volt.

Szóval március 19-e, 1944-ben. Bejöttek a németek. Kormányzatunk 2014-ben emléket állított a nevezetes napnak. Ez utóbbi tényre nem találok más magyarázatot, mint hogy a németekre kívánták hárántani mindazt, ami e naptól fogva egészen 1945. április 4-éig történt. Mintha az események nem lennének összhangban a szuverén magyar kormányok által kezdeményezett és a magyar országgyűlés által elfogadott

zsidótörvényekkel. Holott nagyon is szerves folytatásai ezeknek. Most azonban nem erről van szó, hanem személyes emlékezetemről. Amelyben németek nem, magyar nyilasok annál inkább szerepelnek.

Hogy én tudtam-e bármit is a zsidótörvényekről, azt nem tudom. Azt viszont, hogy zsidó vagyok, tudtam már ekkorra, ha nem is értettem pontosan, hogy ez mit jelent. Máig sem tudom persze. Tudtam, hogy zsidó vagyok, mert az iskolában – az Ágostai Hitvallású Evangélikus Elemi Népiskolába jártam – zsidó hittanra kellett járnom. Hogy ott a héber betűkön kívül bármi más is tanultunk-e, arra sem emlékszem. Tudásom másik élményszerű forrása dombóvári nyaralásaimról származik: nagybátyám egyszer elvitt a zsinagógába. Megeshet, hogy többször is. S annyi eszem bizonyára volt már, hogy tudjam: ha Jolán néniék zsidók, akkor nekünk is azoknak kell lennünk. Az is lehet persze, hogy az eszemet már nem is kellett használnom: dombóvári nyaralásaim idején már iskolás voltam, az iskolában meg zsidó hittanra jártam. Az egyetlen olyan eleme a zsidóságomat illető tudásomnak, ahol megkülönböztettségem ténye felrémlt – érdekes, erre emlékszem –, hogy a Toldy Cserkészcsapatot, melyben farkaskölyök voltam, nem volt szabad cserkészcsapatnak nevezni. A Magyar Eszperantó Szövetség ifjúsági tagozata voltunk. Hogy zsidók nem lehetnek cserkészek, azt tudtam tehát, hogy miért, azt valószínűleg nem (de hát ki tud erre a miéltre bármiféle racionális választ adni?). Nem hiszem, hogy ezen túl sokat elmélkedtem volna. Furcsa, furcsa... De hát az egyik zsidó, a másik keresztény, az egyik eszperantó, a másik cserkész. No és?

A nevezetes reggelen viszont volt már egy olyan élményem, amely valóban elindította bennem megkülön-

böztettségem, megalázottságom, kitaszítottságom és emberi méltóságotól való megfosztottságom tudatának kialakulását. A felsorolt szavakat nem ismerhettem, s igazából nem is hiszem, hogy mindezeknek a tudata lett volna kialakulóban. Nem. Hanem kezdett lerakódni valami a pszükhé mélyrétegeiben. De most még az emlékeimnél tartok.

A nevezetes reggelen ugyanis kirándulni mentünk volna az eszperantókkal. A Vértanúk terén találkoztunk, ahol is aztán vezetőink közölték velünk, hogy a kirándulás lefűjva, bejöttek a németek. Hogy bármi további magyarázattal szolgáltak volna, arra nem emlékszem, de nem is hiszem. Talán nem is arról volt szó, hogy a legjobb, ha most már mi, zsidók otthon maradjunk. Inkább csak arról, hogy ne kerüljünk harci cselekmények közelébe. Azt még nem tudhatták, bár sejtették volna, hogy harci cselekményekre nem fog sor kerülni. Mit is tehettek volna a szelíd lelkű magyarok a német sassal szemben?

Hazabandukoltam hát – a Nádor utcában laktunk, öt percre a Vértanúk terétől –, s amint beléptem a lakásba, hallom, hogy anyám és Jolán nagynéném, a dombóvári, apám húga, aki akkor éppen látogatóban volt Pesten, hangosan ordítóznak egymással. Talán még örültem is a dolognak: végre valami megtörte a csendet. Hallom aztán, hogy miről is van szó. Otthon is tudták már, hogy bejöttek a németek, besétáltak, mondanám ma, Jolán néni meg utazott haza; eredetileg talán még nem is akart elutazni, de a hír hallatára összecsomagolt, és indulni készült. Arra gondolt, hogy engem és a húgomat is elvinne magával; amikor beléptem, éppen azt ordította anyámnak, hogy „Ne légy önző! Vidéken mégiscsak biztonságosabb.” Anyám: „Te meg

azt honnan tudod? Nekem fogalmam sincs, hol biztonságosabb, de a családot nem engedem szétszakítani.” Hosszan ordítoztak. Végül Jolán néni dülva-fülva távozott – örökre. Ha jól sejtem, nem kaptunk már hírt róluk, de azt bizonyára tudni lehetett, hogy őket is – mint a vidéki zsidókat mind – gettóba zárták, majd deportálták. Nem emlékszem, hogy a felszabadulásig beszéltek volna velem róluk. Nem tudom, mikor kezdtük sejteni, hogy megölték őket. Azt sem tudom, egyáltalában mikor jöttek az első hírek a megsemmisítőtáborokról. Lehet, hogy nem előbb, mint 1945 tavaszán, amikor a dombóvári család egyetlen életben maradt tagja, a nagylány, visszaérkezett. Azt bizonyára töle tudtuk meg, hogy a család többi tagját a megérkezés után azonnal a gázba küldték. Azt csak ő tudhatta, hogy jó erőben lévő tizenöt éves öccsét a nagynéném tizennégynek, s nem tizenhatnak hazudta. De Kató hazakezéséről nincsen személyes élményem.

Belefeledkeztem a családi krónikába, holott csak azt szeretném előbányászni az emlékezetemből, amit a tíz hónap során magam megéltem, hogy érezhetővé tegyem a magam számára is: mi az, ami kitörölhetetlen nyomokat hagyott bennem. Amit már soha nem voltam képes elfelejteni, még ha a soáról kizárólag csak akkor esett is szó a családban és a környezetemben általában, ha valaminek képtelenség lett volna, igen, egyszerűen képtelenség, csak úgy egyszerűen „mellélépni”. Lehet, hogy elborzasztó, lehet, hogy egyszerűen abszurd, ha azt állítom, hogy az ember a túlélő budapesti zsidóságban is túlélte az embert. Azért érzem elborzasztónak, abszurdnak, mert Giorgio Agamben „tézise” – „az ember az, aki (ami?) túl tudja élni az embert” – Auschwitz tanulságát foglalja össze. S a budapesti zsidók közül,

akik csak akkor törték meg a hallgatást, ha szinte beleverték az orrukát a hullahegyekbe, alig voltak olyanok, akik Auschwitzban éltek túl „Auschwitzot”. Persze az utóbbiak is hallgattak. Ha jól sejtem, négy olyan emberrel volt viszonylag szoros kapcsolatom, akik de facto onnan jöttek haza. És azt hiszem, a négytől együttlévé egyetlenegy mondatot hallottam Auschwitzról, a táborról. De persze én sem kérdeztem semmit. S nem csak – vagy határozottan nem – a szenvedéseik iránti tiszteletből. Hanem mert... azt hiszem, én is csak felejtetni akartam. Nem, nem jó a szó, nem felejtetni: elfojtani. Vagy mégis felejtetni? Hogy is mondta Kertész? „...a felejtés is része a sorstalanság állapotának.” Szóval elfelejtetni, elfojtani az „élményeket”, az emlékeket, túllépni rajtuk. Hogy élni tudjak. Mint a két öreg, akikkel Köves Gyuri a hazatérte után elsőként találkozott Pesten. Hiszen mindazon, ami ez alatt a tíz hónap alatt velem történt, tényleg túl lehetett volna lépni, éppenséggel mindarról meg lehetett volna feledkezni. Vagy mégsem? Vajon nem éppen az a sorstalanság állapota, ha elfelejtjük az elfelejthetlent, vagy legalábbis el akarjuk felejtetni? Van-e sorsunk anélkül, hogy legfontosabb emlékeink ne lennének elevenek bennünk nap mint nap? Hiszen Auschwitzban nem voltam – így igaz –, mégsem tekinthető méltósággal viselhető emberi állapotnak, amit kilenc-tíz éves koromban megéltem. Nem azért, mintha, ami a pusztta történeteket illeti, nem történhetett volna semmi szörnyűsegebb egy kilenc-tíz éves gyerekkel. Hanem mert mindaz, ami ez idő alatt történt, azt súlykolta belém, hogy én megkülönböztetett, bármikor megalázható, a közönséges emberek világából kitaszított vagyok, és nem rendelkezem emberi méltósággal. És meggyőződése, hogy minél

inkább igyekszik valaki elfelejteni a vele történeteket, azt, amit „ők” vele *tettek*, annál mélyebben vésődik bele a tudattalanjába, amit „ők” vele *megértetni akartak*. „...a túlélők valami olyat tanúsítottak, ami nem tanúsítható” – mondja Agamben. De minél inkább vonakodik valaki tanúsítani azt, amit vele tettek, annál kevésbé tesz tanúbizonyságot arról is, ami nem tanúsítható. Arról van szó, amiről Manès Sperber „tudósít”: „Egy lelki egyensúlyt felborító bizonytalanságérzéstől hajtva újból és újból azt kérdezik maguktól, vajon mit gondolhat róluk az ellenfelük; a leginkább attól félnek, hogy nem tetszenek azoknak, akiket ellenségüknek éreznek, vagy akikről azt érzik, hogy megvetik őket. Attól való félelmükben, hogy alávetettekké válnak, eleve alárendelik magukat másoknak; megvetik magukat, és aztán az a reményük teszi őket megvetendőkké, hogy ily módon kerülik el a megvetést. Zálogba adják az ellenségnek a becsületüket, s így aláássák saját létalapjukat.”¹⁸

S azután az örökös rossz lelkiismeret. De most folytatnom kell a történetemet.

Március 19-e vasárnap volt. Ezért is mentünk volna kirándulni. Anyám másnap átvitt magával Halmi doktor bácsihoz a Magyar–Olasz Bankba, ahol apám is dolgozott. A doktor a bank orvosa volt, ő is a bank bérházában lakott, szemben a bankkal, akárcsak mi. Hogy pontosan miről tárgyaltak, azt nem tudom, de a ránk váró veszedelmekről beszélgettek. E beszélgetés eredményeként tudatomba egyelőre nem a megalázottság élménye fészkelte be magát; ellenkezőleg, a beszélgetés azt a megalázó érzésemeket szüntette meg,

¹⁸ Manès Sperber, in *Mein Judentum*, szerk. Hans Jürgen Schultz, München, dtv, 1987, 157.

hogy a szüleim engem nem vesznek komolyan, velem nem beszélnek meg a legfontosabbakat; addig is tudtam, tudnom kellett, hogy veszedelmeknek nézünk elébe. Ha máshonnan nem, anyám és Jolán néni veszekedéséből. De sok egyéb korábbi jelből is, bizonyára; csak hogy ezekre nem emlékszem. Rémlik, hogy túl sokszor hangzott el a „nicht vor dem Kind”.

A doktor bácsival folytatott beszélgetés után tizenegy nappal megjelenik a rendelet, hogy április 5-től a hat éven felüli zsidók felsőruházatuk bal mellrészén sárga Dávid-csillagot kötelesek viselni. Hetven év távlatából is emlékszem az igyekezetre, ahogy anyám, meg még valaki, ruhadarabjainkra varrták a csillagot. Hogy akkor mit gondoltam erről? Nem tudom. Csak azt tudom, hogy ma, visszatekintve, feltolul bennem a szégyenérzet, hogy másságunk, megkülönböztettségünk közszemlére tételére kötelezték bennünket, s ahelyett hogy tiltakoztunk volna – neveltséges; hogyan is lehetett volna tiltakozni? –, buzgón keresgeltük a csillagkészítéshez szükséges kellékeket. Pontosan emlékszem erre, nagyon mély benyomást kellett tennie rám a dolognak.

Majd jött a csillagos ház.

Június 17-én közzétették Budapest polgármesterének rendeletét a fővárosi zsidóság „csillagos házakba” való átköltöztetéséről. A rendelet értelmében a budapesti zsidóknak – számuk mintegy 250 ezer fő volt – június 25-ig 1840, sárga Dávid-csillaggal megjelölt lakóházba kellett összeköltözni. Egy zsidó családnak egy lakószobához volt joga. A magyar hatóságok ekkor Budapesten elvetették egy központi gettó szervezését, mert azzal számoltak, hogy a szövetségesek légítámadásai

során megkímélnék ezt a városrészt. Ezért a zsidókat túsznak tekintve a főváros különböző pontjain jelöltek ki házakat számukra.

Miért nem lakhatunk továbbra is csak mi magunk a saját lakásunkban? Miért kell együtt laknunk a nagynéném családjával s a halálos beteg nagymamával? Miért nem mehetünk ki bármikor az utcára? Miért nem szabad nekünk, amit másoknak szabad? Mennyiben vagyunk mi mások, mint a többiek? Megfogalmaztam mindezt? Nem hiszem. De az érzés, hogy minket megaláznak, belém mart, s talán máig sem hevertem ki a sebesülést.

A nyárból csak nagyanyám halála maradt meg az emlékezetemben. Meg hogy mi, gyerekek, játszottunk, rohangásztunk a belülről is sárgára festett ház széles folyosóin. Mit tudtam a deportálásokról, fogalmam sincs. Hogy Horthy a deportálásokat felfüggesztette, azt valószínűleg a felnőttek sem tudták. Leszámitva a bombatámadásokat – de hát mit számít az? a bombák nem csak a csillagos házakra hullanak! –, békés nyár volt. S október 15-én a Kormányzó Úr Őfőméltóságának proklamációja: fegyverszünet. Mértéken felül boldogok voltunk, mert nem tudtuk, mennyire elfuserált, mennyire előkészítetlen volt a dolog. Estére már megtudtuk: a nyilasok átvették a hatalmat. Megaláztatásaink nemhogy nem értek véget, tudtuk azt is, most már én is tudtam: életünk ismét veszélyben forog.

Az én családom végül is megúsza, túléljük a vész-korszakot. Hogy milyen lelkiállapotban? A Tátra utcai „védett házban” ért bennünket januárban a felszabadulás. Izgalmas, bár veszedelmes kalandok sorából végül is győztesen kerültünk volna ki – ha üldöztetésünk egyedüli oka nem az lett volna, hogy kirekesztettnek,

feleslegesnek, nem embernek számítottunk. Megaláztak, végső soron megsemmisítésre szántak voltunk. És ezt már a magam tíz évével is lehetetlen volt nem észrevennem. Ez a tíz hónap kitörölhetetlen nyomokat hagyott bennem.

Ha Auschwitznak – magának a megsemmisítőtáborok legelborzasztóbbikának, de egyben mindannak, amit szimbolizál – az a legfőbb tanulsága, hogy az ember olyan lény, amely képes túlélni önmagában az embert, akkor ez a folyamat nem a táborban kezdődik; még ha a végeredményt a tábor muzulmánjai tanúsítják is, azok, akik, ha éltek is még, már tényleg túléltek magukban az embert, s így semmit sem voltak képesek tanúsítani. A táborban elégetettek, meszesgödörbe szórtak, a sorozatban gyártott hullák egy folyamat végeredményét képezik, mely folyamat első lépése a megsemmisítésre ítélt megfosztása emberi méltóságuktól. A tömeges népirtások nem Auschwitzcal kezdődtek az emberiség történetében, és – sajnos – nem is fejeződtek be azzal. Auschwitz egyedisége nem abban áll, hogy sok millió ember megsemmisítésének szimbóluma. Auschwitz azért egyedi, mert a vész-korszakban olyanokat írtottak ki, akiket megelőzőleg már többé vagy kevésbé megfosztottak ember voltuktól. Nem úgy, mint a klaszikus háborúk vagy akár a pogromok során, ahol az emberek egyik csoportja egy másik csoport életére tör dühből, félelemből, jól megfontolt érdekből; Auschwitz bizonyos embercsoportok hidegvérű, többnyire technikailag is jól előkészített megsemmisítése azzal a nem titkolt céllal, hogy ezek az embercsoportok többé ne létezzenek és ne is létezhessenek, mert nem emberek. Csak zavaró tényezők. S mielőtt megsemmisítették

volna őket, tudomásukra is hozták, hogy az ember mi-
voltra nem tarthatnak igényt. S ha ennek a folyamat-
nak bizonyos hibák eredményeképpen mégis akadtak
túlélői, azokkal is közöltetett és bizonyos értelemben
elfogadtatott alacsonyabbrendűségük, az embersorból
való kirekesztettségük. Ezen az ítéleten, nem a halálos
ítéleten, az embersorból való kirekesztettségről szólón,
nem tudjuk egy vállrándítással túltenni magunkat. Ak-
kor sem, ha a kirekesztettség megtapasztalásán túl vé-
gül is semmi sem történt velünk.

Elég-e tanúságot tenni a történekről ahhoz, hogy a
kirekesztettség tudatától megszabaduljunk? Mert igen-
is, erről is lehet tanúságot tenni, nem csak a megélt
pokolról; ez az, amit a légertúlélők nem tudnak talán.
S nyomukban mintha Agamben se hinné. Hogy én is
lehetek tanú. A végül is be nem következett vég kez-
detének tanúja. De meggyőződése szerint nemhogy
nem elég, sokszor még visszajára is fordul, ha bosz-
szúért kiáltunk és fogadkozunk: nem engedjük, hogy
ilyesmi még egyszer előforduljon. Amit megéltünk, zá-
rójelbe tesszük, kirekesztjük a magunk és az emberiség
történetéből. Igen: a visszajára fordul: hiszen a meg-
alázottságot csak megalázással lehet megbosszulni;
s mi van akkor, ha netán a másiknak is tudomására
hoztuk: te sem vagy ember? Nem engedni, hogy még
egyszer megtörténjék? Micsoda felfuvalkodottság! Ha
isten – aki nekem nincs – egyszer megengedte, hogy
megtörténjék, miért ne engedné meg még egyszer, és
számtalanszor újra. Ezt a gondolatot, ha élni akarok,
felemelt fejjel élni, el kell tudnom viselni.

Hosszú volt az út, amelyet meg kellett tennem,
míg megértettem: csak akkor leszek képes túllep-
ni – már amennyire ember egyáltalában képes lehet

erre – megalázottságomon, kirekesztettségemen, ha
képes vagyok feladni a történelem olyan felfogását,
mely szerint az, némelykor véletlen kitérőkön keresztül
is, végül olyan végállapothoz – vagy éppenséggel az
„igazi” történelemhez, egyre megy – vezet, amelyben
a „humánus”, az „elpusztíthatatlan emberi szubsztan-
cia” győzedelmeskedik. Amelyben megvalósul az igazi
emberi lényeg. Ha képes vagyok elfogadni, hogy nin-
csen olyan, hogy emberi lényeg, hogy nincsen olyan,
hogy emberi szubsztancia, hogy a fecsegő felszín mö-
gött semmi sincsen, vagy – ha így jobban hangzik –
éppen a SEMMI van. S hogy attól még lehetek ember,
ha velem ez netán újból megtörténik. Míg megértettem,
miképpen tudom megérteni a nietzschei örök visszaté-
rés gondolatát.

El kell viselnem a gondolatot: bármikor visszatérhet,
amit megéltem. Ennek tudatában talán tehetek is elle-
ne valamit. S nem csak ordítozhatok, hogy ezt nem en-
gedjük még egyszer megtörténni. Ki nem engedi meg,
és kinek? Igazán nem muszáj azt mondanom Nietz-
sche démonának: „Isten vagy, és sohasem hallottam
még istenibbet ennél!” S mégis feltörhet bennem a jó-
indulat, hogy tanúbizonyságot tehessek önmagam és
az élet iránt. Így megérthetem, hogy igenis ember va-
gyok, ahogyan az is ember, aki éppenséggel belelőhe-
tett volna a Dunába. S véletlenségből vagy hanyagság-
ból nem tette. „Világosítsd föl gyermeked, a haramiák
emberek.” De az „emberi szubsztancia” nem elpusztít-
hatatlan, hiszen nem létezik. A tisztánlátás, nem pedig
a vigasztalás a filozófia feladata.

Keresem a kisiút. Sehol nem találom. Tudom, hogy még tízéves sincs, amikor feljönnek a pincéből – mindössze két napot töltöttek ott. A lépcsőházban egy orosz áll, kenyeret osztogat. Látom magunkat vonulni a lépcsőházban. Látom azt, ami, ha jól sejtem, nem történt meg. Majdnem biztos vagyok benne, hogy egy jóval későbbi szocreál film kockáit építettem bele kitörölhetetlenül az emlékeimbe. Kívülről látom a jelenetet. De a lépcsőházban felfelé kanyargó emberfolyamban nem jelenik meg semmiféle kisiú. A kép a filmből való, az emlék a kisiúé; persze a kisiú nem kisiú többé, és az emlékek egy felnőt emlékei.

Talán az októbertől januárig eltelt néhány hónap alatt nőttek fel. Lettem koraérett. Vesztettem el ártatlanságomat. Nem mondtam el az előző fejezetben a zongora alatt töltött hónapok eseményeit. Minek is meséltem volna el a rettenetet? Ha egyszer nem rettenetként éltem meg. Téglákból épített lacikonyhák a gangon: a ház előtt bombatalálattól elpusztult ló húsát főztük meg rajta. Egy eltévedt akna által óriási robajjal leszakadó gang-rész a szemközti oldalon. Egy napig süket voltam, meg ilyenek. De végül is élénken az udvar keramikockáira emlékszem, nem a rettenetre.

Valamikor a kilencvenes évek végén vagy talán már az új évezred elején egy társaságban, a többiekkel elkülönülten, beszélgettem egy kedves ismerőssel, barátommal, akinek az apja azon makacsak közé tartozik, akik jöttányit sem hajlandók engedni megszálottan kommunista meggyőződésükből. Lányát ez idegesíti ugyan, de beletörődött. „Az én apám már csak ilyen.” „Érted te ezt?”, kérdeztem tőle. Az emlékek. Ő, a zsidó gyerek, a kommunistáknak köszönheti az életét. Örök hűséget fogadott nekik. Megszabadították a félelmeitől. „Mondd”, kérdezte ismerősöm, „te nem féltél?” „Már hogyan féltem volna”, vágtam rá. Majd vagy két perc szünet után, mialatt mintha elszigetelődtem volna egész környezetemtől, mialatt mintegy nem voltam jelen, hirtelen magamhoz tértem, s azt mondtam neki: „Te, ez nem igaz. Én nem emlékszem rá, hogy féltem volna.”

Szóval az udvar keramitkockái vésődtek bele az agyamba. Kitérőlhetsen. Nem tudom, hányszor kellett levonulnunk a második emeletről az udvarba, hogy a nyilasok kiválogathassanak közülünk néhányat, s elvigyék őket. Akkor már talán tudtuk, hogy a Dunaparra. Az én családomból nem vittek el senkit. – Aztán egyszer egyedül mentem le a földszintre. Vízért. Az emeleten már nem folyt víz a csapból. S ahogy megyek a keramitkockákra a már megtöltött vödörrel vagy mivel a lépcsőház felé, egy vadászgép húz el fölöttünk, s megereszt egy sorozatot. Nem talált el. Lehetetlen, hogy még ekkor se fogott volna el a félelem.

De az Újlipótvárost nem bombázták. A pincébe csak akkor mentünk le, amikor az oroszok már az Ípoly utcánál voltak, s az ágyúlövedékek... A fene se tudja. Szóval utcai harcok folytak már, akkor mentünk le. Reggel azután egy férfi kimerészkedik az utcára, s rövidesen

bejelenti: megjöttek. Semmi eufória. Csak egy asszonyon tör ki a hisztériás roham, ordít: „Azt maga meg honnan tudja, hogy ezek az oroszok?!”

Szóval felszabadultunk. De a felszabadult kisleányt nem látom. Talán nem kisleány már. Nem fog többé önfeledten rohángászni a Nádor utca 19. folyosóján.

De ez sem egészen igaz. Bizonyára félt is, meg sikerült is elfojtania a félelmeit. Megeshet, bízni kezdett azokban, akik azt hitték, birtokában vannak a csodaszernak, amely megakadályozza, hogy mindez még egyszer megtörténjen. Rettenetesen messze van még az idő, amikor a nagyra nőtt kisleány megérti József Attila *Kész a leltárját*: „...ha féltem is, a helyemet megálltam”, vagy akár Nietzsche *Örök visszatérését*.

Egyelőre sodródik mindazokkal a zsidókkal, akik a felszabadítók földi megváltástanába kapaszkodnak.

Két olyan kép rögzült a fejemben, amelyen a kisleány mégis mintha kisleányként szerepelne. Az egyik, ha nem tévedek, a mai Honvéd térről – akkor még a Tátra utcában „laktunk”, nem költöztünk haza a Nádor utca 19.-be. A Honvéd tér közel van a Tátra utca elejéhez. Anyámmal mászkálok – egyike azoknak a nagyon kevés képeknek, amelyeken anyámat képi valójában rögzíti az emlékezetem. Kipirgálunk a fagyott hóban, tűzifának valót keresünk. Előbb egy hulla fagyott kezére bukkanunk, de aztán kerül tűzifának való is. A másik kép már a visszaköltözés utánról való: A házunk Arany János utcai oldalán lakunk, abban a lakásban, amely apám első feleségének fivéréé volt. Saját lakásunk még romos, szüleim tataroztatják. Fekszem az ágyban, s egyszer csak azt látom, hogy harsányan ropogva, hatalmas fáklyává alakulva, égis érő lángokkal ég a szemközti ház.

Egy másik, másképpen félelmetes képsorozaton viszont a kisfiú nincsen jelen. Megérkezik apám valaha volt sógornője Auschwitzból; egy napra rá azután őket is, meg anyámat, húgomat is elviszi a stráfkocsi-mentő a László kórházba. (Az egyik testvér, az én anyám meg húgom felépülnek az Auschwitzban szerzett tifusból.) Hogy Auschwitzról mit tudtam? – fogalmam sincsen.

Szóval baloldaliak voltunk. A '47-es választásokon a két baloldali pártnak drukoltunk. S a kisközség győzelme félelemmel töltött el bennünket.

Hogy a Nádor utca 19. széles, valahogy tekintélyt árasztó folyosója miért jelenik meg ismételtelen lelki szemem előtt, ha valami fontos esemény történik, arra nem találok magyarázatot. Annyi bizonyos, hogy '44 áprilisától októberéig ez volt mintegy létezésem színtere. Tudjuk, itt éltem át a Kormányzó szobáját, aztán akkor is ezeken a folyosókon hancúroztunk a nyilas házparancsnoknő rosszallása mellett – „Ti csak itt rohángászatok, holott ki tudja, látjátok-e még valaha is a szüleiteket” –, amikor kénytelen-kelletlen én voltam a családfeje – a férfiak munkaszolgálatban, a nőket elvitték a nyilasok –, s amit még nem említettem, itt néztük végig, amikor nagyanyánk koporsóját a hullaszállítók a hátsó lépcsőhöz vitték. S lám, a '47-es kisközségi győzelem hírére is valahogy ehhez a szép folyosóhoz kapcsolom.

Ha most rákérdeznék, hogy vajon miért féltünk a kisközségi győzelemről, sokféle magyarázattal szolgálhatnék – magamnak; de... Már megírtam e sorokat, amikor megkaptam Závada Pali új regényét, az *Egy piaci napot*.¹⁹ Kunmadaras a regényben Kunvadás. A pogrom 1946-ban. Meg a másik, Miskolcon, erről

¹⁹ Závada Pál: *Egy piaci nap*, Budapest, Magvető, 2016.

már régen részletes ismereteim voltak Varga Jajónak még a rendszerváltás előtt, a *Medvetáncban* megjelent cikkéből.²⁰ Ha jól emlékszem, az világos volt belőle, hogy a kommunisták heccelték fel a diósgyőri munkásokat az árdrágítók (értsd: a zsidók) ellen, de hogy ezt személyesen Rákosi művelte, az bizonyára nem volt benne. Nos: a kommunisták a zsidóellenes pogromok kitervelését a kisközségekre fogták. Apám ezt elhitte nekik, és '46-ban talán még anyám is. Ezért féltek a kisközségi győzelemről. Végül is belénk rögzült a hit – sokan máig sem tagítanak ettől –, hogy bennünket, zsidókat csakis a kommunisták védnek meg a nyilasoktól. Igazat mondok-e, ha arról vagyok meggyőződve, hogy én magam hamarosan kigyógyultam ebből a hitemből? Félreértés ne essék: nem a kommunizmus eszméjéből. Az abból való kiábrándulás ugyancsak hosszú folyamat volt. Abból a hitemből gyógyultam ki, hogy a kommunisták, a valóságosan létező kommunisták hatalma lenne az egyedüli biztosítéka annak, hogy mi, zsidók, ne legyünk még egyszer kiközösítettek.

Érzésem szerint a Vörösmartyban nevelődtem. A cserkészcsapat helyettesítette a családomat, amely – nem tudok jobb szót – széthullott. Ahonnan ezért menekülnöm kellett. S jóllehet emlékeim szerint eredetileg apámat jobban szerettem, a háború után ez a reménytelenül beteg öregember semmit sem jelentett már a számomra. (Húgom már nagyon beteg volt. Valamelyik hétvégén meglátogattam a radiológiai klinikán, ahol kezelték. Ez volt életünk utolsó igazi beszélgetése.

²⁰ Varga János: A miskolci népitétel, 1946, *Medvetánc*, 6(1986)/2–3, 293–314.

Akármilyen furcsán hangzik is, jó kedvünk volt. Sok mindenről szó esett, olyasmiről is, amiről korábban soha nem beszéltünk. S ahogy apánkra terelődött a szó, s én lelkesen meséltem, hogy milyen kellemes, vidám ember volt a háború – azaz a német megszállás – előtt, hűgom csodálkozva nézett rám. Én már csak mint tehetetlen, morgós öregembert ismertem – mondta.) Anyámtól meg – ma így látom – félttem. Örök depressziója teljesen elbizonytalanított. De ez mintha csak az 1947–48 utáni évekre állna. Az az érzésem, hogy a demokratikusnak tűnő átmenet éveiben még tudtunk kommunikálni egymással, s talán sokszor azt követően is. Mintha ő lett volna egyike azoknak, akik elültették bennem a kétely első magvait.

A másik egy nálamnál négy évvel idősebb fiatalember volt, Coli, Zollman Péter, aki ősvezetőm volt a Vörösmartyban. (Ne kérdezze tőlem senki, válaszolni nem tudok rá, miért nem az Eszperantó Szövetség ifjúsági csoportjából Toldy cserkészcsapatáá visszavedlett cserkészcsapatban lettem farkaskölyök. A Kiss József-be azért nem mentem, mert az vallásos zsidó csapat volt; talán akkor még csak nem is hallottam arról, hogy létezik. Én a harmadik zsidó csapatba keveredtem, a Vörösmartyba. Hogy az nemcsak annyiban volt zsidó, hogy parancsnokai, tagjai is mind zsidók voltak, hanem a Frankel Leó utcai – akkor még bizonyosan Zsigmond utcai – zsinagógához kötődött, arról csak nem olyan régen szereztem tudomást.) Hogy Coli milyen rendkívüli ember volt, azt csak most, a halála után tudtam meg.²¹ Amikor a kilencvenes években találkoz-

²¹ Lásd a Baka István Alapítvány Zollman Péter-emlékoldalát (<http://www.baka.hu/zollman-peter-emlekoldal>, letöltve 2016. november 1.).

tunk, csak annyit mondott magáról, hogy Angliában volt egy kis vegyi üzeme, egészen jól keresett, s így az ötvenedik születésnapján elhatározta, hogy ezentúl nem keres pénzt, csak a vagyonából él. Most már megengedhette magának, hogy a magyar költészetnek éljen.

Nos, hát lássuk az én Coli-történetem.

Hogy Colit, a Szarvas ős vezetőjét nagyon szerettem, azt meglelt koromra sem felejtettem el, jóllehet kicsit meg voltam rá bántva. Tudtam, hogy ő is nagyon szeretett engem; miért tűnt hát el az életemből? És nem egyszerűen '56 után, hanem már úgy '48 körül, amikor a Vörösmartyt először úttörőcsapatáá „léptették elő”, majd beolvasztották a Varga Kata Leánygimnázium úttörőcsapatába. Én így emlékeztem legalábbis, bár tudnom kellett volna, hogy gimnáziumoknak nem volt úttörőcsapatuk, s az aztán holtbiztos, hogy a Varga Katába először akkor tettem be a lábam, amikor német szakos hallgatóként ott gyakoroltam. Ez mind egy is. Voltam úttörő; de hogy mikor és hol, arra nem emlékszem. Úttörőemlékeimet, ha tényleg voltak ilyenek, elfelejtettem. Amikor nyolcadikos koromban minden reggel elkéstem az iskolából, erre viszont emlékszem, fontos úttörő-elfoglaltságaimra hivatkoztam. Tanárain, akik szinte valamennyien az evangélikus gimnázium tanárai voltak, nem szóltak semmit. Gondolom, félték a '48-ban komisszárként az iskolába helyezett állítólagos tanártól, aki az úttörőcsapat vezetője volt. És most, hogy ezt mesélem, azt hiszem, nagyon is megalapozottan, szörnyű rossz érzésem támad. Tényleg ilyen könnyen adtam föl vörösmartys voltomat az államosításkor, s váltam az újonnan alakult iskolai úttörőcsapat aktivistájává? Nagyon úgy tűnik, hogy ez

történt. S talán ez nem tetszett Colinak, aki biztosan rajtam tartotta a szemét azután is, hogy Vörösmarty híján útjaink elváltak. Egy bizonyos: '56 után hallottam, hogy disszidált, Angliában él, ez volt minden, amit tudtam róla. Úgy emlékeztem, hogy őrsvezetőként Colit egy Aranynek nevezett fiatalember váltotta fel, akit jóval kevésbé szerettem: talán nemcsak azért, mert nem volt intellektuális beállítottságú, gyakorlatias dolgokat, csomókötést, ilyesmiket tanított nekünk. Idegen volt nekem. Coli már nem volt sehol. Mindez igaz – csak éppen fordítva. Először volt Arany az őrsvezetője, őt váltotta fel Coli, aki egészen a csapat felszámolásáig volt az őrsvezetőnk. Rettegett is szegény, hogyan fogja ő a stramm Arany után a feladatát jól el látni. S hogy mindezt én honnan tudom?

Nos. Valamikor a kilencvenes években ülök debreceni lakásomban; cseng a telefon. – Halló! – Vajda Mihállyal beszélek? – Igen. – Itt Zollman Péter beszél. Néztem a tévét, interjú Vajda Mihállyal. S addig nem nyugodtam, míg ki nem nyomoztam a telefonszámodat. – Elállt a lélegzetem. – Hol vagy? – Itt vagyok Debrecenben, előadást tartottam az irodalmároknál. – Gyere azonnal, addig veszek egy üveg vodkát. – S lőn, a vodkát megvettem, Coli becsengetett. Ott állt előttem hús-vér valójában. Boldog voltam. Megittuk az üveg vodkát, és megbeszéltük az életünket. S ahogy Coli elmondta, milyennek látja a világot, pillanatig sem volt kétségem többé: egész világviszonyulásomat ennek az embernek köszönhetem. Ő nevelt liberálissá, még ha nagyon soká tartott is, amíg megértettem, hogy az vagyok.

Anyám hatása, Coli hatása? Mindkettőjüké? Ma az az érzésem, hogy az ő hatásuk eredményeként vettem

észre azonnal, ha valami nem tetszett a „szocialista Magyarországot” építő népi demokráciában. Hogy a kommunisták mentettek meg bennünket, zsidókat a gázkamrától? Egy fenét. Minket nem a kommunizmus szabadított fel, hanem részeg, erőszakos ukrán katonák. Köszönet érte. Másrészt viszont nekik semmi köztük sem volt ahhoz, hogy országuk, az oroszok országának akkori urai Magyarországra kényszerítették a rendszerüket. Amelynek a fasiszmusba torkolló kapitalizmussal szembeni elvi magasabbrendűségében még hosszú ideig nem kételkedtem ugyan, de ha valami az égre búzlótt, azt észrevettem.

Tényleg rájöttem, hogy a Rajk-perben és az összes többi perekben nálunk és a többi népi demokráciákban elhangzott vádak aljas hazugságok? Hogy vádlók és védők egyaránt gyilkosok, a vádlottak meg lelkes vagy meggyötört öngyilkosok? Dehogy jöttem rá. Nem jöttem én rá semmire. Hogy is jöhettem volna rá tizen-négy éves fejemmel, amikor a környezetemben mindenki a legjobb esetben is csak hallgatott. De amikor apám elvitt valami nagygyűlésre, ahol bejelentették Rajkék árulását, s a közönség boldogan tapsolt annak a ténynek, hogy az árulókat Rákosi elvtárs éberségének köszönhetően leleplezték, s így elnyerik majd méltó büntetésüket, én nagyon rosszul éreztem magam a talán kényszerítetten lelkes tömegben. És ez a nagyon rossz érzés hamarosan lehetővé tette, hogy kételkedni kezdjek. No, nem a kommunizmus „lényegében”; egyes „jelenségeiben”. A tömegnek soha nincsen igaza – ezt azóta is tudom. De hogy mikor vésődött az agyamba?

Hogy ezek a kételyek milyen gyakran foglalkoztattak, azt ma már nem tudom megmondani. Csak azt mondom el, amire emlékszem. Ami nagyon nem tetszett, s így

az azt illető kételyeimet meg is tudtam fogalmazni, azt Sásdi Tamás egy internetes folyóiratba írott tanulmányában a társadalom terrorizálása címszó alatt tárgyalja.²² A két dolog, ami határozottan él az emlékezetemben, az egyrészt az „ár- és bérrendezésnek” nevezett intézkedések 1951-ben, másrészt az „osztályidegen” elemek kitelepítése Budapestről, ugyanannak az évnek a nyarán. Eszembe sem jutott abban kételkedni, hogy netán rendeletileg rendezni kell az árakat és a béreket. Helyesltem a fekete piac felszámolását, mi sem tudtuk, az én családom sem tudta megfizetni a fekete piac árait. Csakhogy a fekete piac letörésével a legális árak egyszeriben megemelkedtek, most már nehezünkre esett bárhol is megvennünk a szükségeset. És sejtettem, hogy a bérrendezés nem lehetett olyan mértékű, hogy ez másoknak megkönnyítette volna az életét. De nem abban kételkedtem, hogy az intézkedések szükségesek voltak, hogy meg kellett hozni őket. Az zavart, hogy „pártunk és kormányunk” nagy hangon hirdette: az intézkedésekkel sokkal könnyebbé vált a „dolgozók” élete. Felméréseket nem végeztem, de tudtam, hogy hazudnak. S nem értettem, hogy miért kell hazudni. Még azt is helyesnek tartottam, amit Rákosi elvtárs mondott, hogy ugyanis nem ehetjük meg ma a holnap majd aranytojást tojó tyúkot. De akkor miért nem mondja meg azt is: tisztában van vele, hogy az emberek rosszul élnek, s közönséges tyúkot sem ehetnek.

Még rosszabbul érintettek a kitelepítések. Őszintén szólva, azon nem gondolkoztam, hogy tényleg szükséges-e az osztályellenség eltávolítása. „Fel, vörösök,

²² Sásdi Tamás: A Rákosi-korszak (1948–1956), *Korok – online folyóirat történelemtanároknak*, <http://korok.webnode.hu> (letöltve 2016. november 26.).

proletárok, csillagosok, katonák, / nagy munka vár ma reátok, állnak még a paloták. / Királyok, hercegek, grófok, naplopók és burzsoák, / reszketetek, mert feltámadt az elnyomott proletár!” – lelkesen énekeltük még a vörösmartysokkal is – emlékszem, amikor a Morgó-patak-völgyi táborból masíroztunk Kismaros felé. Na de ki gondolt igazán bele a dal szövegébe? Mi volnánk ezek a vörösök? Merthogy proletárok, csillagosok, katonák biztosan nem voltunk. A királyok, hercegek, grófok, naplopók és burzsoák sorsa meg nem nagyon izgatott. Nem hittem, hogy az én környezetemben volnának e fajtából. Megeshet, hogy még a paloták lerombolását is helyesltem volna, ha belegondolok a dologba. Mint ahogy abba sem gondoltam bele, hogy az üldöztetésünktől megváltó kommunizmus miért nem a nyilas csőcseléket veszi célba. Hacsak nem ők voltak a dalban emlegetett naplopók. Annak idején inkább ügybuzgónak tűntek.

Az én környezetemben csak az egyik legjobb barátom anyukája meg nővére reszketett, joggal gondolván, hogy őket bizony ki fogják telepíteni; az elhunyt (? – meggyilkolt) családfele ugyanis egy nagy gyár vezérigazgatója volt. S bár az ugyancsak kommunista meggyőződésű barátom a családja reszketését butaságnak minősítette, én nagyon is jól tudtam, hogy a kommunista meggyőződés mit sem segít: egy kedves iskolatársnőmet, aki éppoly lelkes kommunista volt, mint a barátom, bizony egyik napról a másikra eltűntették a fővárosból. Fogalmam se volt, hova hurcolták a kitelepítetteket. Nem tudtam, mi történt velük, de nagyon nem tetszett a dolog. Nem tetszett, hogy kényszerintézkedéseket foganatosítanak emberekkel szemben, akiknek egyetlen bűnük, hogy azok, akik.

1949-től – miért, miért nem – a Vegyipari Technikumba jártam. Az iskola és az iskolai feladatok továbbra sem álltak érdeklődésem középpontjában, számomra sokkal fontosabbak voltak a barátaim, akiknek csak egy kis része volt osztálytárs, a legfontosabbak a Vörösmartyban felszedettek voltak, akikkel azután együtt voltam egy területi DISZ-csoportban is; akkor még létezett ilyesmi. Sokat csavarogtunk, sokat beszélgettünk, s azt hiszem, igyekeztünk nyitott szemmel járni a világban. Határozottan kezdtük nem érteni, mi folyik körülöttünk. Minthogy az iskolát s annak ügyeit igyekeztem gyorsan letudni, s a vegyészetből igen hamar kiábrándultam... No, de álljunk csak meg! Hogy mi folyik körülöttünk, azt kezdtük tényleg nem érteni, az iskolai ügyeket tényleg igyekeztem gyorsan letudni; ez azonban nem jelenti azt, hogy tudatosan szembekeverültem volna a „rendszerrel”. Szó sincs róla. Mi sem volt természetesebb, mint az iskolai DISZ-ben nyüzsögni. Egyszer például a DISZ-vezetőségben az a gyanú ébredt – az éberség fontos tulajdonságuk volt az ifjú kommunistáknak is –, hogy egy fontos elvtárs leánya, aki ugyancsak hozzánk járt, valami reakciós körbe tartozik, vagy ilyesmi; fogalmam sincs már, miről volt szó pontosan. Engem bíztak meg azzal, hogy kezdjek el „járni” vele, s szedjem ki belőle, miféle gyanús emberekkel barátkozik, és mire készülnek. Nos, én – látható – fegyelmezett DISZ-tag voltam, vettem két mozijegyet, hogy elhívjam a leányzót moziba. Aztán gondoltam egy nagyot, és inkább a Róth Zsuzsival mentem el. Mit érdekelnek engem az elvtárs leányának a gyanús ügyletei; hülyeség az egész! Meg hát miért mimeljem én a szerelmet, vagy akár csak az érdeklődést holmi politikai gyanú alapján? Hogy csakis

arról volt szó, hogy az elvtárs leánya nem tetszett, Róth Zsuzsi meg nagyon is – az persze lehet. De a területi DISZ-csoporttal, a Zójával kapcsolatosan is voltak nyugtalanító politikai élményeim. A pártszervezet, amelyhez tartoztunk, elküldött bennünket különböző Damjanich utcai családokhoz békekölcsönt jegyeztetni. Mentem, de amikor láttam, hogy felnőtt emberek félnek tőlünk, tizenöt-tizenhat éves gyerekektől, akkor elment a kedvem a dologtól.

A vegyészetből viszont tényleg kiábrándultam, a humán tárgyak tanításáról a vegyipariban meg még beszélni sem volt érdemes, így arra gondoltam, hogy matematikusnak jelentkezem az egyetemre. Aztán egyszer álltam a Bajza utca és a Fasor sarkán, ki tudja, kivel, s ki tudja, mi okból. Nem, én nem matematikára jelentkezem. Úgyse lenne belőlem komoly matematikus. Az iskolai matematikát jól értem, a feladatokat minden nehézség nélkül megoldom, de matematikai „gondolataim” nincsenek. Viszont nem értem a világot, amelyben élünk, s ahol állítólag a marxizmus szellemében építik a szocializmust, s ez a szocializmussá váló világ egyre nyomasztóbbnak tűnik. Elmegyek marxizmust tanulni. S akkor kiderül majd, hogy az elmélettel van-e baj, vagy „csak” azzal, ahogyan alkalmazzák. Ne tessenek röhögni! Hülyegyerek voltam, akinek a tudatából ráadásul törlődött mindaz, amit átélt. Pontosabban nem törlődött, de valahová a tudatelőttesbe száműzetett.

Szóval Bajza utca. Állok a járdán valakivel, szemben vagyunk az evangélikus gimnázium oldalával, a templom mögött belátni az ismert udvarra. S mondom a valakinek: nekünk van egy jelentős filozófusunk,

a Lukács... Hogy mit akartam ezzel mondani? Azt ugyanis akkor még biztosan nem tudtam, hogy ő is az evangélikusba járt. A kép úgy, ahogy van, értelmetlen. Hogy én filozófiát akartam már érettségiző koromban tanulni? Tán nem is hallottam még róla semmit sem! Vagy, minthogy mégis végiggondoltam valamit: marxizmust szerettem volna tanulni, hogy megtudjam: az elmélettel van-e a baj, vagy csak a kivitelezésével? – s ebben a döntésemben megerősít, akartam ott mondani, hogy nekünk van egy jelentős marxista filozófusunk? Talán nem is érettségiző koromból való ez a jelenet, hanem már filozófia szakosként (akár Lenin Intézet,²³ akár bölcsészkar) mondtam ezt? Ez is lehet, persze. Hogy kerültem én a Lenin Intézetbe? Miért nem beszélt le senki erről? Se a barátaim, se a szüleim? Micsoda örült ötlet! Vagy akkor nem is tűnt még annak? Mi, zsidók, akik mindenről beszéltünk, csak a zsidóságunkról és a holokausztról nem, természetesnek vettük, hogy valaki marxizmust akar tanulni? Meg hogy a Lenin Intézet, az egy valóságos egyetem? Miféle ország volt ez akkor? El voltunk szigetelve a környezettől, mert befogtuk a szemünket és a fülünket? Általában semmit sem ért az ember az egészből. Gyűlölte az

²³ A Lenin Intézet 1952 tavaszán az ELTE BTK Orosz Intézetéből jött létre önálló, kar jellegű intézményként. A cél „...alapos marxista-leninista képzettséggel rendelkező, az orosz nyelvet jól ismerő egyetemi előadók, ideológiai területen dolgozó párt- és állami funkcionáriusok, valamint az eddigi keretekben orosz szakos tanárok és fordítók képzése” (Ladányi Andor: *Felsőoktatási politika 1949–1958*, Budapest, Kosuth, 1986, 34). Az Intézet a forradalom után 1957. szeptember 1-ig fokozatosan beolvadt az ELTE bölcsészkarába. Lásd még Licskó György összefoglalását: Az egykori Lenin Intézet és filozófia szakos diákjai az 1956-os forradalom időszakában, *Múltunk*, 2010/2, 105–121.

ország az oroszokat? Az utcagyerekek – mert főleg ők voltak – brahiból dobálták Molotov-koktélokkal a tankokat '56-ban? Vagy csak ők merték a szüleik gyáván sunyító gyűlöletét tettere váltani? Az értelmiségi gyűléseken visszhangzó „Ruszkik hazai” meg honnan jött?

Nem világosított fel senki. Egy – gondolom, '93-as – érettségi találkozón, még hozzá egészen barátságosan, igen, egészen barátságosan világosított fel valaki arról, hogy minket, az „okosokat” (nekik zsidókat! pedig más zsidók is jártak az osztályba, de hát azok buták voltak!), szerettek ugyan, de félték is tőlünk. Két világ volt itt: az egyik, a miénk, nem is látta a másikat, nem akarta látni – és még mi voltunk az „okosok”! –, a másik meg gazemberek szekértolóinak, ügynökeinek látott bennünket, de akkor miért voltunk az ő szemükben az „okosok”? Úgy gondolták, hogy mi képesek vagyunk alkalmazkodni, ebben állt szerintük az okosságunk? Hisz még a „fiz-kém”-et is értjük! Ők is alkalmazkodni szerettek volna, csak ehhez nem voltak elég mozgékonyak? A kádárista konszolidáció idején más volt ez már... Nem értem én ezt... Újra kellene gondolni mindent.

Vagy csak és kizárólag mesélni szabad? De hiszen a történeteinket is mindig másképp meséljük! Talán arról van szó, hogy az egyik tiszttában van a története – azonos története – sokféleségével, a másik meg nincsen. Az utóbbi mindig azt tekinti az igaz történetnek, amit éppen mesél. S nincsen olyan pillanat, amikor tudná, hogy lehetséges a dolgot másképpen is látni, másképpen is mesélni. A másik, mondjuk én, tiszttában van vele: minden történetét sokféleképpen tudja elmesélni, s a történet minden formájában igaz meg nem igaz egyszerre.

Igen, csak hogy az elebb már nem csak a saját történetünkről volt szó. Mindannak a történetéről, ami körülvevett bennünket. S ha én nem szeretnék ragaszkodni ahhoz, hogy „de, igenis, nekem végső soron igazam volt”, ha én hajlandó vagyok tudomásul venni, hogy valószínűleg tényleg meg akartam érteni azt, ami körülvesz, de ennek a megértésnek kőkemény korlátai voltak...

Ezeknek a korlátoknak a lerombolása akkor egyet jelentett volna azzal, hogy elmegyek innen.

Miért maradtam itt? Persze, egyszer ezt is végig kellene gondolni. De most inkább tovább mondom a történetemet. Mentem a Lenin Intézetbe, mentem, amiért mentem, de már az első évnyitón röhögtem azon, vagy éppen rettegtem tőle, hogy belőlem kádert akarnak gyártani... vagy ez az emlékem is hamis? Nem hinném... na de hogy lett ebből Lukács?

Most csak leszögezem még a tényt: a Lenin Intézetben az ordító ostobaság láttán boldogok voltunk, amikor az első év végén a marxizmus szakot kettéválasztották párttörténetre és filozófiára... na ja, legfőképpen nem akartunk heti húsz órában buta csajoktól orosz tanulni. Aztán a filozófián lettek olyan tanáraink is, akikről lehetett volna valamit tanulni is. Csak hogy ekkor már 1954–1955-öt írtunk. A filozófiatanulást elvitte a politika.

A marxizmust az 1953-as évtől az egyetemi orosz intézetből kialakított egyetemi karon, a Lenin Intézetben tanították mint önálló szakot. Hogy a marxizmus oktatása az orosztanuláshoz kapcsolódik, az egyelőre nem

is tűnt nekem gyanúsak. A felvételin a tanár elvtársak nem kérdeztek semmit – azokban a napokban hangzott el először Nagy Imre beszéde, majd Rákosié; csak a hülye nem vette észre, hogy Rákosi pont az ellenkezőjét mondja, mint Nagy Imre, de a hivatalos álláspont szerint a két beszéd azonos irányba mutatott. A tanár elvtársak meg voltak zavarodva – talán egészen hülyék ők sem voltak –, így igyekeztek minél hamarabb megszabadulni tőlem, aki láthatóan nem a hivatalos álláspontot vallottam. Nem hagyták, hogy kifejtsem: Nagy Imre beszéde engem megnyugtatott, mintegy választ adott a kételyeimre. Az új kormányprogram. Ami igaz, az igaz, persze. Ez az új kormányprogram valami olyasmi volt, amit később Kádár megvalósított.

Hogy ettől kezdve aztán mindig átláttam a szitán?

Ugyan már! Bár ettől kezdve már nem zavart, ha nem mindenben értek egyet az elvtársakkal, vagy ha éppenséggel rájövök, hogy hazudnak, de azért a legfőbb törekvésem az volt, hogy megértsem, hogyan lehetne emberibben építeni a szocializmust.

Emberarcú szocializmus?

A kifejezést a cseh elvtársak még nem találták ki, de mintha tényleg azt akartam volna. Eszem ágában sem volt nyugatra kacsingató kispolgárrá válni, ahogyan valami filozófus elvtárs Lukács Györgyöt jellemezte, aki persze ugyancsak nem kacsingatott nyugatra. Az igazi szocializmus vagy igazi kommunizmus álmát kergettem. Még mindig azt gondoltam, s még milyen sokáig!, hogy a kapitalizmus és a szocializmus között kell választanunk, ha... ha... s itt most már nincs kedvem megismételni, utoljára mégis kimondom: ha nem akarunk a nyilas brigantik áldozatává válni.

Akik ma megint a kommunizmusról álmodoznak, azok mind a nyilas brigantiktól rettegek?

Ugyan már! De hagyjuk ezeket a kérdéseket. Itt csak is azt szeretném megérteni, mi minden segített túllépni a naivitásomon.

Nem vitatom, hogy a Lenin Intézet jó iskola volt. Segített megtenni a következő lépést. Mint mondtam, már az évnýtő is kijózanítóan hatott: az intézmény igazgatója azt fejtegette, hogy a Lenin Intézet magas színvonalú képzettséggel rendelkező kádereket nevel majd. Én pedig nem óhajtottam káder lenni. Hogy miért nem álltam odébb? Ha tudnék választ adni arra a kérdésre, hogy miért nem fogom soha menekülőre, miért akarom inkább rendbe hozni azt, ahonnan menekülni kéne, akkor érteném magam. A Lenin Intézetben főképpen csak oroszórák voltak. Meg párttörténetet tanítottak. Nem kellene inkább Marxot olvasni? – tettük fel előbb csak magunknak, később aztán, amikor már filozófia szakosok voltunk, a tanárainknak is a kérdést. Mert az első év után, említettem, kettéosztották a marxizmus szakot, lehetett vagy filozófia, vagy párttörténet szakra menni. Hogy volt-e nekem vagy ott az évfolyamon bármelyikünknek bármilyen fogalma arról, mi is az a filozófia, azt nem hiszem, de párttörténészek nem akartunk lenni. Amit aztán filozófia címen Szecsődi meg Kerékgyártó elvtársaktól tanultunk, az, azt hiszem, egyikünket sem érdekelt, engem biztosan nem. De az „olvasás” korát éltük, egyre inkább megfogalmaztunk kérdéseket is, hangosan kimondtuk a kételyeinket, s lettek olyan tanáraink is, akik tudták, hogy mi a filozófia, azt viszont látták, hogy mi nem tudjuk. Ladányi

Péternek²⁴ a kisujjában volt az ókori görög filozófia, próbálta velünk is megértetni, hogy mi történt akkor, amikor a görögök elkezdtek a világot illetően nem mitológiai magyarázatokkal élni, hanem ehelyett az arkhét keresték. És lehet, hogy ez egyesek szemében ma furcsának tűnik, de még Szigeti Józseftől is lehetett valamit tanulni. Aztán Heller Ágnes is tartott egy Spinoza-szemináriumot.

S lezajlott az SZK(b)P XX. kongresszusa. Valószínűleg ügyet sem vettem rá. Miben különböznék ez az előbbiektől, amelyeknek a termelési előirányzatait szerették volna tanár elvtársaink bebírláztatni velünk? Hogy Sztálin elvtárs halálával valami azért megváltozott, azt érzékeltem, de hogy ez radikális változásokat eredményez majd? Egyelőre a szovjet vezetők hatalmi harcokat folytatnak, valaki győzni fog, s az lép aztán Sztálin elvtárs örökébe. Úgy gondolom most, hogy ezt gondoltam akkor, de hát régen volt. S nálunk különben is Rákosi győzött Nagy Imrével szemben. A Petőfi Kör ugyan megalakult már, de hát én és a hasonzorúek mit sem tudtunk róla. S még nem is az volt, amivé később vált.

A XX. kongresszus után viszont már érezhetően megváltozott a légkör. Előbb csak suttogó propaganda formájában hallottunk arról, hogy a kongresszuson Hruscsov tartott egy titkos beszédet, amelyben leplezte Sztálin bűneit. Aztán egyszer csak a kezünkbe került bibliapapíron nyomtatva a beszéd – az amerikai

²⁴ Ladányi Péter nagyjából egyidős volt a „Lukács-tanítványokkal”, akikkel nem nagyon szimpatizált. A forradalom után elbocsátották az állásából, végül az Országos Rabbiképző Intézet könyvtárosaként dolgozott. A hatvanas évek elején öngyilkos lett.

követség terjesztette. S volt egy évfolyamtársunk, aki találkozott valakivel, aki szovjet munkatáborból jött vissza, és szörnyűségekről mesélt.

Hogy a Petőfi Kör vitáin '56 tavaszán, majd a nyári betiltás után újból mi mindenről volt szó, arról e helyütt nem beszélek. A történészvitán²⁵ még nem voltam, nem voltunk jelen, attól kezdve azonban, azt hiszem, valamennyin. Szurkoltunk az igazságnak. De hogy ebből bárki bármi más következtetésre jutott-e, mint hogy a szörnyű bűnökkel szembe kell nézni, a hibákat meg ki kell javítani, azt nem hiszem. Mi, fiatal egyetemisták, biztosan nem.

(Újra el fogom olvasni a filozófusvitát²⁶ és a sajtóvitát.²⁷ A filozófusvitát már valamikor a kilencvenes évek elején elolvastam, és irtam is róla valahova egy recenziót, amit sok baloldali ellenségesen fogadott. Azt hiszem, arra a következtetésre jutottam, hogy ugyan nagyon jól meg lehet különböztetni a két oldal felszólalóit, a dialmatosokat és kritikusaikat, de igazi tartalmi különbségre nem lelhet az ember a gondolataikban.

²⁵ *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*, III: *Történész-vita*, szerk., jegyz. Hegedűs B. András, Rainer M. János, Budapest, Kelenföld Kiadó–ELTE, 1990 (lásd http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:kiadvanyok/petofikor03, letöltve 2016. december 10.).

²⁶ *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*, II: *Filozófus-vita*, szerk., jegyz. Hegedűs B. András, Rainer M. János, Budapest, Kelenföld Kiadó–ELTE, 1989 (lásd http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:kiadvanyok/petofikor02, letöltve 2016. december 10.).

²⁷ *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*, IV: *Partizántalálkozó – Sajtóvita*, szerk., jegyz. Hegedűs B. András, Rainer M. János, Budapest, Múzsák–1956-os Intézet, 1991 (lásd http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:kiadvanyok/petofikor04, letöltve 2016. december 10.).

A különbség csak az, hogy az előbbieket valamiképpen védik a védhetlent, az utóbbiak meg támadják. Meg kellene találnom ezt a recenziómat.)

Egyre izgatottabb lett a légkör. Október 22-én (vagy az már 23-án reggel volt?) valami gyűlést hirdettek a Lenin Intézetben. Más egyetemisták a lengyelekkel való szolidaritás jegyében tüntetésre készültek. A Lenin Intézet hallgatói nem tűntek olyan elszántságnak. Magam is azon az állásponton voltam, hogy miután a kormányzat elfogadta a követeléseinket – melyek voltak azok, arra nem emlékszem, s hogy mikor, milyen formában fogadták el őket, arra sem –, felesleges élezni a helyzetet. Majd meglátjuk, mit tesznek a szavakon túl. Csak amikor az a hír érkezett, hogy Piros László belügyminiszter a rádióban kijelentette: ha tüntetés lesz, akkor lövetni fog, határoztuk el egyöntetűen, hogy csatlakozunk a tüntetéshez. Ne akarja a kormány megfélemlíteni az egyetemistákat! S csatlakoztunk az időközben már elindult tömeghez. Az első kép, amely él az emlékezetemben, a Bajcsy-Zsilinszky útról való. Anyám ott áll a kollégáival az Ó utca sarkán, ragyog az arca, s elkapja a ballonkabátomat, melyet odadobtam. Meleg nap volt. Aztán a Margit hídon mondja nekem Ladányi Péter, hogy megjelent a recenzióm a *Természet és Társadalomban*.²⁸ Életem első publikációja. Aztán Ladányi vizsgáztatja egy évfolyamtársnőnk. A Bem térre érünk. Beszéddek. S itt megint egy film-szakadás, nem tudom, hogy kerültünk később a Kossuth térre. Valószínűleg a Kossuth hídon át, akkor még megvolt és használatban volt.

²⁸ Adam Schaff *A marxista-leninista igazságelmélet néhány problémája* című könyvéről: *Természet és Társadalom*, 1956/10.

Hogyan éreztem, hogyan éreztük magunkat a tömegben? Együtt ordítottuk, hogy Nagy Imrét követeljük, aki nem jött ki az erkélyre. Állítólag ávosok fogságban volt. Aztán kezdtük észrevenni, hogy a körülöttünk állók gyanakodva tekintenek a vörös zászlóinkra. Mi, a Lenin Intézet hallgatói, nemcsak magyar, vörös zászlókat is tartottunk a kezünkben. Odáig az én szememben nem fajult a dolog, mint amit egy barátnőm írt később egy levelében: „Már sötétedett, mire a Kossuth térre érkezünk. Addigra akkora lett a tömeg, hogy csak szorosan, egymás mellett tudtunk állni. Elvesztettük a fonalat az ott történekekről, és csak a közvetlen környezetünk vált meghatározóvá. Idegenek kezdtek ordítani: »Le a vörös csillagot a parlamentről!« »Oroszok, menjete haza!« [Gondolom: »Ruszkik haza!« – így autentikus.] És egy rettentő mondatot is hallani véltem(?): »Rohadt zsidók!« Ebben a pillanatban előbújt a tizenegy évvel ezelőtt érzett félelmem. El innen, de gyorsan! Két évfolyamtársammal a szó szoros értelmében kiverekedtük magunkat a térről. (Jellemző, hogy még ekkor sem tudtam, hogy ők is zsidók.) Ami ezután jött, az olyan volt, mint egy rossz álom: sorbaállás kenyérért, miközben az utcában egy-egy lövés szétszalasztotta a várakozókat, akik aztán megint visszaálltak, mert egy-egy adag sokára sült ki. Egyik nap a házunk kapujával szemben egy ifjú kedvétől függően lövöldözött, senki nem mert kimenni. Ültünk a pincében, különféle, addig nem ismert szomszédok között, – egy részük örült, hogy a II. emeleti ávost felakasztják. Arról a lakásról nem is tudtam semmit, de kezdtem egyre jobban felfogni, mi is történik. Idegeskedésünket leplezve apukám a profi kártyakeverésre tanított... Ez az egyetlen pozitív élményem maradt meg '56-ból.”

Barátnőm a levelében előreszaladt, s összefoglalta a forradalommal kapcsolatos alapérzését. Számomra viszont az egész forradalom pozitív élményt jelentett, ha bőségesen előfordultak is olyan jelenségek, amelyek nem tetszettek. Most azonban maradok az október 23-i benyomásaimnál. A teret mi is elhagytuk, én a feleségemmel, aki évfolyamtársnőm volt, elindultam haza. Hallottuk – hogy mikor és hol, azt már nem tudom –, hogy a Rádió épületénél is tüntetés volt, s ott az ávosok beelöltek a tömegbe. Reméltük, hogy ez csak rémhír. Azt azonban, hogy a békés szolidaritás-tüntetés valahogy egyre feszültebbé vált, nem csodáltuk. Gerő Ernő – nyár óta már ő volt a pártfőtitkár – rádióbeszéde olaj volt a tűzre. Hazafelé menet az Andrássy út elején egy bőrkabátos motorost egy kisebb tömeg lerángatott a motorról, hogy mit tettek vele, nem néztük, gondolom, felkoncolták. Akkor legalábbis azt gondoltuk. Nem szerettük, hogy láthatólag elfajulnak a dolgok. Taníthattak nekünk a marxizmusórákon bármit is az erőszak történelmi szerepéről, én nagyon nem szerettem semmiféle erőszakot.

Másnap reggel Nagy Imre – már miniszterelnök – szöze a rádióban. Rendre int. Állítólag ő hívta be az orosz tankokat Budapestre. Azóta sem néztem utána, hogy ez igaz volt-e. Hogy én mit gondoltam? Én is a rend pártján álltam. A tömeg akarata győzött, Nagy Imre a miniszterelnök, a további randalírozások semmi jóra nem vezethetnek.

Anyósom Csepelen ragadt – ott volt szakácsnő valami konyhán –, nekünk egy árva fillérünk sem volt, átköltöztünk anyámékhoz a Nádor utcába. A Kossuth téri vérengzést éppen csak elkerültük, indultunk Judittal a tér felé, amikor elkezdett velünk szembe özölni

a tömeg, és megtudtuk, mi történt. Ezek után nem nagyon tűnt már tarthatónak a rendpártiság. Az ávó provokál, durván méghozzá, hogy aztán kemény kézzel véget vethessenek az egésznek? – Aznap volt, másnap volt? Egy barátom megjelent nálunk, vagy találkozunk vele; arról tudósított, hogy Nagy Imre felhívást intézett a józan fiatalokhoz, melyben felszólította őket: lépjenek be a már megalakult nemzetőrségbe. Fogtam magam a barátommal, s – nem emlékszem már, hol – beiratkoztunk nemzetőrnek. Kaptunk karszalagot és igazolványt, később valamikor egy puskát is, az éjszakát a nemzetőrcsapattal töltöttük a budapesti rendőrkapitányságon, a Deák tér és az Erzsébet tér sarkán. Bajtársaink beszélgetése nem hagyott kétséget bennünk afelől, hogy mi nem vagyunk idevalók. A beszélgetésből még töredékeket sem vagyok képes felidézni, csak az idegenség érzése él bennem, de az határozottan. Hadd idézzem újfent. Két világ volt itt: az egyik, a miénk, nem is látta a másikat, nem akarta látni – és még mi voltunk az „okosok”! –, a másik meg gazemberek székértelőinak, ügynökeinek látott bennünket, de akkor miért voltunk az ő szemükben az „okosok”?

Nos: mintha mi, két holokauszt túlélő zsidó fiú, itt ebbe a bizonyos másik világba keveredtünk volna, amely minket – ha felfedjük identitásunkat, azt, hogy zsidók vagyunk, s hogy számunkra ez a forradalom vagy felkelés azt kellene hogy célozza, hogy ezentúl egy becsületes, az igazsághoz mindig ragaszkodó szocializmust építsünk – valamilyen formában kítaszított volna magából. Nem emlékszem olyasmire, hogy zsidóztak volna, nem emlékszem tulajdonképpen semmire, csak arra emlékszem: világossá vált a számunkra, hogy nekünk itt semmi keresnivalónk nincsen. Másnap a csoportot

átvezényelték valahová a VI. kerületbe, mi szépen leléptünk, egy kapualjban a falhoz támasztottuk a puskánkat, levettük a karszalagunkat, s elballagtunk. Vítán felül: jól tettük. Csakhogy el kellett volna gondolkodnunk a dolgon, amit viszont nem tettünk. A barátom, akivel együtt voltunk, mind a mai napig megmaradt kommunistának. Ő volt konzekvens?

A következő kísérletem az eseményekben való részvételre az volt, hogy elmentem, elmentünk a bölcsészkarra, kerestük a helyünket a minden rendű és rangú forradalmárok között; itt egy pillanatig sem éreztem idegennek magam. Azt hiszem, itt jutott el hozzánk a híre a Nagy Imre vezette koalíciós kormány megalakulásának. Egy beszélgetésre is emlékszem, ahol valamennyien – ki tudja már, kik voltak ott – letettük a garast Kádár újonnan alakult MSZMP-je mellett.²⁹ Hogy bizony abba be kellene lépniünk. Hogy hogyan keveredtem azután a bölcsészkar forradalmi bizottságának katonai bizottságába, azt már nem tudom. Ha jól emlékszem, Mérei Ferenc professzor volt a katonai bizottság vezetője; tartott egy beszédet, amelyet túlzottan radikálisnak éreztem, a tartalmára persze nem emlékszem. A bizottság éppen ülésezett (vajon nem ülésezett-e folytonosan?), mikor is hírnök jő, és pihegve szól: valahol Budán forradalmárok be akarnak törni egy vilába, melyben állítólag egy ávós rejtőzködik; leszámolásra készülnek. Meg kellene mentenünk legalább a családját. Sebtiben összeállt egy küldöttség, addig emlékszem az eseményekre, hogy elszárgultunk a Jászai Mari térre – akkor még nem a pártközpont volt ott, hanem az ávó –, lementünk a garázsba, hogy mindezt

²⁹ Magyar Szocialista Munkáspárt.

miért tettük, arról fogalmam sincs; aztán mintha ott ért volna bennünket el a hír, hogy a srácok felhagytak a villa ostromával.

Nem tudom, október vége van-e, vagy inkább november eleje. A Köztársaság téri események nagyon nem tetszenek. Ezek a fanatikus fickók, akik a bebörtönzöttek dörömbölését hallják a kazamatákból, nagyon nem az én embereim. Tudom, akkor legalábbis úgy tudtam, hogy nincsen forradalom szélsőséges kimenetel nélkül. Azóta inkább Hannah Arendt álláspontját vallom: a forradalom olyan társadalmi esemény, melytől több lesz a szabadság. A fanatikusok meg semmiképp sem a szabadságot hozzák el. De hagyjuk továbbra is a teóriát. Térey *Kazamaták* című drámáját szerettem.

De nem volt ínyemre Mindszenty bíboros beszéde sem. Akármilyen történet is e tíz nap alatt, nem adtam fel azt az álláspontomat, hogy '56 forradalom volt. Hogy „megfontolt forradalom” volt, azt akkor sem hittem, biztos voltam benne, hogy a dolog szomorú véget ér. Később, '68-ban megtapasztalhattam, hogy a megfontoltság sem ér semmit. És akkor – de csak akkor – véglegesen ki is gyógyultam a szocializmus mint társadalmi berendezkedés gondolatából; azt követően már nem telt el sok idő, s kiábrándultam a marxizmusból is. De nem cseréltem fel semmiféle más izmussal. Elegem lett az ideológia funkcióját betöltő teóriákból. Megint előreszaladtam. November 4-én hajnalban ágyúzajra ébredtünk. Pontosabban ébredt a feleségem, aki felrázott, s ijedten kérdezte, hogy mi ez. Mondom: világháború, de nem hagynál még egy kicsit aludni? Minthogy azonban nem lett világháború, a Nyugat szolidaritásába vetett hitemből már '56-ban sikerült kiábrándulnom.

1978-at írtunk. Brémában voltam vendégprofesszor, szabadon utazhattam bárhová, Angliában is tettem egy előadókörutat. Oxfordban – de lehet, hogy Cambridgeben volt – egy college-ban előadást tartottam a magyar ellenzékiről. Sokan voltak. A hozzászólók akcentusából mindig meg tudtam állapítani, hogy az illető magyar-e vagy lengyel. Angolok nem voltak a közönség soraiban, a hozzászólók között legalábbis nem. Feláll valaki – magyar –, s azt kérdezi, hogy miért volt nekem szükségem, vagy nekünk, akiről beszélek, szükségünk '68-ra ahhoz, hogy ennek az államszocializmusnak a gondolatát végképp feladjam, feladjuk? Miért nem volt elég '56? Valamit halandzsáztam, de értelmes válasz nem jutott az eszembe. Halandzsázni persze most is tudnék, de most sem tudok semmi okosat mondani. Talán csak annyit, Bíró Andris barátom, mert ő volt, aki a kérdést feltette, hogy vannak olyan szellemi betegségek, amelyekből nem olyan könnyű kigyógyulni.

November 4-e után nem nyüzsgtem többé. Elég józan voltam ahhoz, hogy tudjam, a helyzet reménytelen. Kétségbeesve sem voltam.

Ha ma visszagondolok akkori állapotomra, a következőket tudom mondani: november 4-e táján arra gondoltam, hogy ha nem kezdenek kibontakozni szélsőséges és primitív erők mozgolódásai, támadásai, akkor mindez nem következett volna be. Azután viszonylag gyorsan beláttam: ennek mindenképpen be kellett következnie, az oroszok semmiképpen sem tűrték volna a status quo felborítását. Miért is kellett volna tűrniük, amikor a Nyugat is erre törekedett? S míg az első napokban (talán hetekben?) józanul szemléltem a dolgot, a kibontakozó Kádár-féle terror elkeserített. Egyre kiúttalanabbnak láttam a jövőt.

Elmentem biciklis trógernek, üvegtáblákat szállítottam az események során kitört kirakatablakok pótlására. Amikor aztán eljött az ideje, egyik tanárunkkal, Fukász elvtárrsal rohángásztam a Lenin Intézettől a bölcsészkarig, elintézni, hogy átvegyenek minket. Minket, ezen a filozófia szak értendő. Talán meg lehet győzni az illetékeseket, hogy a filozófia a bölcsészkarra való. S csodák csodája, akciónk sikeres volt. Átvettek minket – Fukász elvtársat és kollégáit nem, azt hiszem, rájöttek, hogy azok még annyit sem konyítanak a filozófiához, mint mi; a feltétel az volt, hogy vegyünk fel még egy szakot. Egyszakos filozófusok nem lehetünk. Mindenki nekiállt keresni magának egy tanszéket, amelyik befogadja. Hogy én a feleségemmel együtt végül miért kötöttem ki a német szakon, azt nem tudom. Pontosabban tudom, de a dolog érdektelen. Németségünk enyhén szólva hiányos volt, de Turóczi-Trostler (később mi csak *trostlosernek*, reménytelennek neveztük) professzor úr felvett bennünket. Kezünkbe nyomta Gogol *Buljba Tárász* című novelláját németül, hogy fordítsuk, neki is álltam, de azonnal kivette a kezemből a könyvet, maga kezdte fordítani, s minthogy nagyon meg volt elégedve a saját fordításával, felvett bennünket. Aznap, vagy azokban a napokban, élénk toppan Bodi Laci, aki tanársegéd volt a tanszéken, s akit felesége révén, aki a Lenin Intézetben angolra tanított bennünket, ismertünk, s azt mondja: „Gyerekek, nehogy az első évre menjetek!” „De...” „Semmi de, minél kevesebb időt töltötök itt, annál jobb, majd csak megtanultok németül.” Lacival boldogok voltunk; csak hogy alig telt el néhány hét, bejelentette: „Gyehekek, megyek kenguhunak (raccsolt), megkaptuk az útlevelet, és kívándohlunk

Ausztráliába.” – Laci aztán létrehozta Ausztráliában a germanisztikát.

Ha az a cél, hogy felszabadulásom, „felszabadulásaim” történetét mondjam el, pontosabban próbáljam megérteni, akkor ez az egész – tulajdonképpen komikus – német szakosságunk, melyről mesélhetnék történeteket, nem tartozik a dologhoz. De csak-csak mutat valamit a légkörből, melyben léteztünk akkor. A lényeg: Az '56-os forradalom vitathatatlanul fontos lépést jelentett szellemi felszabadulásom útján, de a belőle következő hányattatásaim már nem sokat változtattak beállítottságomon. A rendszerhez semmi közöm nem volt többé, de sem a szocializmus gondolatát, sem marxista voltomat nem adtam fel. Ezen nem változtatott az, hogy évfolyamtársaim, túlnyomó többségi döntéssel, nem vettek fel a KISZ-be;³⁰ az alakuló ülésen ugyanis megvédtem Suba Imrét, akinek az volt a bűne, hogy bár ő szedte le a Lenin Intézet – Tözsdepalota, Vörös Akadémia, Lenin Intézet, tévészékház, vajon ma mi van benne? – tetejéről a vörös csillagot, nem volt hajlandó azt – amikor éppen ennek jött el az ideje – vissza is tenni. Végül is őt felvették, engem nem. Nem voltam bánatos. A KISZ a rendszert képviseli, nem a szocializmus gondolatát. Az sem változtatott mindezen, hogy úgy másfél évvel később, amikor végeztünk a filozófia szakon, egyetlen állást sem kaphattam meg, melyeket először lelkesen felajánlottak nekem. Nem lehettem tanársegéd Fogarasi Béla tanszékén, de még a TTK³¹ Kémiai Intézetének segédkönyvtárosa sem lehettem.

³⁰ Kommunista Ifjúsági Szövetség.

³¹ Természettudományi Kar.

Az elvtársak – azaz a rendszer – keze mindig utánam nyúlt. A szocialista rendszer kezének azonban semmi köze nincsen az én szocializmusomhoz – gondoltam.

Szóval még mindig hülye voltam; utólag annál is inkább ezt kell mondanom, mert – mint kiderült – ez a zavaros álláspont gyakorta olyan kompromisszumokra kényszerített, amelyekbe nem lett volna szabad belemenni. Kínos kompromisszumkészségemnek egyik legfőbb „bizonyítéka” jóval későbből való. Valamikor a hatvanas évek elején – már az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa voltam – jelentkeztem párttagnak. Arról volt szó, hogy barátaim, Márkus György és Sós Vilmos, akik annak idején, egy-két évvel előbb elérték az intézet igazgatójánál, Szigeti Józsefnél, hogy meghallgasson, és felvegyen az intézetbe, meggyőztek róla, hogy az intézet ügyeihez való hozzászólásnak az a feltétele, hogy az ember párttag legyen. A pártszervezetben dőlnek el az ügyek. Nem szívesen adtam be a derekamat – még ez sem olyan biztos persze –, de azt a kérdést sem nekik, sem magamnak nem tettem fel, hogy miért is kellene az embernek hozzászólnia az intézeti ügyekhez, s tulajdonképpen mik is volnának ezek az ügyek. Ha jól belegondolok, máig sem tudom. (Tordai Zádor barátom tudta: hülyeségek.) Mintha arra az álláspontra helyezkedtünk volna, hogy ez van, ezt kell szeretni, pontosabban: ezt most már szeretni kell.

Már az 1961-es felvételem az intézetbe – először csak dokumentátornak, senki sem tudta, hogy mi az, leginkább talán azt próbálta ki Szigeti elvtárs, hogy balhé lesz-e belőle, ha odavesz, bár... igazán nem hinném, hogy előtte ne tárgyalt volna az illetékesekkel –, most meg aztán ez az ötlet, hogy mi az élcapat tagjaként majd beleszólhatunk a nem-tudom-mibe – mindez

mából nézvést arra enged következtetni, hogy amolyan szégyenlős kurvaként azért csak-csak be akartunk illeszkedni. Nem láttunk más lehetőséget. De nem tudom, hogy pontosan fejezem-e ki magamat. Hiszen ha egyszer be akartunk illeszkedni, miért éppen akkor fogtunk hozzá? Korábban is megtehettük volna. Csak le kellett volna tennünk a garast a munkás-paraszt forradalmi kormány mellett, és amellet, hogy igenis helyes volt a szovjet beavatkozás, mert az eleinte talán jogos felháborodás ellenforradalomba ment át. Nem hiszem, hogy ez ne lett volna elég. De mi nem voltunk hajlandók erre a lépésre. Különösen nem a Nagy Imre-per után, Nagy Imre és társai kivégzése után. El voltunk keseredve, jóllehet semmiféle nyilvános fellépésre nem szántuk el magunkat. Esténként összejártunk, és ittunk. A Wódka Wyborowából harmincöt forint volt egy üveg.

De mielőtt még a beilleszkedés irányába tett lépésekre magyarázatot próbálnék adni, el kell számolnom – főképpen magamnak – azzal a többes szám első személyel, melyet itt az előző bekezdésekben használtam. Nem én akartam beilleszkedni, *mi* akartunk. De kik voltak ezek a „mi”? Hazudni nagyon nem szeretnék, de ha egyértelmű választ próbálnék adni a kérdésre, biztosan hazudnék. Emlékszem pesti csavargásokra, melyeknek idejét nem tudnám pontosan meghatározni. Emlékszem összejöveletekre különböző lakásokban, az akkor Néphadsereg – ma megint Falk Miksa – utcai Hermann–Heller-lakásban, Fehérék – Feri még Marival élt³² – Bank utcai lakásában, s aztán a szombat délutánokra a Márkus-lakásban, előbb a... s most

³² Fehér Ferenc első felesége Telegdi Mária volt.

elbizonytalanodtam. Már majdnem leírtam, hogy az Izabella utcában, amikor rájöttem, hogy Márkusék csak a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején költöztek oda, akkor, amikor Lukács a Goethe-díjából segített megoldani legközelebbi tanítványainak lakáshelyzetét; addig a Mártírok útján, a mai Margit körúton laktak. Juli lányunk már viszonylag nagy volt, amikor még mindig a *martíró kutyában* voltak az összejövedeleik, ahonnan legtöbbször taxival mentünk haza: a ház előtt volt a taxiállomás. Ezt az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején nem engedhettük volna meg magunknak. Szóval előbb a Szinyei Merse utcában... nem, a Felsőderdősor utcában (a Szinyei Merse utca az Andrássy út másik oldalán van, hogy miért az jutott az eszembe?). Nos: a pesti utcákon nem ugyanazok csavarogtunk, mint akik a Népmiksa utcában, vagy éppen a Bank utcában összejöttek, nem is beszélve a Márkus-lakások összejövedeleinek résztvevőiről. A különféle összejövések – gondolom – időben sem fedik egymást. A pesti csavargások? Kende Laci – biztos vagy te ebben? de már nincs kitől megkérdezni; Szerdahelyi Pista – igen, ő is, ez biztos, még ha ő később és határozottabban adta is be a derekát; akkor még forradalmár költő volt, ötvenhatos verseinek – szerettem őket – bekötött „szamizdat” példányát sokáig őriztem a polcomon, míg valakinek kölcsön nem adtam; soha többé nem láttam viszont. Kár. Igen, Pistán számonkértem a fordulatát, többé aztán nem találkoztunk... De vajon ez mikor volt? Aztán ott volt Orbán Ottó is, Horányi Gyuri is, CH barátom a Vegyipariból, azért CH, mert akkor még Hechtlnek hívták, s mindig mondania kellett, hogy CH-val... Biztosan többen voltunk, de mindenki más homályban. Mintha CH-val azért lazult volna,

bár meg nem szűnt a kapcsolat, mert mi egyre inkább a Hermannékhoz kötődtünk (már megint: ki az a mi? – most éppen egyértelműen a feleségemről, Háber Juditról van szó). A Hermannékhoz való kötődés... hát az meg mikori? Az '59-es dátumra emlékezni vélek, szemem előtt a pillanat, amikor Heller Ági sírva megérkezik a pártközpontból, hogy kizárták. Talán nem azért sírt, mert kizárták, hanem mert különben meg kellett volna tagadnia mesterét, Lukácsot, amire soha, semmi körülmények között nem hajlandó, akárhonnán támadják is. De kik jártak oda? Fehér, persze, Kendéék, Bródy Feri, Garai Laci (?), Márkusék. Talán nem is sokkal többen. Márkuséknál többen voltak. Egyszerűen azon oknál fogva, hogy ők sokáig összejártak moszkvai barátaikkal (például Szőke Gyurival, Szamuely Lacival), akiknek többségére a fenti „kik azok a mi?” kérdés nem vonatkozik. S hol van most Sós Vili? Hát a Filozófiai Intézetben. Ha mindig csaló emlékezetem most talán nem csal, vele igazából már csak az intézetben barátkoztam össze.

Nos, most a hónom alá kellene csapnom a laptopot, s elmennem vele a Gábor Eszterhez, hogy vizsgálja felül (és esetleg egészítse ki) a fenti „névsorokat”, neki remek memóriája van. Kihez máshoz mehetnék? Hermann nem él – 1962 után különben sem álltunk már szóba egymással, kivéve egyetlen esetet a nyolcvanas évek elejéről –, Fehér Feri, Kende Laci, Orbán Ottó, Horányi Gyuri, Judit, Bródy Feri, Szőke Gyuri, Márkus Gyuri, ők sem élnek, másokkal teljesen megszűnt a kapcsolat, vagy éppenséggel szóba sem állunk egymással.

Szóval a „kik voltak a mi, akik beadtuk a derekunkat” kérdésben nem jutok messzire, különben is, számoljon

el mindenki önmagával, meg hát mindegy is. Én láthatóan nem tartoztam azok közé, akik magányukban sírva ápolták a forradalom emlékét. Igazából soha nem tagadtam meg, de élni akartam, kipróbálni magamat; filozófiával akartam foglalkozni. Hát megkötöttem a magam kompromisszumát. Ha a fenti történetet folytatom: miért ne léphettem volna be a fránya pártba, ha Márkus Gyuri és Sós Vili benne voltak? – Csakhogy a dolog nem ilyen egyszerű. Miért éppen 1961-ben sikerült nekik Szigeti Jósikát rávenniük, hogy vegyen fel engem az intézetbe; miért vetették fel akkor, amikor felvették, nem tudom a dátumot, hogy lépjek be a pártba? Ha most visszagondolok azokra az időkre, hirtelen rájövök: az SZK(b)P XXII. kongresszusának eredményeképp tört ki a „kádárizmus” is, miután a vén postarablót kiszállították a Mauzóleumból, és áttették a Kreml falába (vajon megvan-e még? – ha egyszer sikeresen bebalzsamozták...).

Óriási jelentőséget tulajdonítottunk ennek. Valamilyik este megittunk vagy ötször annyi vodkát, mint máskor, s úgy hittük, elkezdhetünk élni. S el is kezdtünk: megkötöttük a kompromisszumainkat. Nem olyan nagyon hosszú időre. Mert azért '72-'73-ban csak-csak kiérdemeltük a seggberúgást. Vagy ez sem igaz? Mert hogy seggbe rúgtak, az igaz. De hogy kiérdemeltük-e ezt?

S itt most a többes szám első személy megint másokat takar. Kezdődik egy másik, alakulásom szempontjából fontos történet, amit nem szabad csak úgy elmesélnem. Sejtésem szerint sokszor ezt tettem. El kell számolnom magammal, ami nem mindig olyan egyszerű; ez esetben nagyon nem.

1961–1962 táján járhatunk. Már jelentkeztem a pártba, tagjelöltnek fel is vettek, s nem vettek fel rendes tagnak. Egy idő után behívtak a kerületi pártbizottságra, s egy bizonyos Róth elvtárs kérdezte, hogy tulajdonképpen miről van itt szó. Az derült ki ugyanis, hogy előéletem tanúi, volt évfolyamtársaim, akiket megkérdeztek rólam, határozottan elleneztek a felvételemet. Miért? – kérdezte Róth elvtárs. Fogalmam sincs, mondtam neki. – Nem antiszemiták ezek? – kérdezte Róth elvtárs. Az bizony megeshet, gondoltam, s mondtam is, bár ez mindaddig nem jutott eszembe. Tényleg nem jutott eszembe. Zsidóságomat – zsidóságunkat – átmenetileg sikerült teljesen a tudatküszöb alá nyomni.

De ha jobban belegondolok? Az évfolyamon jó néhányan voltunk zsidók. Én – „mi”, lenne megint a helyes kifejezés, s ez nemcsak Juditra vonatkozik – ezt nem tartottam számon. Ma, visszagondolva, pontosan tudom, kik voltak zsidók. Távolról sem éreztem mind egyikükkel közösséget. Viszont a legjobb barátunknak, Licskó Gyurinak a zsidósághoz semmi köze sem volt. Haláláig nagyon jóban voltam vele. S volt még valaki, akivel viszonylag szoros volt a kapcsolatunk. Ő azután 1957. október 23-a után egy héttel, vagy talán tíz nappal, megjelent nálunk, s elmondta, hogy az egyéves évfordulón bevitték. Ennyit mondott, s elbúcsúzott. Soha többet nem találkoztunk, hacsak nem véletlenül. Mindig részeg volt. Nem lehet vitás, hogy beszervezték. De rólunk nem volt hajlandó jelenteni. Már nem él. Spicli vagy nem spicli, rendes, szolidáris ember volt.

Szóval Róth elvtárral tisztáztuk, hogy a volt évfolyamtársaink közül sokan antiszemiták. Hogy miért pont azokat kérdezték? S valóban csak azokat?

A zsidók közül senki nem volt párttag? Szóval tisztáztuk a dolgot: erre felvettek.

Párttagságom nem volt nagyon hosszú életű. '68 tájáról a párttitkárválasztás körül folyó csatározásokon kívül nem emlékszem semmire. Hogy miért volt az nekünk – megint többes szám – olyan fontos, hogy Sipos elvtárs vagy Márkus (elvtárs) – igen, bizony, a Márkus Gyuri – lesz-e a párttitkár, azt nehezen tudnám megmondani. Hogy még nagyobb beleszólásunk legyen a nem létező ügyekbe? Őszintén szólva, nem értem akkori magamat, magunkat. Vajon csak nagyon hülyék voltunk, vagy – bár a felszínen mi tűntünk harcos reformereknek – nagyon szerettük volna elfogadtatni magunkat? Mindegy ma már. Pár hónappal később Szigeti elvtárs elkap az intézet folyosóján. Vajda, beszélni akarok magával. Tessék parancsolni. Nem itt, és nem most. ??? Aztán egy hét múlva, miután külön-külön megebédeltünk, beültetett a kocsijába, felhajtott a Gellért-hegyi bokrok közé, s közölte velem: „Vajda, magukat fel fogják akasztani. Hát még mindig nem tudja, mifélek ezek?” – Mondhatta volna azt is, hogy még mindig nem tudja, mifélek vagyunk mi, de éppen nem volt humoránál. Nekem meg nem jutott az eszembe azt mondani, hogy „...karóba nem húznak ma már.” Ja: persze Sipos elvtárs lett a párttitkár. De kit érdekelt az már akkor?

Aztán volt Korčula – én nem voltam ott, nem is én vagyok hivatott beszámolni a történetekről: a magyar küldöttség nemcsak a közös petíciót írta alá a Varsói Szerződés csapatainak csehszlovákiai bevonulása ellen, külön nyilatkozott is az AFP-nek, Tordai Zádor is (!), amin mindenki csodálkozott – állítólag –, mire

ő: „Látjátok, ez most nem hülyeség.”³³ A küldöttség párttagjait hazatértük után kizárták a pártból, tényleg nem húztak már karóba, egy füst alatt engem is kizártak, hisz ügyis egyetértek velük, fellebbeztem, „én csak párttaggyűlésen tiltakoztam, azt meg szabad” – te jószágos Isten! még mindig a totális hülyeség; hogy nekik nem fontos a szervezeti szabályzat, azt tudtam, de hogy nekem fontos...? Vagy tán azt hittem, bosszantom őket? – Szóval fellebbeztem. Visszavettek. Csak öt évvel később zártak ki végleg, ez alatt az öt év alatt viszont egyszer sem voltam taggyűlésen.

De amiről most valójában beszélni szeretnék, az a Lukács-iskolába való bekerülésem története, és általában Lukács és a Budapesti Iskola.

³³ 1968. augusztus 21-én öt magyar értelmiségi írta alá a prágai tavasz eltiprása ellen tiltakozó korčulai nyilatkozatot: Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor. Lásd részletesen például Heller Ágnes 1968 című írását a *Beszélő*-ben (<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/97/11/13.htm>, letöltve 2016. november 5.).

Ismét csak nem emlékszem a dátumra, hogy mikor fogadott – Juditot meg engem – Lukács először. Arra sem, hogy hogyan került sor a dologra. Hogy miről folyt a szó, azt sem tudom. Nagyon izgatottak voltunk, vagy egy félórával előbb érkeztünk, néhányszor körbejártuk a háztömböt, hogy egészen pontosak legyünk. A megtiszteltetés, hogy a nagy ember fogad bennünket, majd elvette az eszünket.

Lukács késői kamaszkoromban, de már végzett „filozófusként” is a nagy ember volt számomra, számunkra. Hogy semmi félelmetes nincsen benne, azt persze tudtuk – valamikor ’56 tavaszán hallgattuk egy kurzusát az egyetemen, teljesen emberszabásúnak tűnt. És mégis. Izgalmunk nem a személyisége nem ismeretéből vagy éppen ismeretéből következett. Azt sem hinném, hogy valahogy a tanítványok vele kapcsolatos viselkedéséből áradt volna, inkább belőlünk jött. S itt, azt hiszem, butaság lenne kettőnk között különbséget tenni. Belőlünk áradt valami olyan tekintélytisztelet, ami, legalábbis rám, soha nem volt jellemző. Miből eredt ez a tekintélytisztelet? Próbálom megérteni. S nemigen tudok más magyarázatra lelni, mint valami nagyon mélyen ülő frusztrációra. Hogy jövők én ahhoz, hogy a nagy ember fogadjon, és szóba álljon

velem? Hogy észrevegyen? Mit lehet rajtam egyáltalában észrevenni? Semmi tehetségem nincs a filozófiához, egyáltalában a humaniorákhoz. Mit látnak bennem a tanítványok? Merthogy 1956 után, amikor az évfolyamunkat átvették az ELTE Bölcsészkarára, mindenekelőtt a Lukács-tanítványok óráira jártunk. Őket csak később, azt hiszem, 1959-ben tették ki az egyetemről, s talán nem is valamennyiüket; egyre közelebbi kapcsolat alakult ki velük, mindenekelőtt Hellerrel és Hermann-nal. Említettem már, hogy feljártunk Hermannékhoz. De hogy miért hiszik a tanítványok, hogy én „tehetséges filozófus” vagyok, azt nem egészen értettem. Pontosabban valahol a tudatom mélyén határozottan kételkedtem ebben. Mégiscsak jobb lett volna matematikusnak mennem, még ha egész életemben csak vasúti menetrendeket kellene is készítenem. Beképzelt ma, jó hatvan évvel később sem vagyok, de az akkori frusztrációnak – hiszen, még egyszer mondom, nem lehetett másról szó – nyoma sincsen. Egyszerűen nem érdekel már, hogy tényleg képes vagyok-e arra, amit meg szeretnék csinálni, el szeretnék végezni. Csakhogy ez a frusztrációm mégsem biztos, hogy egyszer s mindenkorra leküzdett. A képességeimről illető kézzelfogható bizonyítékok gyakorta háttérbe szorítják – félreértés ne essék, soha nem arról van szó, hogy tehetséges „filozófus” vagyok-e –, de meg nem szüntetik. Ezen sokszor elgondolkodom. Vajon itt is, és mindenütt, ahol és amikor a kifelé mutatott magabiztosság ellenére a valóságban hiányzik belőlem az önbizalom, a holokauszt-trauma végső leküzdhetetlensége jelentkezik? Nagyon is lehetséges.

Nos, az első látogatást követően lassan-lassan bejáratos lettem a Lukács-házba. Nem tolakodtam, csak

akkor jelentkeztem be, ha volt valami a tarsolyomban. De nem voltam még „tagja” a Budapesti Iskolának, jószerevével nem is létezett még a Budapesti Iskola. Nem itt a helye annak, hogy elemezzem Lukács és tanítványainak helyét a magyar kultúrában. Sem a mester óriási tekintélyét a baloldali, főként teoretikus értelmiségiek körében, sem ennek a körnek a tanítványokhoz való viszonyát. Sejtésem szerint sokan nagyképűnek tekintették az utóbbiakat, akik, ki tudja, miért, fenn hordják az orrukat. De én többnyire csak olyanokat ismertem, akik a tanítványokat is tisztelték, s maguk is szerettek volna a körükbe tartozni. S Lukács szívesen fogadott bárkit, aki érdeklődött a tevékenysége iránt, s aki maga is a tanítványi körbe szeretett volna tartozni.

Az öreg aztán a hatvanas években körülötte gyülekező fiatal és még fiatalabb, magukat tanítványainak tekintő teoretikusok körét egyszer csak elkezdte Budapesti Iskolának nevezni. Hogy kik tartoztak az iskolához... Nos, néhány éve a következőket írtam erről:

„Volt egyszer egy Lukács-iskola. Hogy valójában kik tartoztak hozzá, erre a kérdésre nem olyan egyszerű választ adni. Lukács maga azt szeretete volna, ha minél többen. »Egyre többen ülünk a kispadon« – mondogatta. (Hogy honnan szedte ezt a kifejezést, azt nem tudom, szerintem életében nem látott egyetlen focimeccset sem. Azt mindenesetre maga mesélte, hogy amikor együtt utazott Puskás Öcsivel valami békevilágkongresszusra, Puskás legnagyobb megrökönyödésére ő, Lukács megkérdezte tőle, hogy mivel foglalkozik – mármint a Puskás Öcsi. Hogy előzőleg Puskás tőle kérdezte ugyanezt, azt az öreg persze természetesen tekintette. S ha jól meggondolom, mindeddig

azon sem gondolkodtam, miért kellett volna a Lukács-iskolásoknak a kispadon ülniük. Mert úgysem rúgnak labdába? Vagy az öreg egyszerűen csak egy kicsi padra gondolt? Kár, hogy ezt sem kérdeztem meg tőle.) Lukács halála után részben a párt éberségének – megkülönböztette az »igazi« Lukács-tanítványokat a »nem-igaziaktól«, az utóbbiak maradtak a még kisebb padon, az előbbieket filo-focizhattak a párt által meghatározott szabályok szerint –, részben a szokásos generációs konfliktusoknak köszönhetően a »Budapesti Iskola«, ahogy Lukács nevezte, létszáma gyakorlatilag négy főre fogyatkozott. Mindezt csak azért említem, mert ez a négy főre fogyatkozott »iskola« tényleg iskola volt még a szó hagyományos értelmében. Hitünk szerint mindannyian Lukács gondolataiból indultunk ki (azt is mondhatnám, hogy az Überzieheréből, amelyet még Romániában kaptam, szörnyen ócska volt, de nem volt hajlandó megválni tőle, bújtunk elő), és a Lukács által ránk örökített feladatot akartuk elvégezni: végrehajtani a »marxizmus reneszánszát«, azaz rekonstruálni az »igazi marxizmust«, s ezenközben kidolgozni a marxista filozófia egy-egy »szakágát«. Többször elmondtam már: a rekonstrukcióból dekonstrukció lett, s ezzel a Budapesti Iskola meg is szűnt létezni.”³⁴

Hadd tegyem ehhez még hozzá, hogy az idézett szövegemben szereplő mondat – „tényleg iskola volt még a szó hagyományos értelmében” –, ha jól meggondolom, cum grano salis értendő. Még az sem egyértelmű,

³⁴ Eredetileg a *Tűkörben* című kötetemben (Debrecen, Csokonai, 2001, 8–9 [Alföld Könyvek]) = *Rejtektutak a posztmodernben*, Pozsony–Budapest–Eger, Kalligram–EKF Líceum, 2015, 570–571 (Válogatott Művek III).

hogy mindannyian Lukács gondolataiból indultunk ki; talán helyesebb lenne azt mondani, hogy mindannyian igyekeztünk Lukács szövegeihez kapcsolódni. De ami egy iskolához igazán hozzátartoznék, hogy tagjainak van egy többé-kevésbé pontosan körülhatárolható s másokétól karakterisztikusan különböző, közös álláspontja, az több mint kétséges, még ha sok dologról vitathatatlanul hasonlóképpen gondolkodtunk is. De erről majd később.

Kezdetben megjelenésem az öregnél alapjában esetleges volt. Semmiképpen sem számítottam magam a tanítványai közé; s azt hiszem, ő sem tekintett engem a tanítványának. Miért is tette volna? Lassan-lassan szűkebb körének tagjai közé számítottam, de tanítványa, az nem voltam. Az egyetemen csak az említett egyetlen kurzusát hallgattam, néhány előadást; hamarosan elutazott valahová, és a kurzust Heller Ági vette át tőle – ez ugyebár még ’56 előtt volt. A forradalom után be sem tehettem a lábát az egyetemre. Privát szemináriumokat nem tartott; soha nem konzultáltam vele, hogy milyen témán akarok dolgozni. Ha valamit megírtam, amit érdekesebbnek tartottam, azt odaadtam neki; ő el is olvasta, néhány szóban reagált rá, de nem volt már türelme elmélyedni mások szövegeiben. Tudja, kérem, érdekes, amit Husserlről ír, de én már alig-alig emlékszem rá. Ennyi. De én ezt is megtisztelőnek éreztem. Különben sokan jártak fel hozzá, hogy úgy mondjam, tisztelgő látogatásra, nagyon fontosnak tűnt a kapcsolata Eörsi Pistával; de megfordult nála Tőkei Feri, és ki tudja, még kicsoda, lassan-lassan kezdtek fiatalabbak – főként Márkus tanítványai – is járni hozzá; gondolom, Gyuri „ajánlotta be” őket. Magának Gyurinak hasonló lehetett a státusza, mint nekem, de

neki voltak tanítványai, még tarthatott kurzusokat az egyetemen. Egyszerűen nagyon hosszú ideig távolról sem volt világos, mit jelent az, hogy a Lukács-tanítványok, ha egyáltalában valaki is használta ezt a kifejezést.

Tekintélyes öreg tudósnek számított már akkor, amikor a háború után megérkezett a Szovjetunióból, s ha most itt nekiállnék megfejtetni, hogy honnan származott a tekintélye, akkor valami teljesen megoldhatatlan feladatra vállalkoznék. Csak azt a kérdést teszem fel magamnak, hogy mit olvashattak tőle azok, akik szemében tekintélyes öreg tudósnek számított. Mert sem a korai korszakának írásai (zseniálisak; részben később kerültek elő, de a valaha megjelenteket sem igen ismerhette senki e hazában; én biztosan nem ismertem őket), sem a korai marxista írásai (többnyire ugyancsak zseniálisak, ha néha háthorzongatóak is, például a *Történelem és osztálytudat*: amikor Szigeti Jóska felvett az intézetbe, azt kérdezte, hogy olvastam-e; igen, mondtam, de hazudtam – ez volt az utolsó kérdése...) nem voltak hozzáférhetők. A hatvanas évek előtt bizonyos irodalmi esszéi, továbbá *A polgári filozófia válsága*, *Az ész trónfosztása*, *A különösség*, a *Thomas Mann vagy Franz Kafka* (ez utóbbi talán nem volt meg magyarul, talán csak azért emlékszem rá úgy, mintha meglett volna, mert '56-ban, még a forradalom kitörése előtt hallottam egy előadását az Egyetemi Színpadon, ahol kifejtette, hogy nagyon sok hibát követett el a kommunista hatalom a kultúrpolitikában, Kalkát azonban továbbra sem kellett volna kiadni – nem értettem, miért) kerülhettek csak az értelmiség szélesebb köreibbe tartozók kezébe.

Mi teremtette hát meg a tekintélyét a háború utáni Magyarországon? Félve mondom ki, s nem is merem százszázalékos biztonsággal állítani, hogy tekintélye két tényezőről alapult. Az egyik: szemben a hivatalos kultúrpolitikával, szemmel láthatóan óriási kultúrával, tudással rendelkező kommunista volt. Nem volt párja széles e második világban. Mire *Az ész trónfosztása* megjelent, ő már ismert volt, de ez a könyv talán a legjobb példa rá: a filozófiai kultúrájáról amúgy sem nagyon híres Magyarországon olyan nevet emleget, amelyeket alig-alig valaki hallott egyáltalában, azt pedig, hogy elemzése abszurdak, s tendenciózusan hazugok – ifjúkorának valamennyi bálványa a fasizmus szellemi előkészítőjévé vált –, nem tudta senki. Hogy is tudhatta volna bárki, amikor a nevüket se hallottuk, az „elemzésekből” pedig egy szót sem értettünk. Te jószagos isten, mennyit kell még tanulnom! – gondoltam később magam is. A másik, és ez csak fokozatosan vált világossá, szembenállása pártjával, pontosabban pártja szembenállása vele. Amint hazajött moszkvai száműzetéséből, lelkesen hozzáfogott a kommunista ideológia és a kommunista társadalom népszerűsítéséhez. (Be kell vallanom, hogy ezt már kapcsolatunk kezdetén sem értettem. A hatvanas évek eleje volt, de mint annyi sok mindenre, erre sem kérdeztem rá. Gyávagságból? Nyugodtan nevezhetjük így. Akinek jobban tetszik, nevezze hiúságnak, az is elmegy.) Frusztrációból, bizonytalanságból eredően – ami ez esetben nem azzal magyarázható, hogy nem hevertem ki a holokausz megaláztatásait, hanem abból, hogy volt ugyan egy filozófia-előadói diplomám, de tisztában voltam vele, hogy majdnem semmit nem ismerek

a filozófiából – rettenetesen fontos volt nekem, hogy a nagy ember befogadjon tanítványai körébe. Hogy rátegye a maga pecsétjét is a diplomámra. Vagy az eszemre. Mit tudom én. Nemcsak magára Lukácsra tekintettem fel ájult tisztelettel, hanem a tanítványokra is. Persze hogy akkor éppen kik voltak a tanítványok, az, mint láttuk, nem olyan egyértelmű. Heller Ági és Fehér Feri vitathatatlanul, Márkus is lassan bejáratos volt a Lukács-házba, hogy Hermann-nal éppen akkor mi volt a helyzet, azt nem tudom megmondani. Amikor Feri elszerette tőle Ágit, még Hermann is feljárt az öreghez. S abban a nagy szellemi bizonytalanságban, ami a háború végével előállott, meggyőződéseim szerint számos fiatal nyert meg a kommunizmus ügyének, olyanokat is – s itt ez a fontos –, akik nem egyszerűen a világ-megváltás lehetőségét keresték. Olyanokat is, akiknek fontos volt egy autentikus baloldali kultúra, ami persze Oroszországban addigra már nem létezett. De Lukács úgy csinált, mintha létezett volna. Pontosabban magától értetődőnek vette.

Hogy Lukácsnak ezt a negyvenes években eljátszott szerepét én a hatvanas évek elején már nem szerettem, azon a fentiek fényében nincsen mit csodálkozni. De a pártja kicselezte Lukácsot. Amikorra a baloldali értelmiségi fiatalság lassan talán elbizonytalanodott volna Lukács szerepét illetően – nem magamról beszélek, én akkor még gyerek voltam, s mit tudtam én, hogy mi volna az autentikus baloldali kultúra –, addigra a kommunista párt radikálisan szembefordult lelkes propagandistájával. Hogy az 1949-es Lukács-vita miért éppen az *Irodalom és demokrácia* kötet kapcsán bontakozott ki, azt nem tudom megmondani, de talán nem is lényeges. Ha manapság elolvassuk ennek a vitának a

dokumentumait,³⁵ nem kell semmit belemagyaráznunk a dologba ahhoz, hogy megértsük: mindenki – maga Lukács is – egy ideológiai Rajk-per előkészítését látta benne. És ha az a bizonyos baloldali értelmiségi fiatalság, vagy annak nagy része, Rajk árulását készpénznek vette is, Lukácsról ilyesmit semmiképpen sem hitt el; talán ezért is érte be Rákosi és szűkebb köre Lukács elhallgattatásával. Lehet viszont, hogy a dolog még így is visszafelé sült el. Lukács talán nemcsak a tudásáról, a kultúrájáról szóló – nagyon is megalapozott – legendák miatt lett tekintélyes, nagy tudóssá, hanem azért is, mert aki akarta – és sokan akarhatták –, észrevehette, az üresen halandzsázó pártot éppen az zavarta Lukácsban, hogy ő gondolkodott is. S az pillanatnyilag közömbös volt, hogy hogyan. Egy pillanatra úgy tűnhetett, mintha nem lenne a párt hűséges katonája. A vitában elhangzott – valljam be, szégyenteljes – önkritikáit talán nem vették komolyan. Szégyenteljes? Persze. De Lukács nem szeretett volna Rajk sorsában osztozni. S ezt senki nem vetheti a szemére.

Személyes történetemre mindebből legfeljebb annyit tartozik – a Lukács-vita idején tizennégy éves voltam, s azt hiszem, nem is hallottam róla –, hogy a későbbiekben, amikor már intimebb volt a viszonyunk, s úgy általában lehetett sztálinizmusról meg Rákosi-korszakról beszélni, az öreg egyszer sem mondta – előttem legalábbis soha –, hogy félt; nagyon félt. Mintha a „párttörténet” még a rákent aljasságokkal együtt is rajta kívül zajlott volna. Általánosságban mondott

³⁵ Lásd például *A Lukács-vita*, szerk. Ambrus János, Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985; *Lukács és a szocialista alternatíva. Tanulmányok és dokumentumok*, szerk. Krausz Tamás, Budapest, L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány, 2010.

olyanokat, hogy önkritikái többnyire nem voltak őszinték, de például ami a szememben a legfontosabb volt, a *Történelem és osztálytudat* marxizmusáról a dialmatra való áttéréséről (úgy 1930 táján), az ezzel kapcsolatos önkritikájáról el akarta hitetni velünk, hogy az teljesen őszinte volt: Marx *Párizsi kézirat*ainak és Lenin *Materializmus és empiriokriticismus*ának olvasása győzte meg korábbi álláspontja hibás voltáról. Ezt az önkritikáját őszintének gondolta. Az én időmben legalábbis ez volt már a helyzet. Ezzel ugyanis meg tudta magyarázni magának, miért voltak még érdekes és értékes írásainak a filozófiai alapjai is teljesen üresek.

Apropó, filozófiai alapok: A késői *Esztétika* születésének idején én még nem voltam része a Lukács-körnek. Később valamikor, nem olyan nagyon régen, Hévízi Ottó egy előadásában alapos elemzés keretében kimutatta, hogy mindaz, ami *Az esztétikum sajátosságában* igazán érdekes, Lukács ifjúkori esztétikájának és művészetfilozófiájának felelevenítése. *A társadalmi lét ontológiájáról* írásának idején azonban már a Budapesti Iskolához tartoztam. Izgalommal vártuk a születő fejezeteket, kéziratban odaadta nekünk valamennyit, s miért, miért nem, mindet nagyon érdekesnek találtuk. Márkusék 1965-ben Ford-ösztöndíjjal Amerikában tartózkodtak, s ha jól emlékszem, terjedelmes levelezésünk nagy részét az én beszámolóim töltötték ki azokról a részokról, melyeket Gyuri a távolléte miatt nem olvashatott. Aztán elkészült a mű, nekünk újra el kellett olvasnunk egybefüggően az egészet, s valamennyien rettenetesen untuk. Alapjában semmitmondónak találtuk. Pontosabban azt találtuk, hogy az öregnek nem sikerült korai és kései marxizmusának szintézisét létrehoznia, amit ettől a műtől vártunk. Kritikánk hatására

írta meg azután Lukács a prolegomenákat a műhöz; ez semmi újat nem hozott, s a mi később számtalan nyelven megjelent kritikánk – „Feljegyzések Lukács elvtársnak” – alapjában őszintétlen volt.³⁶ A részletekben „mélyedtünk el”, az egésztől nem nyilatkoztunk. Úgy gondoltuk, hogy az egészről, alapjában megsemmisítő kritikánkat nem mondhatjuk el egy nyolcvan év feletti öregembernek. Hogy *A társadalmi lét ontológiájáról* átgondolásával indult eltávolodásunk a marxizmustól, az lehetséges. Ami engem illet, így gondolom.

Nehezen tudom minden részletében elválasztani Lukácsot, a teoretikus és „politikus” Lukácsot illetően még az életében elfoglalt álláspontunkat, álláspontomat a maitól. Tökéletesen különvált ugyanis – és ha gondolok rá, ma is különvállik – Lukácshoz, az eleven emberhez való viszonyomtól. Szerettem az öregot, ma is csak szeretettel tudok rá gondolni. S igazán nem csak azért, mert segített mindennapi problémáink megoldásában. (Nélküle például soha nem jutottunk volna normális lakáshoz.) Mintha egy időre talán az apapótlék szerepét töltötte volna be nálam. Örültem, ha láttam, örültem, ha együtt lehettem vele. Csakhogy ez az apapótlék-gondolat semmitmondó. Valamiben azonban mégis emlékeztetnie kellett apámra. Lukács életében is öntudatlanul azt éreztem: ez az ember éppúgy minden kétséget kizáróan elfogadja a hatalom – igaz, a maga választotta hatalom – rendelkezéseit, ahogy apám tette. A különbség persze óriási: apámnak, ha nem tévedek, eszébe sem jutott megkérdőjelezni a hatalom igazságait – tipikus „kisember” –, Lukács pedig úgy csinált,

³⁶ Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György–Vajda Mihály: Feljegyzések Lukács elvtársnak az *Ontológiáról*, 1968–1969, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1978/1.

mintha csak kényszerből fogadta volna el a kommunista párt rendelkezéseit, s csak magát védendő gyakorolt volna egyre-másra önkritikát: mintha szimplán meghunyászkodó lett volna. Csakhogy nem erről van szó. Némelykor félt – említettem az 1949-es Lukács-vitát, de felhozhatom azt a levelet is, amelyet Snagovból írt Kádárnak, megköszönvén, hogy az megmentette a magyar szocializmust.³⁷ De hiszen nemcsak Rajkot akasztották, Nagy Imrét is. És Lukács talán már tudta, hogy ez be fog következni. Voltak idevágó tapasztalatai. Többnyire azonban a kierkegaard-i princípium alapján fogadott el mindent, s cselekedett többnyire a párt elvárásai szerint: „Isten előtt soha nincsen igazunk.”

Persze Lukács mint kommunista káder soha nem volt az eszményképem. Hogy is lehetett volna? Lehet, hogy vele egykorú, valamiképpen tisztességes kommunisták számára bizonyos dolgok, amelyek engem, az ötven évvel fiatalabbat elborzasztottak, mintegy „természetesek” voltak. Közismert dolgok ezek – bár megeshet, hogy csak a jobboldaliak körében: a tizedelés a fronton,³⁸ Kun Béla letartóztatásának és likvidálásának

³⁷ A levél eredetije az egykori Párttörténeti (ma Politikátörténeti) Intézet Archivumában található, a 228. fond 5. csoportjában. Lukács a szovjet intervencióról és a Kádár-kormány megalakulásáról a következőt írja: „November 4-e biztosította a szocializmus Magyarországon való fennmaradásának objektív feltételeit.” A levelet más dokumentumokkal együtt a Bródy Ferenc által 1971. január 5-én és 15-én készített interjú mellékleteként a *Társadalmi Szemle* közölte 1990/4. számában, Lukács György politikai végrendelete 1971. január címmel; az 1957. március 10-i snagovi levél a 86. oldalon található. (*Agárdi Péternek köszönjük az információt.*)

³⁸ Lukács mint a magyar Vörös Hadsereg politikai biztosa állítólag tizedeltetett a fronton. Nem vagyok biztos benne, hogy a történet igaz, vagy hogy úgy igaz, ahogy többször is elmesélte; de nagyon nem szerettem, hogy dicsekedett a bátorságával: „Még tizedeltetni is mertem.”

megünneplése Moszkvában 1937-ben...³⁹ Mindezt rémesnek tartottam, de tudtam, hogy ilyen a „mozgalom”. Tulajdonképpen sokkal jobban riasztott, ahogyan Lesznai Annának, Málinak a háború után tudósított a családról, a levél végén megengedvén magának a mondatot – nem tudom, pontosan idézem-e: „...és Ferkónak is jól jött az, amit tapasztalt”. Érdekes élettapasztalatokat szerzett a Gulágon. Igaz, egy meggondolatlan pilanatában öngyilkos akart lenni, de csak hét ujját veszítette el.⁴⁰

Lehet, hogy mégis pótapám volt? S ahogy apámtól nem kérdeztem semmit – itt csak a kíváncsiságomat hiányolom –, úgy az öregtől sem. Valahogy elfogadtam a kommunizmusához való viszonyát, alapjában véve még akkor is, amikor az enyém már radikális átalakuláson ment keresztül. Miért? Az öregkor vagy a nagy ember iránti tiszteletből? Vagy éppenséggel azért, mert az volt az érzésem, hogy barátaim, a többi Lukács-iskolások nagyon rossz néven vennék, ha nem így lenne? Annál is inkább, mert úgy gondolták, hogy ez a tekintélyes kommunista mindig meg fog védeni bennünket szeretett pártjával szemben. Tette is, amíg tehetette, de hát senki nem él örökké. S halálakor észrevettem, hogy Feri nemcsak gyászolja az öregot: retteg is e halál bennünket érintő következményeitől. Alapjában véve joggal. De: „Az meglett ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja, / ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja / s mint talált tárgyat visszaadja / bármikor – ezért őrzi meg...”

³⁹ Kun Béla ugyanis a másik kommunista frakció vezéralakja volt. Lukács a Landler-frakcióhoz tartozott.

⁴⁰ Örökre fogadott fiát, Ferkót – Jánossy Ferenc ismert közgazdászt – Lukács nagyon szerette.

Iskola?

Mint mondtam: az iskola négy főből állt. Majd sort kerítetek arra is, hogy miért alakult így, s hogy tényleg iskola volt-e még a szó hagyományos értelmében. Ami az utóbbit illeti, inkább azt kellene mondanom: így gondoltuk, így hittük. Ezt hitettük el magunkkal. Egy iskola persze valami közös gondolatra, közös meggyőződésre épül. S ha most, majd negyven évvel a felbomlása után megkérdezem magamtól, hogy vajon mi lett volna ez a közös meggyőződés, akkor bajban vagyok.

„Lukács-tanítványok” voltunk. A fentiekből persze talán már világossá vált, hogy ez így nem igaz. Négyünk közül csak Heller és Fehér voltak az öreg tanítványai. Gyuri meg én egyszerűen a körhöz tartoztunk. Ha egyáltalán tanultunk valamit Lukácstól, akkor az csak fiatalkori és korai marxista írásaira áll, amelyekkel valamennyien csak életének legutolsó éveiben, a legtöbbször pedig csak azután ismerkedtünk meg, hogy csodálatos módon előkerült egy heidelbergi bank széfjében elhelyezett „koffer” a tízes évekből az írásaival.⁴¹ Nem voltunk „lukácsianusok”. Az intézményes magyar kultúrpolitika szemében a marxizmus hivatalos doktrínáját sok tekintetben elutasító filozófusok voltunk. Mi is azt hittük, ők is azt hitték, hogy létezik valamilyen közös platform, amelyen állunk, amely összekapcsol bennünket. De ilyen platform nem létezett. Mondhatnám azt, hogy a Lukácstól örökölt hitünk, amely szerint a hivatalos marxista–leninista filozófiának az eredeti marxi filozófiát eltorzító dogmatizmusától vissza

⁴¹ Lásd például <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-41926433.html> (letöltve 2016. november 26.).

kell térnünk az autentikus marxizmushoz, ez a hit képezte a közös platformot. Bizonyára mind a négyen hittünk ebben – mondom. De csak azért mondom, mert teljes képtelenségnek érzem, hogy úgy gondoltuk: mi egy saját platformmal rendelkező filozófiai iskola vagyunk; de ha valaki rákérdezett volna, hogy miben is áll a ti lukácsista marxizmusotok sajátossága, akkor nem tudtunk volna más választ adni a kérdésre, mint hogy „végbe kell vinnünk a marxizmus reneszánszát”. Hogy ezen mit értettünk? Ha most kísérletet teszek arra, hogy teljesen felelőtlenül megpróbáljam körvonalazni, melyikünk mit értett ezen, akkor számomra ismeretlen tényekről próbálok beszámolni – még hozzá csakis és kizárólag azon az alapon, hogy melyikünk milyen irányba indult el a deklarált, de nem létező közös platformról. Ági unos-untalan újrafogalmazta a maga marxista etikáját, megpróbált megírni egy marxista antropológiát (ösztönök, érzelmek), egy marxista értékelméletet – sejtésem szerint annak biztos tudatában, hogy a marxizmusnak sem etikája, sem antropológiája stb. nem lehet. Ez azonban őt nem érdekelte. Őt az etika, az antropológia, az értékelmélet érdekelte, s ha az ő idevágó gondolatai a marxizmusba nem férnek bele, az annál rosszabb a marxizmus számára. Feri lényegében azon törte a fejét, hogy miként lehetséges egy igazságos és humánus társadalom – ezt nevezte szocializmusnak vagy kommunizmusnak –, ha egyszer az ember olyan, amilyen. Ő hitt – azt hiszem, egyedül ő hitt – egy antropológiai fordulat lehetőségében. S ezenközben remek könyveket írt arról, hogy milyen ma az ember: mint Dosztojevszkij hősei, meg a jakobinus forradalmárok. Jómagam, miután első társadomelemző munkám, a fasizmus-tanulmányok

után valahogy visszasomfordáltam a filozófiához, elemezni kezdtem – hitem szerint marxista szemszögből – különböző klasszikus és modern filozófiákat, az utolsó ilyen esszém írása közben „rájöttem”, hogy én már nem vagyok marxista, amin valószínűleg azt értettem, hogy opponálom a filozófia ideológia voltát. Egyedül Gyuri próbálkozott azzal, hogy tényleg szembenézzen, még hozzá a maga tudományos alaposságával, a marxizmussal. Hogy ezt a tevékenységét sikeresnek tekintette-e, azt ma már nem kérdezhetem meg tőle.

De hogy mindezekkel együtt és mindezek után nem lázadtunk fel a szeretett mesterünk által számunkra kitűzött feladat ellen, az talán annak köszönhető, hogy titokban hittünk a csodában. Titokban hittünk abban, hogy *A társadalmi lét ontológiájáról* keretet nyújt majd a marxizmus reneszánszának megvalósításához. Hogy van valami titkos értelme annak, hogy az öreg, aki továbbra is mélységes ellenszenvvel viseltetik saját korai marxizmusával szemben, ifjúkora „idealista badarságairól” meg hallani sem akar, valami titokzatos módon mégis meg fogja haladni a dialektikus és történelmi materializmust. Ha igazán hittünk volna ebben, keservesen csalódtunk volna. Szerencsénkre azonban, talán Ferit kivéve, eszünk ágában sem volt hinni ebben.

De ez a négy ember – pontosabban hat, mert most már a két szociológus feleségről sem feledkezhetem meg – ha nem is képezett iskolát, amit utólag józan észszel be kell látnom, egy nagyon szoros baráti kört alkotott. Nagyon szerettük egymást, nem is akartuk egymás nélkül elképzelni az életet. Hogy azonban mi egy közös elméleti alapra épülő körnek – iskolának – tekintettük magunkat, az megbosszulta magát. Talán megért ebből valamit az olvasó, ha személyes történetünk

alakulásának leírását megelőzően ide csatolom az elhunyt Márkus Gyuri barátom halála alkalmából írott soraimat. Furcsa ez talán, de úgy érzem, meg kell tennem.

Márkus Gyuriról

Furcsa dolog a halál. A maga visszavonhatatlanságában. Gyuri nagyon fog hiányozni – mondanám a kínálkozó közhelyet; de hiszen eddig is, már évtizedek óta nagyon hiányzott. Felhívtam ugyan évente egyszer-kétszer, csak hogy barátságunk valahogyan nem telefonra szabott volt. Lehet ugyan telefonon is szubsztanciális beszélgetéseket folytatni, tudom, magam is képes vagyok rá, de nekünk ez Gyurival nem ment. És mostantól mégis másképpen fog hiányozni. A felszínes néhány mondatról könnyű szívvel mondok le. Csak hogy most már a soha létre nem jött szubsztanciális beszélgetések elvi lehetősége is kizárt. Meg az is kizárt, hogy meghalljam jól ismert hangját, legyenek bár közhelyszerűek is az általa mondottak. Ebben áll a visszavonhatatlanság.

Márkusék majd negyven éve Ausztráliában éltek, élnek. Eleinte néhányszor hazalátogattak, aztán elmaradtak ezek a látogatások is. Egyszer én is meglátogattam őket; annak is több mint húsz éve. Ezen alkalmakkor úgy tűnt, hogy minden maradt a régiiben. S bizonyos értelemben maradt is. Sok whiskyt megittunk, és beszélgettünk és beszélgettünk, nem is akaródzott abbahagyni. Ha most jól meggondolom, kénytelen vagyok belátni: nemcsak hogy minden maradt a régiiben – mi magunk is benne ragadtunk a régiiben. A múltról

beszéltünk, talán szenvedélyesen; még a nosztalgia szomorúsága is hiányzott a beszédből. Belehelyezkedtünk a múltba, s ugyanúgy szerettük egymást, mint annak idején. Jövő azonban nem volt, mert tudtuk: nincsen közös jövőnk.

S most kénytelen vagyok megkérdezni magamtól: Miféle barátság az, amelyben nincsen jövő? Amióta elváltunk egymástól, amióta a Budapesti Iskola nem létezett többé, mindig az volt az érzésem, hogy mindekelőtt Gyuri az, aki a lelke mélyén számonkéri rajtam a közös jövő lehetetlenségét. Hiszen én voltam az, aki makacsul nem akartam velük menni Ausztráliába. S be kell látnom: amikor én a Lukács-iskolának (Budapesti Iskolának nevezték/neveztük már) a közös jövőjét nem láttam lehetségesnek – nagyon eltérő irányokban mozgott már a gondolkodásunk –, s ily módon azt is természetesnek vettem, hogy nem élünk ezentúl egymás közelében, gyakorlatilag barátságunk meglazulását is tudomásul vettem, holott ezt én nagyon nem akartam. Legalábbis azt hittem, hogy nem akarom. Belátom: ha igaz volt az a sejtésem, hogy Gyuri neheztel rám, akkor ezt nem ok nélkül tette. Természetének megfelelően erről persze találkozásaink során egyszer sem tett említést. Vajon azt akarom ezzel mondani, hogy annak idején rosszul döntöttem? Nem. Ma is meg vagyok győződve róla, hogy ami engem magamat illet, jól döntöttem. De sokkal, sokkal többet kellett volna tennem a lehetetlenért, azért, hogy a barátság fennmaradjon, ne váljék formálissá. S most, amikor már végképp lehetetlen, hogy bármit is tegyek ezért, éppoly fájdalmas számomra Gyuri halála, mintha az elmúlt negyven évben is nap mint nap együtt lettünk volna.

Mikor ismerkedtünk meg? Valószínűleg már 1957-ben, amikor Gyuri és Marysia megjöttek Moszkvából. Előttem van egy kép, amelyen Gyuri – valószínűleg Marysiával együtt – az Írók Boltja kirakatát nézegeti, én pedig – sejtésem szerint Judit társaságában – elmegyek mellettük, majd hirtelen visszafordulok, hogy megszólítsam őket. Honnan tudtam, hogy ők a Márkusék? Fogalmam sincsen. S honnan tudták ők, hogy mi kik vagyunk? Mindenesetre sebtiben meghívtak szombat délutánra a Felsőerdősor utcába, ahová azután rendszeresen eljártunk, ahogy később is a Mártírok útjára, majd az Izabella utcába. Barátságunk tehát jóval régebbi keletű, mint a Budapesti Iskola létrejötte.

Nem folytatom a történetet. A barátság töretlen volt húsz éven át, még 1977 őszén is, amikor Gyuri is meg én is Németországban tanítottunk; mi Brémában havonta egyszer kocsiba ültünk, s elrobogtunk Berlinbe, hogy együtt töltsük a hétvégét. Együtt búcsúztattuk a Fehér házaspárt is Párizsban, ahonnan még együtt mentünk vissza Németországba. Aztán Gyuriék valamikor '78 elején repülőgépre szálltak, és elindultak Ausztrália felé. Ennyi a történet.

Gyuriról szerettem volna írni, aztán csak barátságunk szomorú története kerekedett ki a dologból. Nagyon szerettem Gyurit, ahogy érzésem szerint mindenki, aki valaha is kapcsolatba került vele. Szerettem, mert nagyon szeretnivaló volt. Mit lehet erről mondani, s ennél többet mondani?

5777-ben Jom Kippurkor, az engesztelés napján.

Egy baráti kör története

Gondolkodásunk – bizonyára csak látszólagos – egysege és egymás iránti szeretetünk, mint mondtam, egységet alkotott. Ha valaki akkortájt megkérdezte, hogy mi köt össze bennünket, biztosan nem a barátságot említettük az első helyen, hanem a Lukács-hoz tartozást, a közös álláspontot (platformot). Holott a valóságban a barátság volt az igazi összetartó erő. S minthogy ma már ezt így látom, nem elégedhetem meg azzal, hogy – nem létező – közös álláspontunkat elemezzem. Egy baráti kör, hogy úgy mondjam, csoportdinamikáját kell vázolnom.

Mindenekelőtt Feriről, Fehér Ferencről akarok beszélni. Hogy miért, az talán kiderül az alábbiakból. Két idézettel kezdem, Salman Rushdie *A mór utolsó sóhaja* című regényéből: „Valóban annyira szerettük őt mindannyian akkoriban, vagy csak a fölöttünk való hosszú uralmát, a rabszolgaságba való tétlen belenyugvásunkat tévesztettük össze a szeretettel?” – „Ha az ember feladja saját világképét és teljesen függővé válik valaki másétól – nem illik-e ez a leírás pontosan arra a folyamatra, melynek során az ember – szó szerint – kifordul magából.”⁴²

Ferit nagyon szerettük, csak mindenki másképpen. Nem mindegyikünk látta át, hogy uralmat gyakorol fölöttünk, hogy valamiképpen engedelmes rabszolgái vagyunk, s bizonyos értelemben élvezzük is ezt a rabszolgaságot, vagy legalábbis tétlenül belenyugszunk.

⁴² Salman Rushdie: *A mór utolsó sóhaja*, ford. Greskovits Endre, Budapest, Európa, 1998, 111, 328.

A többiek, ha átlátták volna, ha nem akartak volna mindent másként látni, érzésem szerint nem tudták volna szeretni őt, márpedig szeretni akarták. Igenis, akarták. Hiszen nagyon is szeretetreméltó volt. Csak-hogy ők nem voltak rendesen, becsületesen skizofrének. De hát ez most már tényleg mindegy. Én biztosan nem tévesztettem össze a felettünk való hosszú uralmát, a rabszolgaságunkba való tétlen belenyugvásunkat a szeretettel. Én annak ellenére szerettem őt, és igazán, hogy tudtam, és ezen a tényen nem is kívántam igazán változtatni: uralkodik felettünk. Hogy uralomvágyó. Bárcsak fel tudnám idézni azt a Fichte-szöveget, amelyben a szerzőnek valami fantasztikus módon sikerült leírnia ezt a karaktert. Arról szól, hogy a másiknak való örökös segíteni akarás a másik elnyomásának legfényesebb eszköze. Mindjárt Ferire gondoltam, amikor olvastam. De senkinek se mertem elmesélni.

Egyszer együtt utazott az egész társulat valami távolsági buszon, egy pilisi kirándulásról mentünk haza. Én Márkusékkal valahol hátul ültem, Ági, Judit meg Feri elől; elég messze voltunk egymástól, elől nem hallhatták, mit beszélünk. Ki tudja már, minek a kapcsán kicsúszott a számon, hogy Feri bizony terrorizál bennünket. Amit Marysia, Gyuri felesége olyan felháborodással fogadott és tagadott, hogy nekem el kellett hallgatnom. Nem volt értelme a további beszédnek. Ha egyszer Marysia összetévesztette Feri felettünk való megszakítatlan uralmát a szeretettel... Minthogy én ezt a két dolgot egyre kevésbé tévesztettem össze, egyre kevésbé kényszerültem arra is, hogy feladjam saját világképemet, hogy menthetetlenül függővé váljak

a többiek világképétől. Hosszú ideig, gondolom, tényleg egyek voltunk. De lassan-lassan eltávolodtam ettől a közös világképtől.

Fent platformról beszéltem, s tagadtam, hogy lett volna olyan, hogy a Budapesti Iskola közös platformja; most meg valami közös világképet emlegetek. Talán nem véletlenül. A platform valami szövegszerűen megfogalmazható jelenség; a világkép, az valami más. Ha nem is kép a szó szoros értelmében, de verbálisan kifejezhetetlen. Ha mégis megpróbálom elmagyarázni, miről is van szó tulajdonképpen, akkor talán azt mondanám: volt bennünk valami olyan homályos érzés, hogy barátságunk alapja közös helyünk a világban. A kultúra világában, a politika világában, mit tudom én. Pontosabban képtelen vagyok elmagyarázni.

Hogy miért épp Ferivel kezdtem? Mert ebből az egész Budapesti Iskolából nem sokat lehet érteni Fehér Ferenc alakjának megértése nélkül. S bizonyos személyes kapcsolatok, viszonyok tisztázása nélkül. Azt a zavaros valamit, amit világképnek nevezek, Feri „hordozta”. Mondhatnám talán azt is, hogy az ő személye testesítette meg, de magam is zavarba jövök, ha ilyeneket mondok.

Először azt kellene ugyanis tisztázni – s ehhez van szükség az említettek végiggondolására is –, hogy miért ültünk hirtelen csupán négyen a kispadon, holott Lukács azt szeretete volna, de nemcsak Lukács, én magam is (és bizonyára Márkus Gyuri is, akit talán hozzánk melegebb barátság fűzött, mint a fiatalokhoz – de még ez sem biztos! –, két fiatal tanítványával azonban együtt tudott és akart dolgozni), tehát mind azt szeretttük volna, ha egyre többen ülünk rajta. 1975-ben a talán legnevesebb baloldali német kiadónál, a

Suhrkampnál megjelent egy kötetünk *Individuum und Praxis – Positionen der 'Budapester Schule'* címmel.⁴³

Lukácson, négyünkön kívül, akik még mindig a kispadon ültünk, továbbá Hegedüs András és Márkus Marysián kívül más szerző írása nem szerepelt benne. Lukács hozzájárulása egy rövid írás volt, amely eredetileg a *Times Literary Supplement*-ben jelent meg, s négy legközelebbi tanítványának, Hellernek, Fehérnek, Márkusnak és Vajdának a munkásságát elemzi röviden. Ezt a szöveget ha nem is Fehér írta (még ez sem kizárt), de alapgondolatát, minden adatát ő sugallta az öregnek, ami rendben is lett volna, ha legalább említés tételik benne a fiatal generációról is. De nem tételt. S ennek fényében nézett most már úgy ki, mintha a „Budapesti Iskola” – talán ekkor született az elnevezése is – belőlünk négyünkől állt volna. Így vált aztán a fiatalokból a Lukács-óvoda. A lukácsisták két generációja elvált egymástól. Egyedül Radnóti Sándor barátom tartozott hozzánk, az öregekhez. Hogy miért került be a kötetbe Hegedüs és Márkus Marysia is, azt most nem magyarázom el; nekem ez ellen semmi kifogásom nem volt. Annál inkább volt az ellen, hogy az „óvodások” végül is kimaradtak belőle.

S itt mondom ki először általában is, hogy már akkor úgy éreztem, ma már egyértelműen így is tudom: nagyon nem volt tisztességes dolog a részemről, hogy hallgattam, holott nekem egyáltalán nem tetszett a dolog. S nemcsak nekem, Gyurinak sem. Hallgattam, hallgattunk már egy ideje, nem csak a Suhrkamp-kötet kapcsán. Az csak hab volt az ehetetlen tortán. Fehér és

⁴³ *Individuum und Praxis – Positionen der 'Budapester Schule'*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1975.

Bence György háborúja már jó ideje tartott; nem emlékszem pontosan a kezdetekre. Egy ideig azt gondoltam, hogy Lukács halála után kezdődött, de ez nem igaz. Már előbb elkezdődött. 1971-ben, még Lukács életében, kórházban feküdtem egy epeműtét miatt. Bejöttek hozzám látogatóba Ági és Feri, s elmesélték, hogy az öreg levelet írt Kádárnak Dalos és Haraszti ügyében, akiket Baracsára internáltak.⁴⁴ De – mondta nagyon hangsúlyosan Feri – a levélről senki nem tudhat. Oké, gondoltam. Ha nem tudhat, hát nem tudhat. Hogy miért, azon nem gondolkodtam, nem érdekelt, elég pocskékul éreztem még magam. Másnap meglátogattak Bence meg Kis János, nekik sem említettem a levelet – hát ha egyszer senki sem tudhat róla? Csakhogy Bence meg Kis – ki tudja, kitől – már tudtak a levélről. S minthogy én nem említettem nekik, velem is megszakították a barátságot. Márkus Gyurival viszont 1972-ig egészen biztosan nem, hiszen csak ebben az évben fejezték be hármuk közös könyvét, amit mindenki csak *Überhaupt*nak nevezett: *Hogyan lehetséges egyáltalában [überhaupt] kritikai gazdaságtan?* Itt, de nem mellesleg jegyzem meg, mennyire szenvedett szegény Márkus Gyuri ezektől az állapotoktól. Egyszer kettesben voltunk az Izabella utcai lakásukban, amikor kifakadt: „Nem bírom tovább, apuskám. Az egyik fülemben Feri duruzsol, hogy én miért állok szóba Bencéékkel, a másikba Bence, hogy miért nem szakítok a szörnyeteg Fehérrel – mondd meg, mit csináljak?” Tanácsot persze nem tudtam adni, de éreztem, hogy rettenetesen szenved. Aztán Gyuri, már könyvük befejezése után,

⁴⁴ Lásd Dalos György: Éhségsztrájk anno 1971. Adalékok egy Lukács-Kádár levélváltáshoz, *Mozgó Világ*, 2000. március (<http://epa.oszk.hu/01300/01326/00003/marciu2.htm>, letöltve 2016. november 4.).

a Suhrkamp-kötet körüli „csatározások” kapcsán szakított Bencével és Kissel; Feri érveit ismételve kijelentette, hogy többé ő sem áll velük szóba.

Hogy mi történt a kötet körül? Feri állította össze, eredetileg kénytelen-kelletlen bevett egy-egy írást Bencétől és Kistől, akik aztán azt kérték tőle, hogy tegyen bele a kötetbe valamit Fodor Gézától és Ludassy Máriától is. Feri arra hivatkozva, hogy az utóbbiak nem foglalkoznak általános elmélettel, csupán történeti tárgyú munkáik vannak, visszautasította ezt, mire Bence és Kis sem járultak hozzá az írásuk közléséhez. Hogy miért volt ez ok a szakításra, azt én őszintén szólva nem értettem, de úgy tettem, mintha én is így gondolnám. A legjobban azt szégyeltem, hogy megpróbáltam Gézát és Marit rávenni arra, mondják ki – legalább nekem –, hogy Bencének és Kisnek nincsen igaza.

Bekövetkezett hát a szakítás; a két generáció tagjai hosszú időn át szóba sem álltak egymással. S mindenki úgy tett, mintha ennél mi sem volna természetesebb, holott igazából senkinek sem volt semmi baja senkivel; kivéve Fehért és Bencét, akik gyűlölték egymást. Hogy e mögött a kölcsönös gyűlölet mögött volt-e bármi más is, mint az, hogy két dudás nem fér meg egy csárdában?

Mielőtt azonban folytatnám, visszatérek Ferire, s a kettőnk viszonyára. Mondtam már: én kifejezetten nagyon szerettem ezt az embert. Akit környezete vagy nagyon is tisztelt és szeretett, vagy kifejezetten gyűlölt és utált – nem tudom, melyik itt a jó szó. Senki nem volt képes semlegesen viszonyulni hozzá; erre mondták, hogy megosztó személyiség? Nem tudom. Semlegesen persze én sem tudtam viszonyulni hozzá; csak-hogy a szeretetem nem akadályozott meg benne, hogy

lássam a személyiségének a rossz oldalait is. Egyszerre tartottam nagyszabású, vonzó és szeretetre méltó személyiségnek, és kifejezetten rémes alaknak: hazugnak – mi több, krónikus hazudozónak –, intrikusnak, és mit tudom én, még mi mindennek. Hogy mit szerettem benne? Hát lehet a szeretetet megindokolni? Meg lehet racionálisan magyarázni azt, ha az ember nem tud ellenállni egy ember vonzásának, valaminek, ami csak úgy árad, sugárzik valakiből? Kötve hiszem. Olyanokat persze mondhatok, hogy igen gyakran sugárzott belőle a szeretet; hogy sokszor önfeláldozóan segítőkész volt, hogy cseppet sem volt semmilyen vonatkozásban féltékeny stb. A nemszeretemet sokkal könnyebb megmagyarázni. S azt is tudom, már akkor is tudtam, hogy Feri nemszeretem tettei – azt hiszem – csillapíthatatlan szeretetéttségéből adódtak. Mélyen meg volt győződve róla, hogy őt nemcsak hogy nem szeretik, nem is lehet szeretni. S így mindenkit ki akart próbálni. Hátha mégis akad valaki, aki szereti őt. Mit tűrnek el tőle? Ha bármit, akkor nem veszik komolyan. Ha viszont határa van annak, amit eltűrnek, akkor nem szeretik. Ilyenkor aztán a szeretni való tulajdonságaiból vajmi kevés volt látható. A Budapesti Iskolával egy ideig határozottan szerencséje volt. Ez a néhány ember egyrésztől tényleg szerette őt. Másrésztől ő velük kapcsolatban nem akart elmenni a tűrőképesség határáig. Nem akart, mert félt attól, hogy netán szétveri a társulatot, s akkor... Ki tudja, mi történik akkor?

A beteges szeretetéttség gyerekkorából eredt. Imádtam az apját, aki meghalt a munkaszolgálatban, és utálta szörnyű, kellemetlen és tényleg szeretettelen anyját. Hogy az anyja ilyen volt, azt én is láthattam. A magányos kisfiúnak viszont volt egy csodálatos nagynénje,

az anyja húga, aki szép volt és melegszívű. Kölcsönösen imádták egymást. A nagynéni azonban nem akart volna még egy diktatúrát megélni – elég volt neki az első, amely az ünnepelt színésznőt leparancsolta a színpadról. Hogy hogyan élte túl a holokausztot, azt nem tudom; de mindegy is. Mielőtt Rákosiék megragadták volna a hatalmat, lelépett valami jugoszláv pasassal; de a tervét nem merte elmondani imádott unokaöccsének. Sejtésem szerint attól félt, hogy az összeroppan. Összeroppanása azután nem volt látványos, csak olyan személyiségtorzuláshoz vezetett, amely tönkretette az életét.

Mindig meg akartam írni a Budapesti Iskola történetét, valamikor a kilencvenes évek elején egy szövegemben ezt „meg is ígértem”. Aztán nem tettem; tudtam, hogy muszáj lenne személyes viszonyokról is írnom. Ettől félttem. Szerettem a barátaimat, senkit nem akartam „kiadni”. Mégis megírtam; olyan formában, amelyet szinte lehetetlen lenne publikussá tenni. Most megint nekigyürkőzöm. Mindenekelőtt magamról szeretnék, amennyire lehet, tiszta képet kapni. Mert ha néhai barátom, Fehér Ferenc némely viselt dolgait kitergetem, azt csak azért teszem, hogy a magam hazug alkalmazkodásával szembenézzek. Remélem legalábbis. Szembenézzek azzal, hogy egy ideig mindent elfogadtam tőle, tetszett a dolog, vagy sem. Azt akarom tisztázni, hogy ezt hogyan tudom megmagyarázni. Feri nélkül egészen más lett volna a Budapesti Iskola. Békésen éltünk volna egymás mellett, de talán hiányzott volna valamilyen keménység, amely meghatározta a csoportunk arculatát. Meg hiányzott volna bizonyos kérdések végiggondolásának a kényszere. Feri nem tűrte

a lazaságot. Mindig tisztázni akarta, mit hogyan gondolunk. Mi hárman mindig inkább a magunk dolgával voltunk elfoglalva.

A legkézenfekvőbb persze az lenne, ha Feri látszatra kritikátlan elfogadását az Ágihoz fűződő viszonyommal magyaráznám. Feri dühös volt rám Ágival való kapcsolatom miatt. Csakhogy ez egyértelműen nem igaz. S különben sem arról van szó, hogy Feri dühös volt-e rám, vagy sem. Arról van szó, hogy én hosszú ideig semmilyen vonatkozásban sem helyezkedtem szembe vele. Különben Ferinek jól jött ez a kapcsolat Ágival, amit nemcsak Ágitól tudok, hanem Feritől is. Nem sokkal a kapcsolat létrejötte után „véd- és daczövetséget” kötött velem Ágiért: hogy vigyázzunk rá. Együtt vigyázzunk Ágira. De miért kellett volna rá vigyázni? Ma talán már értem, de ez nem tartozik a Budapesti Iskola történetéhez, s végképp nem az én gondolkodástörténetemhez. Szóval együtt vigyáztunk Ágira. Feri meg szabad volt, kikezdhetett minden nővel anélkül, hogy ezért Ági szemrehányást tehetett volna neki. Nem is tett, addig sem tett, csakhogy ez mit sem segített Ferin, aki beteges szeretetéttségében minden nőt meg akart kapni. Hogy ténylegesen, vagy elég volt neki annyi, hogy kimutassák: ellenállhatatlannak tekintik, az számomra soha ki nem derült. Feri amolyan – persze távolról sem annyira sármos – Cherubinóként minden nőbe szerelmes volt, illetve úgy tett, mintha szerelmes lenne mindenkibe, akivel csak összehozta a sors. Ami azután rémes és a nőket többnyire mélyen megalázó hazudozásokba kergette; némelykor ennél még súlyosabb következményekkel is járt. Csak két esetet mondok el, azok ugyanis velem voltak kapcsolatosak. Egy este valami nagy összejövetel volt

Fehéréknél, ez még akkor volt, amikor nem volt mindenki kigolyózva a Lukács-iskolából. Furcsa ezt ma felidéznem, de táncoltunk is. Táncoltam egy lánnyal, aki a Lukács-tanítványok fiatalabb generációjához tartozott. Ferinek nagyon nem tetszett, hogy láthatóan közel érezzük magunkat egymáshoz; azt persze nem tudhatta, hogy a kapcsolatunk lényegében ebből állt, többől alig. Ezt még elképzelni sem tudta. Annál is kevésbé tetszett neki a dolog, mert ő persze ezzel a lánnyal is elkezdett, az viszont kikosarazta. Erre aztán a lány pár napon belül – mint az „ügy” árulója – ki lett húzva a tanítványok névsorából. De hát ez már mindegy volt, rövidesen amúgy is elmérgesedett a két generáció viszonya. A másik eset számomra sokkal kínosabb volt. Volt egy fiatal olasz hölgy, aki az *Aut Aur*⁴⁵ köréhez tartozott, s úgy döntött, hogy megismerkedik a Budapesti Iskolával, és írni fog róla. Többször meglátogatott bennünket, levelezett is velünk, azt hiszem, Ferivel és velem váltott a legsűrűbben levelet – mi ketten tudtunk valamennyire olaszul. Egyik pesti látogatása során Feri vele is kikezdett, s mit tesz isten, tőle is kosarat kapott. Ezt a lány még elmesélte nekem. Feri persze megindította a bosszúhadjáratot, egyik esti találkozásunkkor (hetente egyszer mindig összejött a hat ember) elmesélte, hogy Laura írt neki egy pimasz levelet, tele politikai és egyéb rágalmakkal, ő megszakít vele minden kapcsolatot, s nyomatékosan kér bennünket, hogy mi is tegyük ezt. Mondhattam volna, hogy kérem a levelet, én is szeretném látni, de – minthogy biztos voltam benne, hogy ilyen levél nem létezik – nem tettem.

⁴⁵ Milánóban megjelenő baloldali fenomenológiai folyóirat, alapítója Enzo Paci, főszerkesztője Pier Aldo Rovatti.

Nem akartam botrányt. De nem ezért szégyeltem magam, hanem mert „szót fogadtam” Ferinek. Hogy bántam ilyen utálatosan Laurával, aki szeretettel fordult felénk? Egyszer csak eltűnünk az életéből! Évekkel később... Nem tudom pontosan, mikor vettem fel vele újra a kapcsolatot. Valamikor a kilencvenes évek elején meghívtam Debrecenbe a Budapesti Iskoláról tartott konferenciánkra, ugyancsak az idő tájt találkoztunk Milánóban is, amikor meglátogattam a tanítványaimat, akik ott voltak ösztöndíjjal. De már első újratálalkozásunkkor kiderült: Feri maga soha nem szakította meg vele a kapcsolatot. Vigan levelezett Laurával tovább. Csak azt akarta elérni, hogy én tűnjek el a képből. És én eltűntem. Mit mondjak? Erre nem tudok jó szívvel visszagondolni.

Egyetlen olyan pillanatot éltem meg a Budapesti Iskola létezése idején, amikor a határan voltam annak, hogy kiborítom a bilit. Vártuk a Keletiben a Korčuláról érkezőket, Feri, Judit meg én. Kimentünk minden vonathoz, bár azt is el tudtuk képzelni, hogy a határon tartóztatják őket. Egyszer csak megszólal Feri: „Ezek a hülyék egy hősies gesztus kedvéért felrúgják mindazt, amit én az utóbbi években keserves munkával felépítettem.” Nyeltem egyet, majd azt válaszoltam: „Tudod mit? Én ezt a mondatot nem hallottam.”

Pedig akkor még nem is gondoltam végig a mondat horderejét. Ő tényleg építgetett valamit. S itt az Aczéllal való rendszeres találkozások a lényegesek. Valahogy kedvelték és becsülték egymást. S ez a barátkozás bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy Korčula előtt már-már a párt hivatalos filozófusaivá lettünk, ami, hála annak, hogy a Varsói Szerződés csapatai megmentették a csehszlovák szocializmust, szerencsére

nem következett be. – S itt most ki kell mondanom valamit, ami annak fényében, hogy a két generáció szakításának bekövetkezte után nekem eszem ágában sem volt hatunk istállómelegéből kiszabadulni, bizony eléggé nehezemre esik: azt hiszem, a fiatalok – Bence és Kis János – Ferinek az Aczéllal való barátkozását tekintették az öregek fő bűnének. Hogy ez nekik nem tetszett, azt nem csodálom. Ők radikalizálódtak – lásd Marc Rakovski-könyv⁴⁶ –, rólunk viszont azt gondolták, hogy lassan beadjuk a derekunkat. Hogy Feri erre törekedett, az nem is lehetetlen – tessék végiggondolni a mondatot, amelyet nem akartam meghallani a Keleti pályaudvaron! –, de facto azonban semmi ilyesmi nem következett be. Sem Ági, sem bárki más közülünk nem volt hajlandó egy jottányit sem engedni a korčulai álláspontból. Végül – akkor is tudtam, hogy Ági nyomására, de talán ez mindegy – Feri sem.

1968-tól 1972-ig érthetetlen módon békén hagytak bennünket. 1972-ben azután megindult ellenünk – és az óvodások ellen is – a „vizsgálat”,⁴⁷ aminek meggyőződéseim szerint nem Lukács időközben bekövetkezett

⁴⁶ Bence és Kis ezen az álnéven adták ki könyvüket (*A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*), amely talán az első átfogó magyar elemzés volt a „létező szocializmusról”. 1983-ban a párizsi *Magyar Füzetek* kiadásában jelent meg.

⁴⁷ Ez a „vizsgálatnak” nevezett komédia híresült el aztán „filozófus-per” néven, noha valójában nem volt per a szó igazi értelmében. Az MSZMP KB 1973. május 8-i határozata, amely az általa megbízott Kulturpolitikai Munkaközösség „Néhány társadalomkutató anti-marxista nézeteiről” című állásfoglalása alapján született, tudományos nézeteik miatt filozófusokat, szociológusokat (Bence György, Hegedűs András, Heller Ágnes, Kis János, Márkus György, Márkus Mária, Vajda Mihály) ültetett a „vádoltak padjára”. Lásd például Weiss János összefoglalását: A filozófusper és következményei. Történeti-filozófiai rekonstrukció, *Fordulat*, 10. sz. (2010. ősz), 168–183.

halála volt az oka, s nem is valamifajta utólagos bosszú Korčuláért. Az ok elég összetett volt, muszáj elmesélnem. 1972-ben összeeszkábálódott valamifajta belső pártellenzék, amely meg szeretne volna buktatni a „liberális” Kádárt. Nem tudom, ismeretesek-e erre vonatkozó dokumentumok, de mindegy is, elég jól emlékszem (vélek emlékezni) a dologra. Ez a pártellenzék olyan régi vágású, merev moszkovita kommunistákból állt, mint Németh Károly, másrészt benne volt az „összeesküvésben” Buci Gyuri (Marosán György) is, aki régi vágású kommunista éppen nem volt, de mint egykori szociáldemokrata nem volt képes elviselni a párt „elpolgárosodását”, azt például, hogy a Duna-kanyarban az elvtársak – ahogy mondta – egy miamibeachet (ejtsd így, magyarul) építettek fel maguknak. S miért, miért nem, elkezdett feljárogatni Lukácshoz. Ferinek ez nagyon tetszett, ő is barátkozni kezdett Marosánnal, néhanapján minket is összehozott vele. S amikor Kádárék ellentámadásba lendültek a „munkásellenzékkel” szemben, meg akarták mutatni, hogy ők sem bánnak kesztyűs kézzel az ellenséggel, nagyon jól jött nekik, hogy mi szoros kapcsolatban állunk egyrészt Rákosi utolsó miniszterelnökével, Hegedüssel, másrészt a munkás-paraszt forradalmi kormánnyal szembeke-rült, még a pártból is kilépett Marosánnal. Mind a kettőt utálták. S jöllehet Aczél szeretett bennünket (?) – Ferit mindenesetre –, minket áldoztak be a sakkjátszmában. A vizsgálat eredményeként született egy párthatározat egyes társadalomkutatók jobb- és egyszersmind baloldali elhajlásáról; kitettek minket kutatói állásunkból, és mintha publikációs tilalom is hozzátartozott volna büntetésünkhöz. Hogy ezen bármit is változtatott volna az, ha elmegyünk arra a „tudományos vitára”,

amelyen párthű tudósok elemezték az írásainkat, nem nagyon hiszem. Mihelyt azonban Kádárék stabilizálták a maguk helyzetét, Aczél megüzente Duczyńska Ilonával,⁴⁸ hogy „nyugi, nyugi, hamarosan elfelejthetjük az egészet”. Ekkor azonban már elégünk volt a kompromisszumokból. Felmondtuk az együttműködést. Ezt Feri is őszintén akarta – végezetül is két lelke volt neki –, annál is inkább, mert úgy gondolta, hogy a velünk szemben alkalmazott retorziók segítségünkre lesznek abban, hogy mint csoportot megismerjenek bennünket Nyugaton, és helyet teremtsenek számunkra a nyugati baloldal szellemi körében. Hogy mikor gondolt először az emigrációra, nem tudom. A vizsgálat után azonban lassan hozzáfogott az előkészítéséhez, mert úgy gondolta, most sikerülni fog.

Én meg ellenálltam. Úgy gondoltam, hogy ha egyszer elkezdjük, akkor folytassuk is kritikus tevékenységünket, az ezért kapott büntetést ne használjuk arra, hogy kiszökjünk az általunk egyre kritikusabban szemlélt világból. Van már helye itt egy kritikai szembenállásnak, még ha olykor az ember ugyancsak nehéz helyzetbe kerül is általa. Nem tudom, mi lett volna, ha én ezt kifejtem a barátaimnak. De nem tettem. Feri, mint évekkel később kiderült, megértette. Egy dubrovnikai kerekasztal-beszélgetésben⁴⁹ azt fejtegette, hogy ő annak idején nem hitt semmiféle ellenzéki tevékenység

⁴⁸ Duczyńska Ilona (1897–1978) már 1918-ban is radikális szocialista volt, Polányi Károlynak, a híres kultúrantropológusnak a felesége. Dálos György írt róla könyvet: *A cselekvés szerelmese. Duczyńska Ilona élete*, Budapest, Kossuth, 1984. Duczyńska Ilona mindenkiével jóban volt (vagy akart lenni), aki szocialistának vallotta magát.

⁴⁹ 1984-ben, az IUC-ben (Inter-University Centre Dubrovnik) a kelet-európai ellenzékről.

lehetőségében, de voltak olyanok, akik hittek ebben. S széles gesztussal rám mutatott. Mondtam: lehetett őt igazán szeretni is. Az is hozzátartozott, hogy távolról sem mindig keresett öngazolást.

Én viszont mondvacsinált indokokkal igyekeztem kimagyarázni, hogy miért nem akarok emigrálni. Miért viselkedtem így? Nem akartam megbántani őket? Tényleg nem akartam, hiszen nagyon szerettem valamennyiüket, de ez nem magyarázat. Még az sem igaz, hogy nem volt erőm az igazi, ideológiai és politikai álláspontunkat egymással konfrontáló vitához. S nem akartam kimondani azt, hogy mint Budapesti Iskolának igazán nem muszáj együtt emigrálnunk: gondolkodásunk egyre inkább távolodik egymástól. Hiszen mint barátokkal nagyon is szerettem volna együtt maradni velük. Annyit kimondtam, hogy nem vagyok már marxista, meg hogy a szocializmus mint társadalmi berendezkedés egész gondolata egyre idegenebbé válik a szememben („a polgári társadalmat – értsd kapitalizmus – nem lehet transzcendálni”); de inkább csak zűrzavart keltettem, semhogy bármit is tisztáztam volna.

Hogy én nem vagyok már marxista, azt – erre nagyon is jól emlékszem – egy hármashatárhegyi séta közben mondtam nekik; arról beszéltem, hogy végiggondoltam, amit a Scheler-tanulmányomban⁵⁰ leírtam, s erre a következtetésre jutottam. Most azután újraolvastam a tanulmányt, s – bevallom – nem egészen értem, miért éppen az ott mondottak jelentették számomra a marxizmussal való szakítást. Talán inkább Lukács marxizmusára gondoltam. Az ő gondolatvilágának ugyanis

⁵⁰ Hogyan lehetséges ma materiális értéketika?, in *Változó evidenciák*, Budapest, Cserépfalvi–Századvég, 1992 = *Utam Marxtól*, Pozsony, Kalligram, 2015, 335–386 (Válogatott Művek II).

szerves része volt az az abszurd s a hivatalos marxizmus álláspontjával egybecsengő állítás, hogy Marx után nem létezett többé komolyan vehető polgári gondolat. (Mert önmagában a következő megállapítás igazán nem szakítás a marxizmussal: „Hogyan állíthatjuk hát, hogy a scheleri fenomenológiai etika igazsága azonos lenne Marx igazságával, azzal az állítással, hogy el-
lentmondásmentes polgári etika nem lehetséges, hogy – legalábbis gondolatilag – meg kell haladnunk a polgári társadalmat ahhoz, hogy egy, a tapasztalatainknak – ez esetben egy posztulált jövő »tapasztalatainak« – megfelelő etikát megalkothassunk? Nem vitás, hogy csak egyetlen esetben: ha ugyanis megkockáztatjuk azt az állítást, hogy a fenomenológia nem egyike a 20. század polgári filozófiai áramlatainak, hanem kísérlet a polgári gondolkodás mind ez ideig csupán Marx által meghaladott horizontján való túllépésre.”)⁵¹

Talán az volt nekem fontos, hogy egyrészt a fenomenológia a megismerésre vonatkozóan, másrészt az idevágó husserli gondolatokra építve később Scheler az emberkép vonatkozásában is valami radikálisan újat hozott a „polgári gondolkodással” szemben. Hogy ugyanis az ember a „polgári társadalomban” sem rendelhet alá minden értéket a hasznosság-értéknek, amit viszont Marx elfogadott. Mintha ezt tekintetem volna a Marxszal való szakítás alapjának: hogy Marx elfogadta a liberális gondolkodás emberképét, az ember kettészakítottságát érzékiségre és értelemre, aminek a segítségével a „burzsoá” magatartást és cselekvésformákat meg lehet ugyan magyarázni, csak az nem világos,

⁵¹ Hogyan lehetséges ma materiális értéketika?, in *Utam Marxtól*, id. kiad., 340–341.

hogy a burzsoázia uralmát megdönteni hivatott proletár miért lenne ab ovo valami másfajta ember. Ma úgy gondolom, hogy az antropológia hiányát vetettem Marx szemére, de talán inkább úgy fogalmaztam, hogy a társadalmi viszonyokból vezeti le az individuumot, s nem hajlandó tudomásul venni az embernek bármifajta adott társadalomtól független lényegét.

Amikor ma belekukkantok a *Változó evidenciák* című kötetembe, inkább a *Szembesítés* című dialógusban érzékelem a marxizmussal való szembekerülésemet.⁵² Négy filozófus vitatkozik egymással. Az egyik, ha nem is egészen dogmatikusan, de a hivatalos marxizmus álláspontját képviseli. A második is marxistának tekint magát, de marxizmusába belevegyít fenomenológusi gondolatokat. A harmadik egy baloldali fenomenológus, a negyedik pedig egzisztencialistának nevezi magát, s elutasít mindenfajta megváltásgondolatot, egyáltalán a filozófiának azt a törekvését, hogy ideológiailag megalapozza a világ megváltoztatását.

De talán nem az a lényeges, hogy miképpen jutottam a megállapításra, hogy nem vagyok már marxista. Az érdekes, hogy ezt szükségesnek tartottam közölni a barátaimmal. Csak Feri reagált a bejelentésemre, mondván, hogy ezt most ne hangoztassam: Aczélnak is az a véleménye, hogy mi távolodunk a marxizmustól. Amire csak azt válaszoltam, hogy néha talán Aczélnak is igaza van.

Zűrzavart keltettem, mert a teoretikus vitát nem hoztam összefüggésbe az emigráció kérdésével, s ez idő tájt egyre inkább csak az utóbbiról volt szó közöttünk.

⁵² Ez 1971-ben íródott, s csak a rendszerváltás után jelent meg magyarul: *Szembesítés*, in *Változó evidenciák*, id. kiad., 11–53. = *Utam Marx-tól*, id. kiad., 13–57.

– Különben a már említett Laura írt egy cikket,⁵³ amelyben röviden, de világosan összefoglalta négyünk álláspontját; én egyetértettem az írásával; ma már nem emlékszem jellemzéseire, de egyértelműen és világosan megmutatta, nem egy irányba haladunk.⁵⁴

Még most is erőszakot kell tennem magamon, hogy ki mondjam: meg akartam szabadulni tőlük. Úgy éreztem, ez a feltétele annak, hogy végre önmagam legyek. Mondom most, holott akkor csak összevissza halandzsáztam. A magam számára is érthetetlenül. Nem olyan könnyű tudomásul venni: én most szabad elhatározásból elválok legszeretettebb barátaimtól.

⁵³ Laura Breccia Boella, *Filosofia e politica nella „Scuola di Budapest”*, *Aut Aut*, 1974, 35–53.

⁵⁴ Radnóti Sándor barátom írta egy 1999-es utószavában (amelynek címe A szerző magamentsége, és amelyben kissé túlértékeli akkori tudatosságunkat): „Akkoriban Lukács-tanítvány voltam, pontosabban a tanítványokhoz, a mester közvetlen köréhez csapódva elsősorban Fehér Ferencnek, Heller Ágnesnek, Vajda Mihálynak fiatalabb barátja, úgynevezett Lukács-unoka. A '60-as, '70-es évek fordulóján e kör minden tagja titokban inogni látta közös szellemi állványzatát. Titokban, hiszen a politikai perzekúció és az ellenállásra való elszántság nem kedvez a szellemi kételynek: a saját pozíció szilárdságában való bizonytalanság még behódolásnak tűnhetne. De azért ki-ki a maga módján reagált műhelyében; átépítéssel, rombolással, erősítéssel, vagy – talán maga számára is észrevétlenül – új szerkezet fabrikálásával. Azt is megmondom, kikre gondolok e négy kurta jellemzéssel: Márkus Györgyre, Vajdára, Fehérre, Hellerre. Persze – barátokról lévén szó – az utak még sokáig nem váltak el: kipróbálták egymás megoldásait, hatottak egymásra, kompromisszumokat kötöttek egymással, a külvilágnak egységet mutattak, szolidárisak voltak egymással, s eközben izgatott szellemi légkörben jól szórakoztak. Én is kipróbáltam a csak néhány éve megismert és megtanult szerkezet statikáját, s kisvártatva én is ingatagnak találtam – részben barátaim hatására, részben saját indíttatásból.” Radnóti Sándor: *Krédó és rezignáció*, Budapest, Argumentum–Lukács Archivum, 1999.

Abban a bizonyos, publikussá talán tényleg nem tehető, fent említett szövegemben áll a következő: „...a dolgokat nem megúszni, hanem megoldani kell [...] nem akarom ezt a történetet újból megúszni. Szembe kell néznie vele. Ennek azonban érzésem szerint az a feltevése, hogy az elejétől kezdjem mesélni. Ahhoz meg mintha most nem lenne erőm. A megúszni és megoldani mellett van még ugyanis a szembenézni, ez a legnehezebb, már csak azért is, mert nem tárgyességgel áll.”

Hogy a fenti oldalakon tényleg szembenéztem-e a barátaimmal szembeni „árulásommal”? Nem vagyok benne biztos. Meg kellett volna beszélnem velük, hogy jól tudom: mindig Ferin csattan az ostor. Nem elég, hogy évekig a csepeli Kossuth Lajos Gépipari Technikum tanára volt, míg nekünk már kényelmes kutatói állásaink voltak; ha a párt példát akart statuálni, s meg akarta mutatni, mire képes, Ferit vitték be három napra, és így tovább. Azt is meg kellett volna beszélnem velük: tudom, hogy Márkusék nem tudnak megélni, a lengyel Marysia nem tud magyarra fordítással pénzt keresni. Meg hát elhallgattam – talán magam elől is –, hogy már csak azért is képes vagyok elviselni az itteni világot, mert nem maradok egyedül: Radnóti Sándor ekkor már az egyik legközelebbi barátom volt. Ő volt az a Lukács-unokák közül, akit nem zavart, hogy nem tartozott a Lukács által deklarált tanítványokhoz: egyszerűen szeretett bennünket.

A ’73 és ’77 közötti évek elég keservesek voltak mindannyiunk számára. Én meg Feri valahogy már feladtuk a véd- és dacsövetséget – nemcsak Ágit illetően, minden tekintetben. Unos-untalan összevesztünk nevetséges problémákon. Csak az utolsót mesélem el. Ez már akkor történt, 1977-ben, amikor világhosszá lett: Fehér,

Heller és Márkusék emigrálnak, mi pedig Judittal szintén „kimegyünk” egy időre: a többiek talán azt hitték, próbaképpen. Mi viszont tényleg csak egy kis levegőhöz akartunk jutni. Judit még így is mindvégig attól rettegett, hogy nem fognak bennünket visszaengedni. S ő aztán tényleg nem találta a helyét Németországban.

Szóval éppen az én meghívóim voltak Pesten vendégségben; esti összejövetel Fehér–Helleréknél. Valahogy elkezdtünk az amszterdami vigalmi negyed kirakataiban ülő kurvákról beszélgetni. Azt találtam mondani, hogy ezek a lányok nem 19. századi perdíták. Ez a foglalkozásuk. (A szót, hogy szexmunkások, még nem ismertük.) Feri ordítozni kezdett, szó szót követett, vendégeink nem értették, mi van. Mi persze tudtuk, hogy nem a kurvákról van szó, egyszerűen muszáj volt összevesznünk. Másnap leültem, s írtam egy levelet a barátaimnak. *Levélfélét*; ilyen címmel jelent meg.⁵⁵ A személyes részeket kihagyva ugyanis publikáltam a levelet. Megpróbáltam világosan kifejtetni, mit gondolunk ma már egészen másképpen.

Megpróbálom összefoglalni, mi volt a számomra lényeges a „levélben”. A benne mondottak világosak és egyértelműek, szemben egy előző írásommal: „Lehet-e a filozófus az Emberiség funkcionáriusa?”⁵⁶ Ez utóbbról most nem beszélek, nem játszott közvetlen szerepet az iskola felbomlási folyamatában. Zavaros, és

⁵⁵ Először a párizsi *Magyar Füzetek*ben, azután meg persze a rendszerváltás után, a *Marx után szabadon* című kötetemben (Budapest, Gondolat, 1990, 29–63). Megtalálható az *Utam Marxtól* kötetben is (id. kiad., 459–490).

⁵⁶ Az 1975-ben készült szöveg kiadatlan maradt, később Heller Ágnes *A filozófia radikalizmusa* című kötetének függelékeként (Budapest, Gond-Cura Alapítvány, 2009, 439 skk.) jelent meg.

egyáltalán nem radikális – bár Feri erre hivatkozva mondta azt, hogy nekem ezek után muszáj emigrálnom.

A levél ma számomra legfontosabbnak tűnő megállapításai – azt hiszem, annak idején is ezeket tekintettem a leglényegesebbeknek – a következők. A proletariátus helyzetének megjavítása egyértelműen lehetséges a polgári társadalom – ezen akkor már nem értettem mást, mint az úgynevezett tradicionális társadalmak felbomlásának eredményét – termelési és tulajdonviszonyainak megváltoztatása nélkül is, ergo: semmiféle jogosultsága nincs egy kommunista forradalom-felfogásnak a munkásosztály helyzetére hivatkozván. A polgári társadalom filozófiai bírálatának viszont – ami értelmiségi belügy – nincsen köze a munkásosztály helyzetéhez, következményeiben inkább csak akadályozza a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolását. Az egész marxi gondolat, hogy a filozófusok eddig csak magyarázták a világot, most már itt az ideje, hogy meg is változtassák, értelmetlen, s ha bármilyen gyakorlati lépés következik belőle, az csak katasztrófákat eredményez, számos vonatkozásban. Hagyjon hát fel a filozófia a földi megváltás gondolatának erőltetésével – van ennél jobb dolga. Szóval szakítottam azzal a gondolattal, hogy a filozófiának valamilyen ideológiai funkciót tulajdonítsak. A földi megváltást különben is illúzióknak éreztem már.

Mindebből az is következik, mondtam – a gondolatmenet rekonstruálását most mellőzöm –, hogy a szocializmus nem valami megvalósítandó új társadalmi, névtelen világállapot; ha a szocialista gondolatnak értelme van (márpedig van), akkor csak annyiban, hogy a *laissez-faire* gondolati ellentendenciájaként fontos szerepet játszik világunkban (akkoriban nagy hatással volt rám

Polányi Károly *The Great Transformation*je).⁵⁷ S ezt még összekapcsoltam azzal is, hogy a lukácsi hozzárendelt osztálytudat koncepciója adekvát teoretikus megfogalmazása a lenini pártkoncepciónak. Lukács igen híres korai marxista könyvében, a *Történelem és osztálytudat*ban megkülönbözteti a proletariátus hozzárendelt tudatát, nevezetesen tényleges osztályhelyzetének az értelmiség által neki rendelt tudatot – a proletariátusnak, ha a burzsoázia nem homályosítaná el a tudatát, így kellene látnia a világot – az empirikus, tényleges osztálytudattól. Hogy a proletariátus forradalmivá váljon, ahhoz az kell, hogy a párt felemelje tudatát az osztályhelyzetének megfelelő szintre. Szükség van tehát az élcapat diktatúrájára. Különben is: a kommunista szocializmus-koncepció *contradictio in adiecto*. Ha megsemmisül a polgári világállapot, akkor szó sem lehet az egyén szabadságáról. Amint ténylegesen végiggondoltam a marxista szocializmus koncepcióját, egy életre elegendő lett belőle.

Miután Feri elolvasta a levelet, megjelent a Gül Baba utcában, ahol laktunk, és feloszlatta a Budapesti Iskolát. És ez nagyon is rendben volt.

Én pedig ott álltam mindenfajta megváltó eszme és mindenfajta filozófiai álláspont nélkül. Az elkövetkezendő években – Brémában – már csak, ahogy neveztem, politikai szociológiával foglalkoztam. Egyetlen filozófiai tárgyú előadást írtam; rémes hülyeség volt, soha addig szöveggel még nem szenvedtem így. Később Feri bevette egy Budapesti Iskola-kötetbe.⁵⁸ Mert

⁵⁷ Eredetileg 1944-ben jelent meg; magyar kiadása: *A nagy átalakulás*, ford. Pap Mária, Budapest, Napvilág, 2004.

⁵⁸ Lukács and Husserl, in *Lukács revalued*, szerk. Heller Ágnes, Oxford, Blackwell, 1983, 107–124.

ez még filozófia volt? Vagy egyszerűen csak bosszúból, hogy ország-világ lássa, milyen hülyeségeket irkálok? Még mindig gonoszkodom szeretett halottammal.

„A FONTOS, HOGY AMIT ÁLLÍTOK,
NE LEGYEN EGYÉRTELMŰ”

*Kardos András interjúja Vajda Mihállyal
az 1977–1990 közötti időszakról*⁵⁹

Azt szeretném, ha szorosban kapcsolódnánk a köteted eddig megírt részeihez, pontosabban a szöveg utolsó fejezetéhez, ahol a Budapesti Iskola történetét és felbomlását meséled el, és itt hadd idézzek egy rövid mondatot. Azt írod a fejezet végén, hogy miután Feri elolvasta azt a bizonyos levelet, megjelent a Gül Baba utcában, és feloszlatta a Budapesti Iskolát. És ez nagyon is rendben volt így, írod. Ez a bizonyos levél, amelyről itt szó van, nem más, mint a barátaidhoz, vagyis a Budapesti Iskola tagjaihoz írt leveled, amely később részben megjelent;⁶⁰ miután Feri elolvasta, úgy gondolta, hogy az Iskolának ebben az értelemben nincs tovább folytatása. Először azt szeretném megkérdezni, hogy ezt a helyzetet te hogyan láttad akkor, különös tekintettel arra, amit már szintén megírtál az említett fejezetben, hogy az Iskola tagjai külföldre készültek. Van, aki emigrálni készült, ezt

⁵⁹ Az interjú 2016 novemberében készült.

⁶⁰ Először a Kende Péter által szerkesztett párizsi *Magyar Füzetek*ben jelent meg. Magyarországon először: A marxizmus és Kelet-Európa. Levélféle barátaimnak, in *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista?*, Budapest, Gondolat, 1990, 29–63. = *Utam Marx-tól*, id. kiad., 459–490.

majd nyilván érintjük, és van, aki, mint te, Németországba készült tanítani, de azzal, hogy majd vissza fog térni Magyarországra. Ismertesd ezt a helyzetet, Misu, légy szíves.

A helyzet igen nehéz volt. Az említett fejezetben elég sok szó esett erről. Az is említésre került, hogy a Budapesti Iskola egy számomra, de nemcsak számomra, hanem valamennyiünk számára fontos baráti kör is volt. Ettől még mindenkinek lehetett volna különböző foglalkozása is, de nem ez volt a helyzet. A baráti körből négyen filozófusok voltunk, közvetlen Lukács-tanítványok; és ha a Budapesti Iskolát fölосzlatjuk, annak szükségképpen mélyreható következményei kellett hogy legyenek mindannyiunk életére. Persze abból, hogy Feri fölосzlatta a Budapesti Iskolát, nem kellett annak következnie, hogy a baráti kör tagjai fokozatosan elidegenednek egymástól. Ezt én nem szerettem volna. Azt viszont, hogy emigráljunk, én több szempontból elleneztem.

Hogy a magyarázatom akceptálható-e az olvasó számára, akceptálható-e akár az ismerőseim számára, akceptálható-e ma akár még a magam számára is, az nem olyan egyszerű kérdés. De akárhogy is, én itt akartam maradni. Itt éreztem otthon magam akkor is, ha üldöztek. Van ilyen. Hát lehet hülyének nézni az ilyet, aki ott érzi magát otthon, ahol üldözik; még az is lehet, hogy valamiért öntudatlanul szerettem, ha üldöznek, mert engem itt szinte mindig üldöztek: üldöztek mint zsidót, mint ellenzékit, mint kritikai beállítottságú értelmiségit, mit tudom én. „És te mégis ragaszkodsz ehhez az országhoz?” – kérdezik néha. Igen, ragaszkodom hozzá, mert úgy érzem, hogy ez az én világom, ezt értem. És ezen nemcsak azt kell érteni,

hogy én tudok magyarul, tudok a sorok között is olvasni stb. De azt is értem ezen, hogy ha kimegyek az utcára, és szembejönnek velem emberek, akkor azokat el tudom helyezni szociálisan, kulturálisan, talán még geográfiaiilag is, hogy vidéki vagy budapesti, és így tovább. És nekem ez fontos. Hogy ehhez hülyének kell lenni? Lehet; de miért ignoráljam a szükségleteimet? Annak idején mi politikailag egyre kritikusabbá váltunk. Nem a rezsimet kritizáltuk, ne stilizáljam föl magunkat. Mi a hivatalos ideológiát kritizáltuk. Nem úgy akartunk marxizmust, ahogy hivatalosan a marxizmus elfogadott volt, és érzésem szerint már azon is messze-messze túlmentünk, amit az öreg Lukács szeretett volna, nevezetesen, hogy végre kell hajtani a marxizmus reneszánszát, és helyre kell állítani az eredeti marxizmust. Viszont a kérdésnek, hogy mi az „igazi” marxizmus, már semmiféle értelme nem volt a számunkra, számomra biztosan nem volt. Én akkorra már túl voltam a kapitalizmus és a szocializmus szembeállításán; úgy emlékszem, még az öregnek is föltettem a kérdést: Csak nem gondolja azt, hogy Svédország, amelyik kapitalista ország, és Törökország, amelyik szintén kapitalista ország, hogy ezeknek a társadalmi berendezkedése bármiben is hasonlítana egymáshoz? A kapitalizmus mint társadalmi berendezkedés gondolata éppoly kevésbé látszott számomra értelmesnek, mint a szocializmus mint társadalmi berendezkedés gondolata. És ezzel tulajdonképpen szakítottam mindenfajta marxizmussal. Barátaim valami számomra hamisan felfogott, számukra azonban fontos hűség okán nem voltak hajlandók ezt kimondani. Mihez, kihez való hűség? Azt hiszem, az öreghez való hűségről volt itt szó. Az öreg, persze, már hat éve nem élt, de

hát az ember hű lehet egy szellemi örökséghez is... Nagyon is lehet hű. Én úgy gondoltam, hogy erre nekem semmiféle szükségem nincsen. Én Lukács György személyéhez hű maradtam, és máig is hű maradok. Tulajdonképpen szerettem azt a mókás öreget. De hát amikor annak idején kommunista lett, akkor nem volt ilyen mókás öreg, mint amilyenek én ismertem.

Hadd kérdezzek közbe: ugye annyit már tudunk, hogy '77-ben elhatározzátok, hogy kimentek, Ági és Feri elmegy Ausztráliába, Márkusék Németország érintésével szintén Ausztráliába, ti viszont Németországba, Brémába. Amikor világossá vált, hogy ti nem akartok emigrálni, hanem csak egy rövid időre vagy néhány évre mentek ki, levegőt venni vagy egy kicsit szabadabban élni, ez okozott-e még belső feszültséget ebben a baráti körben, vagy tulajdonképpen ez már a konzekvenciák levonásához tartozott?

Nagyon nem. Nem tartozott a konzekvenciák levonásához. Én ugyan ilyen-olyan érvekre vagy okokra hivatkozva eldöntöttem, hogy vissza akarok jönni, és hát ez kvázi a mi családunk közös döntése volt. Az az érzésem, hogy ezt ők igazából nem hitték el. A Misu mindig egy makacskodó, akadékoskodó rémség. Imadjuk, de ilyen, és ha majd kicsit kint van Németországban, akkor rá fog jönni, hogy mennyivel jobb szabad embernek lenni, mint üldözöttnek; akkor majd szerzünk neki valami állást, és akkor már azt fogja mondani, hogy jó, hát megyek. Ez azonban nem történt meg. Kaptam Brémában egy levelet Ágitól és Feritől. Intézőnk neked – ebből is látszik, hogy nem vették komolyan, amit

mondtam – egy állást Brisbane-ben. Tetszik tudni, hogy hol van az a Brisbane? Az valahol ott van Ausztrália keleti partján, jóval északabbra, ami ott azt jelenti, hogy közelebb az Egyenlítőhöz. Melbourne délen van, de hát már az sem valami hideg hely, északabbra Sidney, és utána jön valahol Brisbane. Nem jártam arra soha, és nem is fogok. Na most én nem azért utasítottam vissza Brisbane-t, mert nekem éppen az a város nem tetszett. Az ok az volt, s ezt próbáltam megértetni velük, hogy egyáltalában nem akarok Ausztráliába menni. Még ha rászánnám magam valamilyen oknál fogva az emigrációra, akkor sem szeretnék Ausztráliába menni, mert az az érzésem, hogy csak az egyetlen Ausztráliába, aki világszerte – legalábbis a maga „szakmájában” – ismert értelmiségi.

Én tulajdonképpen meg akartam szabadulni a Budapesti Iskola kötöttségeitől. Nem a barátaimtól akartam megszabadulni, ezt hangsúlyozni kell, hanem ezektől a kötöttségektől. Úgy éreztem, hogy az Iskolán belül soha a bűdös életben nem fogom tudni megtalálni a saját hangomat, a saját gondolataimat. Márpedig én meg akartam találni a saját hangomat. Na mármost ha meg akarom találni a saját hangomat, akkor az Iskola kötöttségét le kell dobni magamról. Attól még énnekem a legjobb barátaim maradhatnak, akik eddig voltak, ha elviselik azt, hogy én a saját utamat járom.

Te, ha jól tudom, '77 őszén mentél el Brémába. Ahhoz, hogy megértsük a következő éveket, vagyis a brémai tartózkodást, az volna jó, ha elmondanád, hogy mit találtál Brémában, mi volt akkor a brémai egyetem? Hogy nézett ki szakmailag? Milyen hangulatú hely volt? Egyáltalán, mi volt az a helyzet,

amibe te belecsöppentél, hiszen életedben először tanítottál egyetlenem, ráadásul külföldön.

Igen, hát ez nehéz helyzet volt természetesen, a német-ségem is még sokkal rosszabb volt, mint ma. A nehézség tulajdonképpen nem is az volt, hogy én addig még soha nem tanítottam egyetlenem. A nehézséget első-sorban az emberi környezet egyfajta radikális mássá-ga okozta... a radikális mássága annak, ami engem ott körülvelt. Félre ne érts, velem szemben rosszindulatú, engem támadó vagy ellenem súlyos kifogásokat emelő emberekkel, azt hiszem, egyáltalában nem is találkoztam. Csupa baráti kezet kellett megragadnom, ezek a baráti kezek azonban félreértettek valamit.

Bocsánat, csak hogy értsem én is tisztán. Akik a brémai egyetlenem téged melegen és barátságosan fogadtak, tisztában voltak azzal, hogy te kelet-európai kritikus ellenzéki értelmiségiként érkezel (akkor még Nyugat-)Németországba?

Hogyne! Nagyon is tisztában voltak ezzel. Teljesen tisztában voltak vele, de úgy gondolták, hogy ha én egyszer kritikus vagyok azzal a társadalommal szemben, amelyben élek, szeretném azt megváltoztatni, akkor ők egyek velem, mert ők is kritikusak a saját társadalmukkal szemben, és ők is szeretnék azt megváltoztatni. Néha provokáltam, mert van bennem egy provokatív hajlam, hogy ti olyan szocializmust szeretnétek, mint ami ott van odaát, minálunk? Na, nem olyat, hanem – már megint milyet? Már megint ugyanaz, mint manapság a kommunizmussal (Badiou-nál, Žižeknél, Tamás Gazsinál). Persze, kommunizmust

akarunk, de nem olyat, ami valaha is létezett, hanem olyat, amilyen sosem létezett. Én mindig azt gondoltam, hogy ez nem lehetséges, ők meg azt gondolták, dehogynem, lehet ezt jól is csinálni. Lehet jól csinálni, és lehet rosszul csinálni. Ilyenkor mindig fölvettem a kérdést, hogy miért van az, hogy ha csinálják, akkor mindig rosszul csinálják? Mert mindig rosszul csinálják. Miért csinálják mindig rosszul? Erre nem nagyon tudtak válaszolni. Na mármost én azt próbáltam elmagyarázni, hogy mi is egy óriási tévedés rabjai voltunk: azt gondoltuk, hogy ezt jobban kellett volna, jobban kellene csinálni. Csakhogy valójában nem az volt a baj, hogy rosszul csinálták, hanem hogy egy olyan világban jött létre, amelyről Marxnak is az volt a véleménye, hogy ott egyelőre nem lehetséges szocializmus, hiszen előbb a kapitalizmus alapjait kell megerősíteni, egy jól működő kapitalista termelésre van szükség, a kapitalista világ kibontakozására van szükség, és amikor már az teljes egészében kibontakozott – ezt ki lehet olvasni Marxból –, mindenütt, akkor jöhet az a forradalom, amelyik megszünteti a kizsákmányolást, és akkor megmarad a termelésnek ugyanaz a formája, csak most már egy kollektív tulajdonos által irányítva, és nem profitéhes egyedek által.

Ide tartozik, hogy az, hogy szerinted miért nem lehetséges egy olyan szocializmus, amiről a brémai barátaid vagy vitapartnereid beszéltek, az egy történelmi...

Fogalmuk sem volt, hogy milyen szocializmust akarnak, csak nem olyat, mint az NDK-ban van, másmit.

Ők hogy reagáltak arra az érvedre, amikor te akár Marx alapján is kifejtetted, hogy a polgári társadalom átugrása nem lehetséges abban az értelemben, hogy egy polgári demokratikus fejlődést kihagyván átugrom a kommunizmus 62. fokába?

Nem akarták ezt megérteni. Miért? Hát miért kéne? Ha egyszer már tudjuk, hogy mi a jó cél, akkor minek keresztülmenni rossz középső fázisokon? Körülbelül ez mozoghatott a fejükben. De nem nagyon szeretnék itt belemenni teoretikus vitákba. Ez az egész könyv nem arról szól, hogy mikor milyen teoretikus alapokon álltam, hanem hogy mi változtatott a gondolkodásomon. És én ott akkor eléggé zavarba jöttem. Tudtam, hogy ezek tisztességes emberek, eszük ágában nincs üldözni a másként gondolkodókat – itt ugye ez volt a mi bajunk, ezért akartak a többiek emigrálni, ezért éreztem én is úgy, hogy egy kis szünet azért jó lesz, egy olyan időszak, amikor nem vagyok „másként gondolkodó értelmiségi”. Dehogy, nem erről volt szó, csak arról, hogy pontosan úgy nem értettek engem, mint ahogy az itteni kommunista urak nem értettek. Csak az itteni urakat egyáltalán nem érdekelte, hogy én miért gondolom azt, amit gondolok. Az sem, hogy ők miért gondolják azt, amit gondolnak. Egy volt a fontos számukra, a hatalmuk.

Ez világos.

Na most ezeknek a fickóknak...

Most a brémai egyetemről beszélünk?

Hát, a brémai egyetemről, meg általában ezekről a különböző baloldali körökről. Meghívtak ide-oda, voltam, mit tudom én, hol, előadni, Kasselben meg Aachenben, és másutt is.

Ezek az egyetemek valamiképpen összefüggtek '68-cal?

Nagyon is összefüggtek.

Ezt talán meg kéne világítani egy kicsit.

Voltak az eredeti, tradicionális német egyetemek, amelyekről nem is hallunk, amikor ilyen baloldali mozgásokról van szó; mint a kölni egyetem, a müncheni egyetem, azok régi, konzervatív intézmények. Kivétel bizonyára volt ott is, mint, mondjuk, Tübingen, meg mit tudom én, melyik még, annyira nem tanulmányoztam a dolgot, de úgy gondolom, hogy a tradicionális egyetemeken azért többnyire nem baloldali hallgatóság és főleg nem baloldali professzori gárda volt; '68 nyomán viszont létrejöttek ezek a baloldali egyetemek. A politikai establishment belátta, hogy itt tulajdonképpen egy értelmiségi lázadásról van szó. Ne keverjük össze az amerikai hippimozgalmat, a francia '68 májusát a német mozgalommal. A német mozgolódás értelmiségi lázadás volt, aminek alapján egy mozgatórugója volt: végre nézzünk szembe a német múlttal. Ezzel máig is nagyon szimpatizálok. Kérjük számon papán, nagypapán, mamán, nagymamán, hogy miket műveltek annak idején. Miért voltatok ti náci? És miért hazudjátok le azt, hogy náci voltatok? Hát tessék, itt

vannak ezek a papírok, ebből kiderül, hogy rohadt náci voltatok.

Ez azt jelenti, hogy Németországban '68 gyökeresen más, mint Franciaországban vagy Amerikában.

Gyökeresen más, mint másutt, csak hát jött egy ilyen korszak, ahol ezek a különféle mozgások beindultak. A német '68 értelmiségi mozgás volt, mert nem a melógyerek kérték számon a papán meg a nagypapán a nácizmust, hanem az értelmiségi gyerekek. Néha nagyon keményen, néha nagyon elkeseredetten. Elmondhatom, ez egy jópofa történet. Volt egy ismerősöm, aki igen-igen intelligens és nagyon olvasott ember. Egyetemet végzett. Hogy miért lett belőle könyvesbolti főelődő, vagy hogy nevezzem a könyvesboltban azt, aki a filozófiai osztály főnöke volt, holott alapjában véve kreatív értelmiségi? – ezt nem tudom. Ma már zenekritikusként él Németországban, csak nem Tübingenben, hanem Berlinben. Egyébként jóban lettünk, de mindig érződött rajta valami rettenetes frusztráltság, és nem azért volt frusztrált, mert nem egyetemi tanár, hanem könyvesbolti eladó, hanem valami másért, valami baj volt itt. És akkor egyszer csak kiderült, hogy mi volt a baj. A baj az volt, hogy bizony az ő apukája meg nagypapája náci volt. A mama nem. De az ő véleménye ott hon nem számított. És akkor valahogy kiderült a barátunk számára, hogy az anyjának, mielőtt férjhez ment volna a náci papához, volt egy szeretője, egy osztrák zsidó festő, és a barátunk – nem tudom, milyen hosszú időn át – az után nyomozott, hogy vajon nem lehetséges-e, hogy ő annak az osztrák zsidó festőnek a fia, és

nem az apjáié. Ez az értelmiségi generáció megértette, hogy micsoda szörnyűség volt a nácizmus, és szeretett volna elhatárolódni ettől a múlttól. Gyűlölte Adenauert és az egész rendszerét, és nem volt hajlandó még csak odafigyelni sem, amikor Adenauer széttárta a karját, mondván, hogy kikkel csináljam meg ezt az új demokráciát, ha nem azokkal, akik náci voltak, ha egyszer mindenki náci volt. Ő maga nem, ő antifasiszta volt. De az összes bírót ki kellett volna dobni, mert mind a náci bíróságok alkalmazottja volt. És náci szellemben ítelt is. Nem ítéltetett másképp. Tehát alapjában véve arról van szó, hogy '68 huszonhárom évvel volt a háború befejezése után. Ezalatt fölnőtt egy generáció, amelyik már nem tapasztalta meg a nácizmust, de nagyon is kíváncsi volt arra, hogy mi lehetett az. Ez a generáció már nyugodtan szembenézett a múlttal, és azt mondta, hogy nem, ebből elég volt. Ez volt az alapja, az ideológiai alapja a német '68-nak. A német demokrácia viszont nem ezekre a radikálisokra épült: azokra épült, akik voltak. Befogjátok a pofátokat, végiggondoljátok, hogy kik voltatok, mik voltatok, de ez most már a magánügyetek, most már másképp kell a dolgokat látni, igen. De a '68-as generáció már nem ilyen volt, tényleg másképp látta a dolgokat. És hát ez az értelmiségi generáció, ez bizony radikális baloldali volt, és nagyon hajlott arra, hogy az egész gondolkodását valami antifasizmusra építse föl. Mostanában, az utóbbi évtizedekben születtek először olyan könyvek, amelyek arról szólnak, hogy ez az „antifa” mozgalom hasonló karaktereket mutatott föl, mint a fasiszmus maga. Kemény harcosok voltak. Na mármost az én ismerőseim az egyetemen nem voltak kemény harcosok, mert tőlük keveredtünk ide, azt hiszem.

Igen, igen, onnan, hogy mi hozta létre Brémát.

Nem voltak kemény harcosok, mégis ez a lázadás nevelte föl őket. Nem feltétlenül dobáltak köveket meggyújtogattak, mint akár, mondjuk, Joschka Fischer is, aki közismert '68-as, és később külügyminiszter lett, de azért ezek az én ismerőseim többségükben szimpatizáltak a Baader–Meinhof-csoporttal.

Na, akkor erről beszéljünk, ez fontos. Tehát kilenc évvel vagyunk '68 után. Belecsöppensz ebbe a közegebe, ahol egy generáció próbál meg számot vetni a saját múltjával, mármint a szüleinek, nagyszüleinek a náci múltjával. Hogy illeszkedik ebbe a Baader–Meinhof-csoport megítélése, és milyen viták alakulnak ki?

Viták? Ideológiák között nagyon nehéz reális vitákat elképzelni...

Nem kezeltek téged jobboldaliként ezek a barátaid?

Nem, mert nem hordtam nyakkendőt. Persze azt nem szerették, hogy leginkább azért mégiscsak a szocdemekkel szimpatizáltam. Szimpatizáltam én bizonyos értelemben a liberálisokkal is, az FDP-vel.⁶¹ És nem szimpatizáltam a CDU-val;⁶² azok sokkal konzervatívabbak voltak annak idején, mint most. De őket se tekintettem ellenségeimnek. A baloldali kollégák meg

⁶¹ FDP – Freie Demokratische Partei, Német Szabaddemokrata Párt.

⁶² CDU – Christlich Demokratische Union Deutschlands, Kereszténydemokrata Unió.

el voltak veszve, nem tudták, hogy mit jelent tíz évvel '68 után az ő baloldaliságuk. Fogalmuk sem volt. És akkor kénytelenek voltak a Baader–Meinhoféknak drukkolni az államhatalommal szemben, mert az államhatalom az ördögtől van, ugye? Akkor a Baader–Meinhof nem lehet az ördögtől. Néha megkérdeztem azt is, hogy nem lehetnek-e mindketten az ördögtől? Mert még ez is lehetséges. De szerintem a Baader–Meinhofék csak-csak közelebb álltak az ördöghöz, mint az államhatalom, amely egy demokratikus Németországot képviselt.

Úgyhogy ezekkel nehéz volt, de mégis valahogy kedveltük egymást, mert érezték, hogy emberileg sokkal közelebb állunk hozzájuk, mint a nyársat nyelt konzervatív establishment emberek, legyenek bár üzletemberek vagy politikusok; azokhoz nekik semmi közük nincs. Kihez van akkor hát közünk? Az nem elég, ha magunkhoz van közünk? – kérdeztem. Gondolunk valamit, de nem tudjuk még, hogy mi következik belőle. Mindig próbáltam provokálni őket. Nem zavarta őket igazából, mert maguk sem tudták, hogy mit kezdjenek önmagukkal... aztán rájöttem, hogyan kell viszonyulnom Nyugaton az értelmiségiekhez. Kétféle értelmiségi van, az egyik úgy öltözik, mint én, színes ing, szakadt farmergatya és hosszú haj... Az ilyenekkel remekül lehet fecsegni, elmenni piálni, mit tudom én, ezeket az embereket lehet szeretni, csak politikáról ne beszéljünk egymással; ha mégis szeretnék politikáról beszélgetni, akkor kénytelen vagyok magamnak öltönyös-nyakkendősrakat, illetve ennek megfelelően öltözött hölgyeket keresni, akikkel tudok. Jóllehet barátkozni nem szeretnék velük, mert egészen más az életstílusuk, más az alapattitűdjük. Máig így vagyok ezzel.

Végül is nem volt túl nehéz kiismerni magam az emberek között. A kérdés csak az volt, hogy eldöntsem: most végül is hová tartozom? Kikhez? Én ugye ezekkel a hosszú hajú, vagy akkor már nem hosszú hajú, de színes inges emberekkel szimpatizáltam, csak hogy ezekkel, mint mondtam, nem tudtam nemhogy politikáról, hanem még általában a világ politikai megítéléséről sem beszélgetni, mert hát ilyen kérdésekben homlok-egyenest ellenkező álláspontot vallottunk. Ez viszont számomra baromi nehézre tette még a vitatkozást is. Nekem persze még nagyon könnyen jöttek a számra azok a szavak, amelyeket ők állandóan használtak. A marxizmusból örökölt terminológia.

Az elidegenedéstől a kizsákmányolásig.

Elidegenedés, kizsákmányolás, proletariátus, anyámkinja, minden. És amikor őket meg akartam valamiről győzni, akkor visszaestem egy olyan nyelvi szintre, amelyet addigra érzésem szerint bőven meghaladtam már az írásaimban Magyarországon; itt tulajdonképpen azokra a hetvenes évek elején írott esszéimre gondolok, amelyeknek a státusza, hogy még marxisták-e, vagy már nem, őszintén szólva nem is érdekel.

Írod a könyv elején, hogy egy beszélgetésben azt mondtad: a Scheler-tanulmányod volt az, ahol először úgy érezted, hogy felmondod a marxizmus alapvető hittételeit.

Igen, csak hogy amikor egy ilyen hülye kérdés egyáltalában fölvetődik, hogy vajon marxista vagyok-e, vagy sem, még ez is azt jelenti, hogy még foglya vagyok a

dolognak; ahelyett, hogy azt mondanám, szarok rá, hogy milyen -ista vagyok. Gondolom, amit gondolok. Na most, amit gondoltam és leírtam, az lassan kinőtt abból a terminológiából, amelyet eredetileg elsajátítottam, amelyet a Lukács-házban is használtak, amelyet a Budapesti Iskola is alapjában véve használt, és megpróbáltam megtalálni a saját külön bejáratú nyelvezetemet. Ez nem azt jelenti, hogy én valami radikálisan újat találtam volna ki, hanem csak azt, hogy kinőttem abból, amibe eredetileg belenőttem. Na de ezen a másik nyelven, a magam új nyelvén végképp nem értettük egymást a brémai kollégákkal és barátokkal. Most nem a diákokról beszélek, azt még külön végig kell gondolnom. (Ha jól sejtem, nekik, hiszen fiatalok voltak, még nem voltak mély beidegződéseik, '68-at tulajdonképpen még gyerekfejjel élték meg.) A kollégákról beszélek. Ha én a magam új nyelvén beszéltem, akkor néztünk egymásra, mint borjú az új kapura, és nem tudtunk mit kezdeni egymással. Megpróbáltam tehát az elképzeléseiket, egész érvelésüket egy olyan nyelven kritizálni, amely nyelv az övékéhez közel állt. Ez azonban számomra visszaesést jelentett egy régi nyelvbe, ami engem zavart. Nagyon zavart. Nem akartam elzárkózni az ottani kollégáktól. Nem állítom, hogy csak radikális baloldaliak lettek volna a brémai egyetemen. Csak hogy a nem baloldaliaknak meg én voltam valami gyanús egzisztencia. Nem tudták, mit kezdjenek velem, mert Lukács, meg Marx, ahonnan jöttem, nem érdekelte őket. Modern szociológia, politológia, meg ilyesmi érdekelte őket, amihez viszont nekem nem volt semmi közöm.

Zárójelben hadd kérdezzem meg, csak mert említetted Lukács nevét, hogy a baloldali barátaid

vagy kollégáid mennyire kérték számon rajtad Lukácsot? Tehát milyen volt Lukácsnak a híre, neve, népszerűsége akkor? Mennyire akartak téged összekötni Lukáccsal, vagy mennyire nyugodtak bele abba, hogy te már egy Lukács-kritikán túli Vajda Misu vagy?

Egyrészt nem tudom, hogy észrevették-e, hogy én már a Lukács-kritikán túl vagyok, egyáltalán hogy én magam észrevettem-e, hogy min vagyok túl; másrészt a Lukács nekik, '68-asok voltak ugye, a *Történelem és osztálytudat* Lukácsa volt.

Világos.

És a *Történelem és osztálytudat* Lukácsát viszont a maguk radikalizmusával és néha terrorizmusával nagyon is konzekvensen képviselték. És ha én azt mondtam, hogy énnekem ez a '19-es, húszas évekbeli Lukács nem kell, akkor...

De az, hogy te Lukács-tanítvány vagy, emelte a fényét a dolognak.

Igen, mert a Lukács azért mégiscsak valaki. És kétségtelen, hogy az öreg is meghozta azt a saját lelkiismeretével nehezen összeegyeztethető áldozatot, hogy végül megengedte, hogy kiadják újra a *Történelem és osztálytudat*ot.

Na, szóval minden rendben lett volna, csak én voltam zavarban, alapjában két tényező folytán. Az egyik, hogy a számomra emberileg szimpatikus lényekkel politikailag nem tudtam szót érteni, kettő, hogy ha mégis

vitába szerettem volna bocsátkozni velük, márpedig szerettem volna, akkor érzéseim szerint visszaestem a saját múltamba. Az ő nyelvükön vitatkoztam velük, s akkor csak ők lehetnek a győztesek. Ott más nem rúg labdába. Most már elmondhatom a Rossana Rossanda-történetet. Volt ez a Bahro. Ő egy NDK-funkcionárius volt, akinek, Isten tudja, mitől vagy mitől nem, de elege lett az egészből, és egy kicsit hasonló utat járt be, mint, mondjuk, mi, de még messze nem volt annyira kritikus, mint például én. Valamifajta humanista szocializmust akart, valamiképpen a cseh '68 mintájára. Ez volt mindenki számára a döntő fordulat, '68. Bahro írt egy könyvet *Die Alternative* címmel,⁶³ melyben igyekezett ugyan, de semmit nem tudott igazán szembeállítani a fennállóval. Én már eljutottam oda, hogy a polgári társadalmat nem tudjuk meghaladni, vagy minden ilyen kísérlet valami terrorba fullad, de ő idáig még nem jutott el.

Na, szóval a Bahrót aztán az elvtársai bevágták a síttre. Pontosan miért, azt nem tudom, hogy magáért a könyvéért vagy valami más ürüggyel, de akkor is a könyvért természetesen, mert Nyugaton adta ki. S akkor, nem tudom már, kik, szerveztek egy Bahro-kongresszust, a berlini Technische Universität (TU) nagy előadójában volt a kongresszus, ha jól emlékszem, 1979 novemberében; meg voltak híva a cseh '68 emigránsai is. Úgy rémlik, ott volt Pelikán, meg Zdeněk Mlynář is, aki a *Nightfrost in Prague* című könyvet írta,⁶⁴ egyike

⁶³ Rudolf Bahro: *Die Alternative. Zur Kritik des real existierenden Sozialismus*, Hamburg, EVA, 1977.

⁶⁴ Zdeněk Mlynář *Nightfrost in Prague. The End of Human Socialism* című könyve magyarul *A Prágai Tavasz... és ősz* címmel jelent meg (ford. Bába Iván, Pécs, Kairosz, 2008).

volt Dubček vezető csoportja tagjainak. Más kelet-európai disszidensek is meg voltak híva, ahogy engem is meghívtak, és voltak a meghívottak között alapjában véve mérsékelt német '68-asok. Én kizárólag Rudi Dutschkéra emlékszem, akivel akkor már baráti viszonyban voltam; mellettem ült a pódiumon. Elsőnek a kongresszus csillagát szólították, Rossana Rossandát, aki az olasz Kommunista Pártból kivált II Manifesztó csoport vezetője volt; így hívták a lapjukat is, amelynek a főszerkesztője volt. Rossana Rossanda gyönyörű nő volt, a kommunista grófnő (lehet, hogy csak én neveztem így). Mindenesetre úgy viselkedett és mozgott, mint egy grófnő, elegáns volt, nagyon jól öltözött, de megveszekedett kommunista volt. A csoportjuk balról szakadt le a PCI-ről,⁶⁵ amikor jött az eurokommunizmus. A beszédéből is kiderült, hogy okos nő, pontosan tudta, mivel nyeri meg a berlini balos fiatalságot... Kifejtette, hogy itt ülnek a pódiumon ezek a kelet-európai urak – hölgyek nem voltak rajta kívül –, akik mind emberi jogi problémákat emlegetnek, a demokráciát kérik számon országuk kommunista vezetőin, Kelet-Európát abból a szempontból kritizálják, hogy ott nem léteznek emberi jogok; holott arról van szó, hogy itt is kizsákmányolás van, meg ott is kizsákmányolás van, csak más a forma és más az ideológia, de a munkásosztályt kizsákmányolják Keleten, Nyugaton egyaránt, és nekünk ez ellen kell harcolnunk, bla-bla-bla. Láttam a Rudi – mellette ültem –, hogy milyen ideges vagyok ettől az egész süket dumától, és megrángatott, hogy ő majd válaszol neki. Mondom, nem te válaszolsz neki. Én válaszolok. És akkor fölálltam, és azt mondtam...

⁶⁵ PCI – Partito Comunista Italiano, Olasz Kommunista Párt.

Bocsánat, ebben a gesztusban benne volt az, hogy te azt gondoltad, hogy te Keletről, tehát a szocializmusból jössz? Azért akartál te válaszolni, mert nem akartad, hogy egy másik nyugati válaszoljon?

Hát persze, így van. Ne egy nyugati válaszoljon neki. Én válaszolok neki. Elmagyarázom, hogy miről van szó. Amit ez a nő képtelen fölfogni, pedig milyen okos. Kedves Rossana, mondtam, te egy óriási tévedésnek vagy az áldozata; én sem szeretem, ha kizsákmányolják az embereket, bár én úgy látom, hogy a modern kapitalizmust elsősorban nem a kizsákmányolás fogalmával kellene leírnunk, de most erről ne beszéljünk. A kizsákmányolás csúnya dolog, és van kizsákmányolás. Hivatkoztál Haraszti könyvére, a *Darabbérre*,⁶⁶ hogy az szépen leírja, mennyiben van kizsákmányolás nemcsak Nyugaton, hanem Keleten is. Jó lenne, ha nem lenne, de nem erről beszélünk, amikor az emberi jogokat kérjük számon a szocializmuson. De gondolj végig valamit. Mivel lehetne, amíg a rendszer meg nem dől, legyen szó bármelyikről, a kizsákmányolást legalább visszafogni? Milyen eszközök állnak a rendelkezésünkre? Egyértelmű, hogy a szakszervezet védi a munkásérdekeket. Ha ezt tekintetbe veszed, mindjárt látod, hogy miért fontosak az emberi jogok. Mert a szocialistának nevezett társadalomban, ahol az emberi

⁶⁶ Haraszti Miklós 1970–1971-ben a Ganz–MÁVAG és a Vörös Csillag Traktorgyár marósaként dolgozott, tapasztalatai alapján írta *Darabbér* című könyvét. A kéziratot a rendőrség 1973-ban lefoglalta, s a szerzőt államellenes izgatás vádjával 8 hónap felfüggesztett szabadságvesztésre ítélték. A könyvet tizenegy nyelvre fordították le, Magyarországon legálisan először 1989-ben jelent meg (Budapest, Téka).

jogok nincsenek tekintetbe véve, csak formálisan létezhetnek szakszervezetek. A feladatuk az, hogy a hajtószíjak legyenek a...

Transzmissziós szíj, mondják intelligensen.

Igen. Azt viszont nem tehetik meg, hogy védjék a munkásembert a kapitalista kizsákmányolástól, mert a kapitalisták ott nem mások, mint a kommunisták, a rendszer urai. Nézett rám – igen, csak úgy lehetne Kélet-Európában elérni, hogy jobban menjen a dolgozó embereknek, ha azoknak igenis lennének jogaik, ha komolyan vannak véve az emberi jogok, ha a legkülönbébb eszközökkel lehet és szabad protestálni a kizsákmányolás ellen. Ez a különbség a két rendszer között. Nem válaszolt. A végén odajött hozzám, és azt mondta: írd ezt meg, én leközlöm a *Manifestóban*. Megírtam, s ő le is közzölte. Most már ennek persze semmi jelentősége nincsen.

Szerintem van, ez nagyon is megvilágító történet.

Megvilágító a történet, sok szempontból; a saját személyes fejlődésem szempontjából is. Én nem szerettem, nem mertem addig a nagy nyilvánosság előtt megszólalni.

Ez egy több száz fős konferencia volt?

Több ezer, azt hiszem. Hatalmas terem volt, a TU-nak az auditorium maximuma. Amikor meghallották, hogy én a Rossanát kritizálom, elkezdtek fújolni, fütyülni, de én nem zavartattam magam. Mondtam tovább, egyre

hangosabban, hogy a nagy zajban hallani lehessen a hangomat. Majd fokozatosan elcsendesedtek, s egyszer csak teljesen elhallgattak. És a végén kitört a tapsvihár, mert ugyan nem biztos, hogy több eszük volt, mint a Rossanának, de nem voltak belemerevedve valami ideológiába. És még egy: adtam a kezükbe valamit, amivel ők odáig nem rendelkeztek. Látták ugyanis, hogy a cseh '68, az más, mint a francia vagy a német, csak nem tudták megmagyarázni ezt a másságot. És az én fellépésem hatására megértették, hogy miről van szó. Megértették, hogy a cseh '68-at igenis támogatniuk kell, nem pedig támadniuk mint valami szocializmusellenes megmozdulást.

Lássuk akkor az oktatást a brémai egyetemen. Ha jól tudom, öt féléven keresztül tanítottál Brémában. Légy szíves, beszélj ezeknek a kurzusoknak a szerkezetéről és a diákokhoz fűződő viszonyokról. Egyáltalán, hogyan zajlott ott akkor a tanítás?

Nem voltak tanszékek, hanem valamiféle szakcsoportok, már akkor sem igazán értettem a különbséget. Dékánok voltak. Amikor megérkeztem, elmentem a dékánhoz, lejattoltunk, mondtam, hogy itt vagyok, és most mi lenne az én feladatomban. Vendégprofesszorként vagyok meghíva. Azt mondja, tudom, persze. Csak az egész jellemzésére megjegyzem, hogy a professzorok magázódtak, a diákokkal viszont tegeződtek. Kötelezően. Kérdésekre azt válaszolta, hogy azt csináljak, amit akarok. Ismerem a háttértörténetét is, mondta. Nem muszáj tanítania. Akar-e egyáltalában? Hát, mondom, azért jöttem, hogy tanítsak. Ja, jó, de tényleg nem muszáj. Formálisan talán muszáj, de ha nem

szeretne, ne tanítson. Minthogy tanszabadság van, akkorra írja ki az óráit, amikor akarja, és ha minden kurzusát szombaton éjfélre, az egyiket szombaton éjfélre, a másikat vasárnap éjfélre írja ki, akkor egy diákja sem lesz, azt garantálom. És akkor éli nyugodtan a maga életét. Mondom, nem, nem, nem. Én tényleg szeretnék tanítani, konfrontálódni a diákokkal. Megegyeztünk; nem emlékszem, hogy a részletekről, egyáltalában bármi másról, szó lett volna. Annyi bizonyos, hogy én úgy találtam ki, mit tanítsak. Merthogy államelméletre, valami politológiai témára hívtak meg. Nem biztos, hogy államelmélet, de...

Valami a politológia és a filozófia határmezsgyéjén?

Határmezsgyéről nem lehetett szó, mert filozófia nem volt az egyetemen. A filozófia valami burzsoá áltudománynak számított. Egy Sandkühler nevezetű marxista-leninista marha volt az egyetlen filozófus az egész egyetemen. Egyszer sem láttam. Nem, volt még egy filozófus, aki viszont aztán hamarosan lelépett, elment Bécsbe tényleg filozófiát tanítani. És hát ha engem egyszer ilyen politikaelmélet jellegű témára hívtak meg, akkor nem makacskodhatom – gondoltam. De mondtam, hogy én azért filozófiát is akarok tanítani. Így azután két kurzust írtam ki, és mind az öt féléven át ragaszkodtam a két különböző jellegű kurzushoz, tehát hogy legyen egy, a politológia és a szociológia határán mozgó téma, és egy másik, kifejezetten filozófiai jellegű.

Szövegekhez tapadtak ezek a kurzusok? Tehát mindigen valamilyen szerzőt elemeztetek?

Amennyire emlékszem, igen. Tulajdonképpen szerettem tanítani. Most, hogy így kérdezel, mennyire határozta meg a tanítás az én több mint két évemet Brémában... öt félév volt, de az sem volt teljes, nagyjából két, két és fél év. Hogy mekkora szerepet játszott az én egész ottlétem atmoszféráját illetően, a saját gondolkodásom alakulását illetően a tanítás? Igazából nem tudom. Azt tudom, hogy nem volt ellenemre, szóval én jól éreztem magam az órákon. Annál is inkább – hogy ez hogy alakult ki, nem tudom –, mert már az első félévben is mindkét kurzustípusra, tehát a politológiaiakra is meg a filozófiaiakra is olyan diákok jöttek, akik meglehetősen elütöttek a brémai diákok radikális baloldali átlagától.

Ez nagyon érdekes, mert azt gondolná az ember, hogy egy keleti disszidens óráira épp a radikálisok jönnek, nem?

Nem, olyanok jöttek, akik hajlandók voltak beszélgetni az adott témáról értelmesen vagy kevésbé értelmesen. Alig-alig akadt egy-egy baloldali hőzöngő.

Ez nagyon érdekes.

Valószínűleg egyszerű a magyarázat. Jött valaki, akit a keleti szocializmusban nem szeretnek, azt pedig az ilyen marxista-leninista megvadultak ellenségnek tekintették. Nemcsak a Kádár elvtárséknak voltam az ellensége, hanem az ő ellenségük is voltam. Ezek engem nem szerettek.

Akár költözhettek volna az NDK-ba is, ha nagyon...

Igen, ha ilyenekkel egyáltalán szóba elegyedtem, gyakorlatilag ezt mondtam. Teneked egyszerű a dolgod, mert ha van egy magyar, aki nem tudom, hol él, az nem tud másik Magyarországra menni, másik Magyarországon ugyanis nincs. Németországból viszont kettő van, ha ez itt neked nem tetszik, miért nem ott élsz? Nem bántottam én az ilyeneket. A balos hallgatók, és ez volt a többség ott a brémai egyetemen, a radikális baloldaliak az én szememben buták voltak, mert énnekem az butaság, ha valaki nem érvel, hanem egyszerűen mondja a saját elképzeléseit, és esze ágában sincs oda-hallgatni a másakra. Hogy jogos-e ezeket egyszerűen butának nevezni? Vajon csak a buta vált baloldali radikálissá? Nem biztos. Az persze más, hogy én itthon az ilyen-olyan elvtársakat, akár az egyetemen tanító elvtársakat nem feltétlenül butának tekintettem, hanem megalkuvónak; tudtam, hogy nem szeretnének a hatalommal semmiféle összetűzésbe keveredni, az nem fizetődne ki nekik. Na de hát a gyerekeknek mi a szar fizetődött ott ki? Hogy ezek miért nem akarnak gondolkodni? Nem tudom. Az a gyanúm, de ez csak gyanú, hogy ezek valahol '68 frusztráltjai voltak. '68-ban még lehetett reális problémákat fölvetni. Aztán az egész összeomlott. Akkor létrehozták ezeket az új egyetemeket, jó néhányat fel tudnék felsorolni. Oda-mentek a '68-as aktivisták...

Tanítani.

Tanítani, persze. Professzori állásokat kaptak, holott még doktorátusuk sem volt, semmijük sem volt. S Németországban az nem volt szokásos, hogy tanulmányok nélkül kinevezzenek valakit valaminek. De őket

kinevezték. Valószínűleg a hatalom megértette, hogy ezek többségükben értelmiségiek, akiket ilyen állásokkal lehet szeretni. Nemhogy valószínű, biztos.

Nem a leghülyébb módszer ez, hogy adok egy professzúrát.

Egyrészt nem is a leghülyébb, másrészt nem is a legkellemetlenebb módszer, ez kétségtelen tény. De aztán jött egy újabb generáció, tíz évvel fiatalabbak voltak; azoknak viszont már nem adtak megint új egyetemeiket, és akkor azok bedühödtek, és azok szemében most már a professzorrá vált '68-asok is valahol a rendszerbe beépült emberekké váltak – teljes joggal. Hát persze hogy beépültek a rendszerbe, csak úgy csináltak, mintha nem épültek volna be, és ezért voltak mindenféle teoretikus háttér nélkül egyszerűen csak radikálisok.

Tehát ők már nem használták maoista nyelvet vagy valamiféle szélsőbaloldali nyelvet?

Nem tudom, milyen nyelvet használtak. Hülyeségeket beszéltek. De mintha itt most össze is kevertem volna a különböző generációkat. Mindegy is.

Jó, beszéljünk azokról a diákokról, akik viszont ott vannak az óráidon.

Igen, azokkal teljesen jól lehetett beszélgetni erről, arról, amarról. Jogosan kérdezhetnéd, hogy mégis, miről. És én jogosan mondanám, hogy nem tudom; mert amire nem emlékszik az ember, arra nem emlékszik.

Tudom, hogy tartottam egyszer valamilyen államelmélet-kurzust. Akkor egyszer tartottam egy kurzust Heller Ági *Mindennapi élet*-könyvéről,⁶⁷ amelyből ott sikerült hirtelen kiszeretnem. Nem az állításai miatt, hanem a nyelvezete miatt és az egyértelmű határozottsága miatt: mi tudjuk, hogy ez hogy van. A „diskurzusa” hasonlított az engem körülvevő baloldali diskurzushoz. Felvetődött bennem a kérdés, hogy vajon ilyenek voltunk-e mindannyian a Budapesti Iskolában: Mi tudjuk, hogyan vannak a dolgok, figyeljetelek hát, most elmagyarázzuk nektek is. Persze nem mondtam én az órán, hogy nekem a könyv nem tetszik, de próbáltam a hallgatókkal a fölmerülő problémákról értelmesen beszélgetni. Aztán tudom, hogy tartottam egy igazságelméleti kurzust, fasizmuselméletről is tartottam kurzust, sőt valószínűleg akkor kezdtem a „létező szocializmus”-elemzéseket is. Mindenről lehetett beszélgetni, mert ezek nyitott és – ha van ilyen – minden dogmatizmustól mentes, fiatal emberek voltak.

Minden relatív.

Minden relatív, igen, lehetett velük beszélgetni.

Népszerű tanár voltál?

Hát nem tudom. Népszerű tanár az, akihez, mint Hegelhez a berlini egyetemen annak idején, tömegek zarándokolnak. És közben ott ül a másik teremben a szegény Schopenhauer; na, én egyik sem voltam.

⁶⁷ Heller Ágnes: *A mindennapi élet*, Budapest, Akadémiai, 1970.

Volna még két kérdésem a brémai korszakkal kapcsolatban, Misu. Az egyik nagyon egyszerű. Miket írkáltál te akkoriban, és hogyan alakult az immár formálisan is felbomlott Budapesti Iskola után a filozófiához való viszonyod, egyáltalán az objektiváláshoz, tehát az íráshoz való viszonyod? Anál is inkább, mert ugye kint vagy Németországban, tehát nem a saját nyelvi területeden élsz.

De ettől még írhattam volna magyarul, bár nem tudom, kinek, és a szamizdat, az...

Nem elég plauzibilis.

Akkor nem volt még az. Ha ma hónapokig Németországban vagyok, néha vagyok, ugye, akkor én magyarul írok.

Csak megnyomsz egy entert, s már itt is van a szöveg.

Tudom, hogy hova írok. De hát akkor sehova sem írhattam magyarul, mert még a szamizdatbutik sem volt meg, Rajk szamizdatbutikja. Az is valamikor a nyolcvanas évek elején született.

Igen, ez így van.

Szamizdatban mégis terjedtek dolgok Magyarországon. Állítólag az én írásaim közül is egy-kettő, amit már korábban írtam...

Ezt tanúsíthatom.

Még ez a terjesztési mód, hogy szamizdatbutik, ez nem volt, meg nem voltak a szamizdat folyóiratok sem.

Abszolút nem voltak. '81 a Beszélő megszületésének éve.

És egyáltalában is. 1981. december 13-án, a Jaruzelski-puccs napján jelent meg a *Beszélő*; a *Hírmondó*, a Demszky lapja meg ennél is később, hova írhattam volna magyarul? Sehova. Németül írtam vagy angolul. Ha megkértek. Az utolsó mondata ezt az interjút megelőző szövegrésznek, ami arról szól, hogy ott álltam... Kérlek, olvasd föl.

A legutolsó mondatot?

Az utolsó, egy rövid bekezdés. Több mondat van benne.

Az utolsó bekezdés így szól: „Én pedig ott álltam mindenfajta megváltó eszme és mindenfajta filozófiai álláspont nélkül. Az elkövetkezendő években – Brémában – már csak, ahogy neveztem, politikai szociológiával foglalkoztam. Egyetlen filozófiai tárgyú előadást írtam...” Elég?

Elég, elég. Tehát filozófiát nem írtam. Hogy mit szenvedtem azzal az egy filozófiai szöveggel,⁶⁸ azt meg kellett írnom, mert a Waldenfels dubrovniki kurzusára előadást vállaltam, hát az elmondhatatlan.

⁶⁸ Eredetileg: Lukács's and Husserl's Critique of Science, *Telos*, 1978–1979/38, 104–118.

A Telosban megjelent cikked.

Lehet, hogy ott jelent meg, aztán a Feri mindenhova belerakta, de rettenetes szar volt. Nem tudom, mi van benne, fogalmam sincs, csak azt, hogy szenvedtem a megírásakor.

Husserl and Lukács. A kettőjük tudományfelfogásának a különbségéről szól a cikked. Csak mondom.

Jó, lehet. Na most azonkívül én irkáltam olyan dolgokat, amelyeknek egy jelentős része benne van *Orosz szocializmus Közép-Európában* című kötetemben.⁶⁹ A kötetben lévő cikkek egy részét '80 és '89 között írtam, más részüket még a brémai időben.

Most Brémában vagyunk.

Igen, mondom, ott is írtam ezt-azt, egy részük a rendszerváltás utáni másik kötetemben jelent aztán meg, a *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista* címűben.⁷⁰ Az biztos, hogy abban van benne az a bizonyos levél.

Igen, ez biztos.

Az persze még Bréma előtt íródott. De abban van benne az államelméletéről szóló előadás, azt Brémában írtam. És aztán íródott még egy csomó szöveg, amelyek

⁶⁹ *Orosz szocializmus Közép-Európában*, Budapest, Századvég, 1994. = *Utam Marxtól*, id. kiad., 563–740.

⁷⁰ Budapest, Gondolat, 1990. = *Utam Marxtól*, id. kiad., 439–560.

viszont a Lázár Guy által összeállított szamizdat kötetben vannak.⁷¹ A szamizdat kötetnek furcsa története van.

Mondjad.

Jó, kicsit majd összerendezzük, ha esetleg a sorrenddel így baj van, de hát végül is az sem baj, ha baj van.

Ez egy későbbi történet.

Igen, kicsit későbbi, de most azért elmondom, mert most eszembe jutott. Tudniillik, az a helyzet, hogy Guy valami fantasztikus lelkiismeretességgel szerkesztette meg a kötetet. Ez volt a második kötete az Alternatív Könyvek című szamizdat sorozatnak, amelyet ő csinált.

Gépiratban terjedt.

Gépiratban. Az első kötet Hegedüs András írásait tartalmazta, a második volt az enyém. Megszerkesztette és húsz-húsz példányban legépettette; de ki tudja, hol van az én kötetem húsz példánya. Végül nagy nehezen egy példány megkerült.

Ez volt az OSA-ban.

Ez az OSA-ban van, ott van. Nem adják ki a kezükből. Le lehet ott másolni, de ki nem adják. Teljesen igazuk

⁷¹ A kelet-európai rendszer válsága és a magyar értelmiség. Politikai esszék, Budapest, 1983. = *Utam Marxtól*, id. kiad., 1022–1023.

van, ha ők gyűjtik az ilyen szamizdat micsodákat, mert különben úgy eltűnnek, mint a sicc. Hogy tizenkilenc példány hol van az én kötetemből, fogalmam sincs. Nyilván kettő a BM levéltárában van, lehet, hogyha kikérem a Történeti Hivatalból, akkor bent olvasásra kiadják. Ezt nem tudom, de nem jutott eszembe, mikor keresgéltem, hol van. De hogy hol van az, ami az enyém volt, meg hol van az, ami a nem tudom, kié volt? Kinek adtam belőle egyáltalán? Vagy csak a Guy osztogatta?

Ebben a kötetben akkor – mondhatjuk – olyan írással vannak, amelyeket fentebb politikai szociológiának nevezte? Tehát értelmes az a mondat, hogy Brémában elsősorban politikai szociológiával foglalkoztál?

Értelmes a mondat, csak azt nem tudom, hogy mi az, hogy politikai szociológia, meg így fejből azt sem tudom, mit írtam belőlük Brémában. Ez a három, amit emlegettem, benne van?

Igen.

Nem hiszem, hogy a Brémában születettek karakterükben nagyon különböznenek azoktól az írásoktól, amelyek aztán '80 és '89 között Budapesten születtek. Bár azt hozzá kell tenni, hogy talán változtatott valamit a dolgoknak a szemléletmódján az, hogy én azért '80 után, már közös munkánk eredményeképpen, elkezdtem megint filozófiával is foglalkozni. Azt tudom, hogy ami a *Medvetáncban* megjelent Heidegger phüszisz-fogalmáról, azt ebben az időszakban írtam.

Ezek már a nyolcvanas évek, bőven benne járunk a nyolcvanas években.

Bőven, persze, de hogy azonkívül már született-e más, amit én filozófiának nevezek, hát nem is tudom. Persze ma már, ha még egy korszakkal továbblépünk, nekem fogalmam sincs, mi az, hogy filozófia. De hogy az *Alternatíva-e a kádárizmus?*⁷² – erről tudom, hogy Brémában írtam –, hát az biztos, hogy nem filozófia. Nem tudom, mi a filozófia, de az nem filozófia.

Ma biztos azt mondanák, hogy politológia, vagy valami ilyesmit mondanának rá.

Igen, valami ilyet.

Jó, de be kell mindent sorolnunk valahova?

Nem, nem.

Az viszont lényeges, hogy azt mondd, hogy filozófiát nem műveltél Brémában.

Nem műveltem, de most nem az a lényeges, hogy nem műveltem, az a lényeges, hogy fogalmam sem volt, hogy hova tegyem magamat, és hova tegyem a filozófiát. Hogy én valaha fogok-e még filozófiával foglalkozni, hogy egyáltalán, amit eddig csináltam, az filozófia volt-e, hogy én bárhova tovább tudok-e lépni.

⁷² Megjelent az *Orosz szocializmus Közép-Európában* című, idézett kötetem I. fejezeteként = *Utam Marxról*, id. kiad., 568–584.

Az ötvenes években tanított engem Ladányi Péter, aki nagyon is tudta, mi a filozófia. S ő ókori filozófiát tanított. De sajnos nem vágott egyszer sem az asztalra, hogy ide figyeljenek. Látom, hogy itt teljesen reménytelen helyzetben vagyok, mert olyasmit akarok elmagyarázni, ami csak komoly háttérrel érthető meg. Tehát most ne arról beszélgessünk, ami Hérakleitosz egy töredékében áll: „A gyerekek az apák fiai”, és hogy ez mit jelent, hanem hogy mi történt akkor az antik világban, amikor elindult valami olyasmi, ami már nem mitológiamagyarázat volt, hanem filozófia. Mitől filozófia Thalész egyetlen fennmaradt mondata, hogy „minden víz”, ahogy Nietzsche állította? Ha ugyanis valaki azt mondja, hogy a „minden” ilyen, akkor az filozófus. A mitológus, az nem fog ilyet mondani, hanem elmondja a vizek történetét. Na, Ladányi ezt nem csinálta. A Szigeti meg szart ránk, odaült a katedrára, és fölolvasta a filozófiatörténet-jegyzetét, s közben fél szemmel a saját levelezését is olvasta.

Most ez abból a szempontból érdekes, hogy amikor egyedül maradsz a Budapesti Iskola szétrobbanása után, akkor nincs egy olyan filozófiafogalom vagy -képed, ami alkalmassá tenne téged arra, hogy továbbmenj? Erről beszélünk most?

Arról bizony, hogy fogalmam sem volt!

Tehát volt a Budapesti Iskola mint keret, ez felrobban, és akkor ott állunk a semmiben?

A Budapesti Iskola tulajdonképpen csak akkor volt filozófiai iskola, ha Marxról beszélgettünk, mert akkor

talán tényleg filozófiáról beszélgettünk, történet-filozófiáról; az valahogy evidencia volt számunkra ugyanis, hogy ilyen van. Aztán elidegenedés, ilyesmi. De a Marxnál előforduló filozófiai fogalmakon túlmenően, lehet persze, hogy most túlzok, de csak tökéletes ürességérzést vagyok képes felidézni.

Igen, hát közben ott volt neked Husserl.

Így van, jó helyen kapiskálsz. Husserlt elkezdtem olvasni. Úgy jutottam hozzá, hogy Heller Áginak volt egy Egzisztencialista etika című kurzusa. Arra járunk, akkor már bölcsészhallgatók voltunk, nem Lenin intézetesek. És az Ági magyarázta ennek, annak, amannak, az egzisztencialistáknak az etikáját. Öreg franciákét... Ági a franciákról beszélt, és egyszer azt mondta nekem, hogy tulajdonképpen meg kéne nézni a Husserlt, mert az egzisztencialisták mind Husserltre hivatkoznak. Nem kérdeztem meg tőle, hogy ő ismeri-e Husserlt. Nem tudom, miért nem kérdeztem meg, mert baráti viszonyban voltunk, szóval nyugodtan megkérdezhettem volna. Úgy tűnt, hogy nem vagy nem igazán ismerte. Jó ötlet, akkor el fogom kezdeni Husserlt olvasni. Ez volt, mondjuk, '58-ban – biztos '58-ban. '58-tól '61-ig viszont én a VIII. kerületben általános iskolában tanítottam. Bele sem néztem semmiféle teoretikus szövegbe. Viszont nem felejtettem el, amit nekem Ági mondott, hogy érdemes lenne megnézni Husserlt. Fingom nem volt arról, hogy mi az, hogy Husserl. De ha az egzisztencialisták mind belőle indultak ki, akkor biztos érdemes megnézni. És ahogy hát bekerültem a Filozófiai Intézetbe, először demonstrátornak, akkor nekem be is kellett nap mint nap járnom, hiszen

a demonstrátor, az adminisztratív pozíció, és ha nem járok be, akkor valamennyi többi adminisztratív munkaeső protestálni fog, tehát könyvtárosok, titkárnők, volt még más adminisztratív? Nem tudom. Tehát járjak csak szépen be, mindennap üljek ott, nyugi van.

Bejártál, és olvastál.

Bejártam, és olvastam a *Logische Untersuchungent*. Miről van itt szó? Nem volt olyan egyszerű egyből belesni egy 19. század végi, 20. század eleji filozófiába, hiszen nekem, ha egyáltalán volt szó filozófiatörténetről, nagyon leegyszerűsítve és nagyon hülyén, akkor azt mondták el, hogy mi volt Thalészról Hegelig. Hegel után már semmi sem érdekes, ahogy az öreg Lukács is megmondta, attól kezdve már csak a kapitalizmus indirekt apologetikája folyik.

Meg némi náci előkészületek.

Némi náci előkészületek, de az már korábban kezdődött. A náci már korábban beindultak. Na mármost olvasom a Husserlt, s azt látom, hogy itt azért nem a kapitalizmus indirekt apologetikájáról van szó, abból nem látok semmit. Bizonyára rossz helyen kereskedek. Valahol másutt van elrejtve Husserlnél a kapitalizmus indirekt apologetikája. Nem tudom, hogy mikor jöttem rá arra, hogy tulajdonképpen itt alapvető kérdések kerülnek elő, és attól kezdve tudtam, hogy a filozófia nem arról szól, hogy az őstársadalomtól a kommunizmusig, és hogy ezenközben valahol majd ránk tör az elidegenedés, amit majd fölszámolunk, hanem valami egész másról. Akkor arra is rájöttem, hogy Ági valószínűleg

az etikába menekül azért, hogy nehogy már neki is az őstársadalomtól az elidegenedés megszüntetéséig tartó folyamattal kelljen foglalkoznia; az etika viszont a filozófiának mindig témája volt, egyrészt, másrészt az etikáról nem lehetett állítani – a marxisták sem mondtak ilyet, ha nem is foglalkoztak vele –, hogy burzsoá áltudomány. Hogy a marxizmusnak és az etikának milyen a viszonya, te ezzel elkezdted foglalkozni Lukácsnál. Problémás. Na, szóval aztán az esztétika. Akkor még azt sem tudtam, hogy Lukács a legkésőbbi korszakában újra az esztétikába menekült. Igaz, hogy esztétikával sokkal korábban is foglalkozott, és akkor még nem menekülésképpen, hanem mert ő alapjában véve nem filozófusnak indult, hanem irodalommal, művészetekkel akart foglalkozni.

Igen, igen, ez így van. Tehát A lélek és a formák.

És akkor ő beletenyereelt abba, hogy itt az esztétikai problémákkal szembesülünk. Azt én megírtam valahol, ha nagyon gondolkodnék rajta, meg tudnám mondani, hol írtam meg, hogy Lukács számára az esztétika mindig a centrumban volt. Nem filozófiai rendszert akart csinálni. Őt a művészetek érdekelték, és ehhez az esztétika egy alapvető stúdiumot jelentett. Ez volt számára a legkezdetektől egészen tulajdonképpen a... meddig? Valószínűleg '16-ig, *A regény elméletéig*, amely már történetfilozófia is, ahol kezd elmenni Hegel felé, ugye, és attól kezdve nincs tulajdonképpen esztétika. Nincs esztétika a húszas években...

Ott semmi, ott csak politika.

Semmi, nulla; és akkor van újra esztétika, amikor alapjában véve be nem vallottan, de kiábrándul a valóságosan létező szocializmusból. Ezt nem mondja ki soha, de hát erről van szó. Én pedig, amikor elkezdek Husserl-t olvasni, hirtelen rájövök arra, hogy te jó isten, hát itt olyan kérdések merülnek fel, amelyeket ahhoz, hogy értsük a világot, valamilyen módon meg kell értenünk, állást kell foglalnunk... Hogy a fenomenológia hogyan viszonyul a világhoz, akkor kezdtem ezen gondolkodni. Akkor aztán olvastam neokantiánusokat, hogy azokhoz miként viszonyul a fenomenológia, s felmerült még sok más kérdés, és akkor kezdtem belevágni a filozófiába, de hát mikor volt ez? '61, ugye? Hogy '61-től '73-ig, amíg kirúgtak, miért nem tudtam én a filozófia mibenlétét és mirevalóságát, hát, hogy úgy mondjam, tisztázni magamban, hogy...

Jó, hát két Husserl-könyv születik ez idő alatt.⁷³

Igen, ez ténylegesen születik, csak azokból is hiányzik a háttér... s akkor aztán sok minden megváltozott. Nem egyszerűen attól, hogy kirúgtak bennünket, hanem észrevettük, hogy itt valami kifordult a sarkaiból. És attól kezdve számomra és számunkra is a politikai filozófia volt a centrumban, ami viszont nem feltétlenül filozófia a szó szűkebb értelmében.

Bréma-ügyben még egy kérdésem volna végezetül: sokat beszéltél az előző fejezetben, érthetően, a Budapesti Iskoláról és a baráti körödről. Egye-

⁷³ A két Husserl-monográfia: *Zárójelbe tett tudomány. A husserli fenomenológia tudományfelfogásának bírálata* (Budapest, Akadémiai, 1968); *A mítosz és a ráció határán* (Budapest, Gondolat, 1969).

dül maradsz Németországban, Ágiék Ausztráliában, Márkusék Ausztráliában, felbomlik az Iskola stb. Hogyan alakultak a barátságaid ez alatt az öt félév alatt, illetve szert teszel-e olyan kapcsolatokra, amelyek ha nem is pótolják vagy helyettesítik a Budapesti Iskolát, de valamilyen értelemben utat vagy ösvényt jeleznek a továbbiakra nézvést? Hogyan alakulnak a baráti és a teoretikus kapcsolatok?

Ez egy nagyon fontos kérdés, végiggondolandó kérdés, épp ezért akartam, hogy interjú formájában menjen tovább a szöveg, mert például ez a kérdés így nem jutott volna eszembe, ha from a szöveget. Igen, ez alapvető – most már a „kollégáim” csak a barátaim maradtak. Azt hiszem, Márkus Gyuri is mélyen meg volt bántódva, vagy csalódott volt, vagy nem tudom, micsoda. Valahogy nem értette az én döntésemet. Ha ezt partikuláris okokból nem értette, akkor oké, teljesen rendben van, persze ebben az is benne volt, hogy maradjatok ti is itt, ne szaladjatok el az első keményebb kritika és a következők eredményeképpen az országból. Az idő tájt soha nem beszéltünk erről, csak később döbbsentem rá, hogy biztos így érzett. Lehet, hogy Ágival beszéltem erről, nem tudom, hogy hát a Márkusékra itt az éhhalál várt, mert Gyuri teljesen megszállott módjára úgy akarta lefordítani Fedoszejevet és Jovcsukot, mintha Hegelt fordítana, így hát a hideg vízre valót sem kereste meg. Marysia pedig értelemszerűen nem tudott magyarrá fordítani. És ugyan a Kossuth Kiadóban megmondhatták volna nekünk, hogy mindegy, gépeljétek a papírra, amit akartok, és időnként hozzatok be húsz összevissza gépelt papírt, és akkor kifizetjük nektek a

fordítást, úgysem adjuk ki ezt a sok szart, mert ez volt a helyzet, de ezt nem mondták meg nekünk. És különben is, a Gyuri, az egy lelkiismeretes, precíz ember volt, tehát az éhhalál felé tendáltak két kamasz fiúval... S én ezen nem gondolkodtam, amikor azt sugalltam kvázi, persze nem sugalltam én semmit, hogy maradjatok ti is itt. Lehetnek persze más okok is. Gyuriban volt valami merevség. Ha egyszer eldöntöttük, hogy együtt akarunk lenni, akkor ezt ne kérdőjelezzük meg. Hűség az adott szóhoz? Az elveinkhez? Az elhatározásainkhoz? Fogalmam sincs. És ennél fogva az volt az érzésem, hogy őket is elvesztettem, de hát itt volt nekem a Radnóti, és akkor nagyon közeli barátságban voltunk már, és nem beszéltünk ugyan az emigrációról, hiszen az szóba nem jött, hogy a Sándorék is emigráljanak. Meg sem kérdezte őket senki, hogy nem akartok-e velünk jönni, ha együtt elmegyünk valahova. Hát ennyire hülye már senki sem volt. Énszerintem abban, hogy a Feri ledolgozta a Budapesti Iskoláról az unoka-generációt, óriási szerepet játszott ez is. Hogyha nekünk egy másfajta jövőt kell majd megkonstruálnunk, akkor nem...

Nem lehet egyszerre tizenhat embert...

...akkor nem lehet, akkor legyünk minél kevesebben, és a kispadon üljön csak a Gyuri bácsi számára annynyi, amennyit ő akar, de az emigrációs kispadon, azon nem fogunk ennyien ülni. És ugyan a Sándort ő soha nem adta volna föl, mert a Sándor volt az ő tanítványa, ugye, de föl se vetette a kérdést, hogy nem akarnak-e ők is velünk jönni. Mi sem beszéltünk ilyesmiről, de a Sándor tudta, hogy én itthon akarok maradni, s ez

számára bizonyára fontos volt. A másik a Tamás Gazsi, aki nekem egy rövid ideig valóban nagyon-nagyon jó, közeli barátom volt.

És ő közben átjön Magyarországra, miközben te kinn vagy.

Ő közben átjön '78-ban, és ha hazajövök, akkor mindig, sülve-főve együtt vagyunk a Gazsival is. Odakint voltak nekem barátaim, de az nem volt igazi barátság.

Na igen, erre kérdeztem rá, hogy ezek lokális dolgok?

Igen. De azért vannak az Ortmannék. Az Ortmannék többször járnak itt, és összebarátkozunk, fölajánlják, hogy ott a házukban a legfelső szinten ki tudnak alakítani nekünk egy elfogadható lakrészt, meg is teszik. Én máig jóban vagyok velük. Hosszú ideig ez olyan barátság volt, amelynek ideológiai tartalma vagy teoretikus tartalma nulla volt. Ezzel szemben emberi szimpátiára épült, aztán Hedwig kezd lassan egy másfajta világszemléletet kialakítani. Ez fontos volt és maradt. Szóval ez a barátság, ez megmaradt.

Jó, de ezek szerint nem volt olyan érzésed, hogy neked itt olyan kötődéseid alakulnak ki, amelyek adott esetben felülbírálnák azt az eredeti döntést, hogy hazagyertek?

Nem, nem és nem. És ha ma ezen elgondolkodom, akkor nem zárom ki, hogy óvakodtam minden mélyebb kapcsolattól. De hát nem ilyen a természetem. Nem

óvakodtam én, még egy feleséget is fölszedtem végezetül is.

Ez egy másik történet.

De meg ne feledkezzem Pór Péterről. Már ő emigrált, én meg még kint voltam, amikor összebarátkoztunk. S máig is ő az egyik legjobb barátom. Nem lehetetlen tehát két világ között barátkozni. Igaz, Pétert igazán érdekli, ami itt van...

*

Folytassuk ott, hogy ugye öt félévet tanítottál Brémában. Láttuk, hogy nézett ki a brémai oktatás és a brémai kapcsolatok alakulása, és 1980 februárjában Judittal együtt hazatértetek Budapestre.

Nem, Judit már egy fél évvel előbb hazajött. Nem találta ott a helyét, sehogy se. Tehát még azt is jobban viselte, hogy nélkülem legyen itthon, mint hogy ott legyen. Ott ugyan nem nélkülem lett volna, de nem, ő hazajött.

Kint ő nem csinált semmit?

De, kapott két kurzust; megbízott előadóként. De nem tudott vele mit kezdeni.

De tanított?

Gyakorlatilag nem. Ha jól emlékszem, egyszer-kétszer tartott órát, de az meg a kutyát sem érdekelte, hogy csinálja vagy nem csinálja, nem nagyon voltak hallgatói. Különben is, lelkiileg egyfolytában azzal volt

elfoglalva, hogy rettegett: minket nem fognak visszaereszteni. Egyrészt senki sem lehetett biztos azokban a kádárista időkben, még abban a „liberális” kádárizmusban sem, hogy tényleg nem kezdenek...

Szelényiről is tudjuk, hogy őt kitessékelték.

Erről akartam még beszélni. Hogy a Szelényit kitessékelték? Ez nem egészen volt így. Mert ha a Szelényit kitessékelték, akkor a Konrádot is kitessékelték.

De a Konrád talán nem fogadta el.

Mi az, hogy nem fogadta el? Ha mind a kettőt kitessékelték, akkor mind a kettőnek kint kellett maradnia.

De nem így történt.

De nem így történt. Mintha egyszer a Konrád be akart volna jönni, de nem engedték be, végül aztán mégis beengedték.

Én is így tudtam.

De ők másfajta módon, másfajta dokumentummal voltak kint. Amolyan útilapuval; hogy hivatalosan mi volt a dokumentum neve, azt nem tudom. Olyan papírral, amellyel ki lehet menni az országból, de attól kezdve nem tudsz visszajönni.

Szerintem ez a Szelényié volt, a Konrádé szerintem nem ilyen...

Sejtésem szerint a Konrádé is ilyen volt. Ez talán attól is függött, hogy ki milyen kiutazást kért. Szelényi mindenképpen ezt akarta. Ez neki azért is fontos volt... ezt akartam elmesélni... voltam egyszer '78 őszén, pontosan nem tudom már, egy előadókörúton Angliában. Skóciában is voltam. És hogy, hogy nem, még a sorrend is stimmelt, Szelényi ugyanilyen előadókörútját követtem, nagyjából egy hónappal az ő útja után. Szelényi mindenütt azt állította, hogy őt kirúgták Magyarországról, semmi körülmények között nem mehet vissza. Neki az fontos volt valahogy, hogy elhitesse az emberekkel: ő nem mehet vissza. Hogy nem mehetett vissza, ez igaz volt, csak hogy ő kérte azt a fajta útlevelet, amivel nem mehetett már vissza, azt a bizonyos útilaput.

Vagy legalábbis beleegyezett.

Vagy legalábbis beleegyezett, hogy ilyet kapjon. De talán a vele azonos megítélés alá eső Konrád visszalépett ettől.

Visszalépett. Így van, így történt.

A Szelényi meg azt adta elő – persze az is lehet, hogy rosszul emlékszem, bár igazából nem hiszem –, hogy ha ő visszamegy Magyarországra, akkor őt lecsukják. Én meg azt állítottam, hogy a Szelényit se csuknák le. Hogy visszamehet-e, ezt nem tudom, mert másfajta útlevéllal jött ki, de hogyha visszamenne és visszaengednék, akkor nem csuknák le, engem sem fognak lecsukni. De hogy én visszamehetek, az egyértelmű, nekem rendes magyar útlevelem van, méghozzá rendesebb

a rendesnél, mert egy normál magyar állampolgár, mielőtt kijön, kap az útlevelébe egy úgynevezett ablakot, amelyik érvényes eddig vagy addig, normális esetben harminc napig. Nekem meg öt ilyen ablakom van; tehát az a helyzet, hogy én az alatt az idő alatt, amíg kint vagyok, kint akarok lenni, én négyszer hazajöhetek. Így is volt, én kihasználtam a négy alkalmat. Sőt, ezt olyannyira a bürokrácia normál menete szerint kezelték, hogy amikor elrabolták az útlevelünket Olaszországban, és nem volt más lehetőség, mint elmenni Rómába, Rómában kérni egy hazatérési igazolványnak nevezett papírt, és hazajönni (bár a hazatérési igazolvánnyal adódtak némely nehézségek, azokat valahogy megoldottuk), minden további nélkül bementünk az útlevélosztályra, és adtak egy új útlevelet két ablakkal, amennyi még volt, amennyit még nem használtunk föl. Senkinek nem jutott eszébe azt gondolni, hogy emigráltunk. Nota bene, a sok huzakodás eredményeképpen a kijövetelünk előtt végül a barátainkkal is abban egyeztünk meg, hogy ilyet kérünk, ez nekik is jó, semmi bajuk nincs vele, ha végül is lejár ez az útlevél, és lejár az öt ablak, és mégis kint maradnak, akkor legfeljebb disszidensek lesznek.

Ez történt.

Tehát ők fölhasználták az öt ablakukat, ők is jártak közben haza, és ők sem gondolták, hogy le fogják őket csukni. Nem akartam én ezekről a részletekről beszélni, mert alapjában véve érdektelenek.

Bocsánat, csak egy megjegyzés. Tudod, hogy ez volt az az alkalom, amikor hazajöttél Olasz-

országból, amikor kiraboltak titeket, hogy mi először találkoztunk? Radnóti Sándorhoz jöttetek föl.

Így van.

Mert hazaugrottatok, és megnéztétek a Sándort. És én ott ültem a Sándornál, és akkor találkoztunk először. Zárójel bezárva. Vissza, Szelényi.

Na, szóval most ezt én azért mondtam el, mert rákérdeztél Juditra, hogy ő miért jött előbb haza. Végül is nem tudom, hogy a döntése, hogy ő egy fél évvel előbb hazajön, mint én, minek volt köszönhető; de ezt már sajnos nem tudom tőle megkérdezni. Mindenesetre fél évvel előbb hazajött. Talán rám is akart nyomást gyakorolni ezzel, mert tudta, hogy azt nem csinálom meg, hogy én akkor kint maradok. Nem volt abban egészen biztos, hogy én nem akarok-e végül is kint maradni, pedig nagyon nem akartam kint maradni. Már csak azért sem, mert végleges állást senki sem tudott volna szerezni nekem.

Igen, világos.

Menjek csak haza.

És ezt éreztették veled?

Eleinte nem. Ugye egy évre szól a meghívás azzal, hogy meg lehet hosszabbítani. A meghosszabbítás a második évre semmiféle nehézséget nem jelentett. Amikor azonban azt mondtam, hogy még egy félévet

szeretnék maradni, akkor már éreztem, hogy ezt most, érted, nem...

Tehát már nem ők hívtak még egy félévre, hanem te akartál maradni.

Én jelentettem be az igényemet. És mintha már attól féltek volna, hogy ez a kezdete annak, hogy rövidesen bejelentem az igényemet egy állandó állásra. Így lett azután öt félév. Nem tudom, nem emlékszem, pedig kéne hogy emlékezzek rá, miért kértem ezt az utolsó, ötödik félévet.

Nem arról volt szó, hogy áthúzódnak a kurzusok?

Nem arról volt szó, hogy valamit nem fejeztünk be, mindig valami egészen újhoz fogtunk hozzá. Őszintén szólva lehetséges, hogy itt a magánügyek is szerepet játszottak. Judit különben annyira félt, hogy én nem fogok tudni hazajönni, hogy nem írta alá a második tiltakozó akciót a cseh ellenzékiek ügyében, '79-ben. Akkor már ezt ti is aláírtátok.

Alá, bizony.

Mert a '77-es, az egy exkluzív...

Harmincnégyen írták alá, csak az elit elitje.

Az elit elitje, annál is inkább, mert ezt a kissé elitista Kis és Bence szervezték, ugye.

Igen. De a '77-es az első.

Igen. De '79-ben én sem írtam alá, mert nem voltam itt. A Judit meg azért nem írta alá, hogy nehogy már engem emiatt ne engedjenek vissza. De nem szeretném ezt a szöveget elvinni magánügyek irányába, tehát csak azt tudom mondani, hogy én meg voltam róla győződve, hogy nem lesz semmi probléma a hazajövetelnél, pláne azok után, hogy már nem tudom, hányszor itthon voltunk, és a kutya se bántott minket. Judit azonban nem volt ennyire biztos a dolgában, és valahányszor én írtam valamit, ami hát, hogy is nevezzem, kritikus szöveg volt...

Akkor születik az Alternatíva-e a kádárizmus? című szöveged például. Folytassuk ott, hogy hazajössz. '80 február. Na, itt mi történik?

Semmi az égvilágon nem történt, a kutya se bántott, ültem a kocsiban, akkor éppen egy nagyon ócska, de hát az sose lesz igazán ócska, egy Volkswagen mikrobuszban, ami örök életű darab...

Volkswagen mikrobusszal jöttél haza?

Azzal jöttem haza. Hát egy baj volt, hogy le volt szakadva a kipufogója, és akkora zajt csapott végig az úton, hogy csak na. Őszintén szólva, nem tudom, biztosan feszültség is volt bennem, ez az. Miért nem csináltattam meg egy kipufogót... Január végéig tart a szemeszter. A Juli lányom meg – aki előtte volt egy félévet Angliában, és akkor ott dolgozott is, meg elvégzett egy A-level angol nyelvtanfolyamot –, mielőtt végleg hazajöttem, kijött még egyszer Angliába, én is átmentem, aztán Brémában újra találkoztunk, és Brémából jöttünk

egy búcsúkörúttal haza. Voltunk Póréknál Siegenben, voltunk Barbaránál, voltunk Münchenben ismerősöknél, Bécsben, az Engelmann-nál, addigra Bécsben volt már, és nekifogott a Passagen Reihét kiadni a Böhlau Verlagnál. Szóval ez végleges volt, hazajöttünk. Én lelkesen jöttem haza, Julival ellentétben, aki Nickelsdorfban elbőgte magát, hogy mi a francnak megyünk tovább, itt olyan jó, mi az ördögnek lépjük át véglegesen a határt? Neki persze akkor már volt a Lacija, azt hiszem, már össze is házasodtak, de ez mindegy. Ennek ellenére úgy érezte, hogy most ezzel bumm, lement a függöny, a szabadság világát elhagytuk, és most vége van, ott vagyunk abban a nagy szarban.

Hát igaza is volt.

Hát teljesen igaza volt. Nem is értette, hogy én mit akarok. Lehet, hogy én sem értettem. Azt tudtam, hogy Judittal nem tehetem meg, hogy kint maradunk, pláne nem, hogy én maradok kint egyedül. Viszont nem éreztem azt, és ezt még nem beszéltük meg elég részletesen, én nem éreztem azt, hogy én ott kint felszabadultam volna, a fordítottja volt a helyzet.

Akkor beszéljünk erről.

Én élveztem, hogy tanítok, szerettem a diákokkal dolgozni. Mondom, az egy speciális társulat volt a brémai egyetemen belül, szerettem velük együtt dolgozni szövegeken, ez-az. De amit én ott kint írtam, azt nem szerettem. A már említett Lukács és Husserl a tudományról, vagy mi az ördög...

Azt leszámítva nem írtál filozófiát.

Még akkor is, ha máig sem tudom pontosan, mi az, hogy filozófia, az nem volt filozófia semmiféle értelemben. Most előszedhetjük a kötetet.⁷⁴

Nézzük meg, hogy mit írtál a brémai tartózkodásod alatt.

Mert ebben a kötetben van a *Változó evidenciák* kicsit átszerkesztve... de ebben nincs semmi más, mint filozófia.

De azok korábbiak.

Igen, mind korábbi. Aztán a *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista*. Ez a Gondolat Kiadónál megjelent kis kötetecske. Ebből, amit én kint írtam meg, az egyedül ez a „Szocializmus és állam (Elmélet és gyakorlat)”. A másik három már ’80 után született. Na mármost az *Orosz szocializmus Közép-Európában*, ez az első kötet, amelyik már legálisan jelent meg a rendszerváltás után. Az előző is persze, de hogy miért lett ez a sorrend az *Utam Marxtól* című könyvemben, azt nem tudom. De mindegy is. A *Levélféle* ebben a Gondolat-kötetben van, és az fontos.

Igen. Az ’77-es.

Így van. És hát a fordulópont jelzése.

⁷⁴ *Utam Marxtól*, id. kiad.

Igen, jó. Tehát mi volt ebben a kötetben?

Az Orosz szocializmusban az „Alternatíva-e a kádárizmus”... Ezt kint írtam. A „Sztratokráciá”-t biztos nem. A „Lesz-e Oroszország európai”, azt is kint írtam. Mert tudom, hogy ez előadás volt New Yorkban.

Ezek politikai írások.

Igen. És vannak ennek a Lázár Guy által szerkesztett kötetnek az írásai, ahol a „Levél Kenedi Jánoshoz”, az biztos kint született. Az „Újfajta kapitalizmus-e a létező szocializmus?”, ez is kint született.

Misu, próbáld összefoglalni, hogy ezeknek az írásoknak mi az alapjellegzetessége.

Megmondom, mi az alapjellegzetessége. Az, hogy mindenféle skrupulus nélkül, de ezt folytattam idehaza is, írtam a véleményemet erről a...

Szocialistának nevezett rendszerről.

...szocialistának nevezett micsodáról. A valóságosan létező szocializmusról; ugye nem, egy pillanatra sem gondoltam meg, hogy ez azért sok, hogy ettől idegesek lesznek, vagy bármi bajom lenne. Nem gondoltam. Annál is inkább, mert valahogy kezdtem érezni, hogy a rendszer ugyan nem liberális, mint ahogy ezt Nyugaton szerették volna hinni... A kérdésem az volt, hogy mi a baj velem, tulajdonképpen.

Ami a vidám barakk és a liberalizmus közötti apró szakadék.

Igen.

Az a baj velem.

Igen, az a baj. Mi tudjuk, hogy nekünk mi volt a bajunk velem. De az úgynevezett átlagembernek? Adnak pénzt, és béke van, mi kell még. Máig is azt kell mondanom, hogy ha egy valamennyire is gondolkodó magyar visszagondol, nem az, akiből előjött a nyilas, meg a nem tudom, micsoda, akkor az azt mondja, hogy a Kádár-világban nekünk jó volt. Néha kimehettünk Nyugatra, vehettünk ezt-azt, csinálhattunk, amit akartunk. Hogy nem lehetett ellenzéki politikát folytatni? Ki a francnak kell politika egyáltalán. Na. Szóval én írtam minden skrupulus nélkül, azt hiszem, legtöbbször valami fölkérésre... Hogy mégis mondjam meg, miben különbözik ez a „legvidámabb barakk” a többitől, ha azt állítom, hogy alapjában véve mégsem különbözik.

Igen, mint ahogy ennek az írásnak a végkicsengése jó lenne...

Ennek, mármint a kádárizmus-cikknek is ez a végkicsengése, de ahol ezt még hangsúlyozottabban mondtam el, az a kelet-európai disszidensek találkozója volt '79 elején. Firenzében szervezték, kik mások, mint a kommunisták, az eurokommunisták, a kelet-európai disszidensek találkozóját. Ott volt Szaharov felesége is, Jelena Bonner, csomó ember volt ott; Szaharov

feleségét, valamint a két magyart (az egyik én voltam, a másik a Haraszti Miki), hármunkat kivéve csupa olyan volt, akik kizáródtak a létező szocializmus világából, nem jöhettek ide vissza. Végképp disszidensek voltak (most a mi terminológiánk szerint). Mi pedig ott ültünk, beszélünk, és mindenki kérdőn nézett ránk: és ti most vissza mertek menni? Visszamegyünk, semmi probléma nem lesz. Hát akkor igazuk van azoknak, akik azt mondják, hogy ez egy másfajta rendszer, mint az összes többi – mondták vagy gondolták. A Haraszti meg tartott egy előadást, amelyik arról szólt, hogy nálunk lényegében minden ugyanolyan, mint bárhol másutt; ami persze nem volt igaz. Hát miért nem lehet szembenézni a tényekkel? – kérdeztem én, mert hát egyáltalán nem volt ugyanolyan. Hát kérdezzünk meg '68 után egy csehet vagy egy NDK-st.

Egy NDK-st, egy bolgárt kérdezzünk meg...

...hogyan voltak-e valaha Nyugaton. A magyarok meg mászkáltak Nyugaton, és nézték, hogy mit lehet ott venni. Szóval nem, semmi ilyesmi nem volt, régen el is felejtette mindenki, aki még emlékezett rá, hogy hogyan nézett ki a Rákosi-korszak. Nem volt a Kádár rezsimje terrorista rendszer, dehogy volt az. Volt három alapdolog, amit nyilvánosan kétségbe vonni nemcsak értelmiséginek, hanem, mondjuk, egy gyári munkásnak sem lehetett: a Szovjetunió vezető szerepe, '56 mint ellenforradalom és a proletariátus vezető szerepe. Aki ezt nem kérdőjelezte meg, az a továbbiakban beszélhetett, amit akart, kit érdekelt. A Haraszti meg azt akarta bizonyítani, hogy minden ugyanolyan, mint másutt. Az elején még nem tudtam, hogy miről akarok beszélni,

nem készültem föl előre. De Miki beszédét hallgatva egyre mérgesebb lettem, és akkor már tudtam, hogy miről fogok beszélni. Beszéltem arról, hogy – ellentétben Haraszti állításával – nagyon sok minden nagyon is más Magyarországon, mint a többi, úgynevezett szocialista országban. A struktúra azonos, de számos olyan könnyítést adtak a „dolgozó népnek”, amit a többi országban, talán Lengyelországot leszámítva, nem adtak meg.

Ez így van.

És ennek az az oka – mondtam –, hogy a Kádár volt olyan okos, és rájött arra, hogy ha ő úgy csinálja, mint a Rákosi csinálta, akkor, miután kipihente magát az ország, megint '56 lesz. Ha viszont nem úgy csinálja, hanem megadja ezeket az úgynevezett engedményeket, akkor nyugalom lesz. Nem volt hülye, nagyon okos ember volt. Neki sem kellett minden héten pártszeminárium minden üzemben. Kellett az a fenének. És így tovább és így tovább, sorolhatjuk, most ne erről beszéljünk itt, a Kádár szocializmusáról. Én ezt ott akkor elmondtam, hogy kérem szépen, nálunk az embereknek azért jobb, mert az '56-tól való félelem miatt az egész magyar kommunista vezető gárdát minden lépésében az vezeti, hogy egyrészt a Szovjetunióval nem lehet ujjat húzni, de mégse csinálunk semmi olyasmit, ami megint '56-hoz vezetne. S ezzel a beállítódással nagyon is jól akceptálható az egész disszidens népség. Ezért jöhetünk mi ki, meg mehetünk vissza. Az átlagembert mindez ugyanis nem érdekli. Mert kinek ártunk? Ha kint maradunk, annál jobb, ha nem maradunk, azt is ki lehet bírni.

Még ide tartozna két kérdés. Az egyik, ugye, most már látjuk, hogy inkább politikai írásokat közölsz, mint...

Csakis.

Csakis, kivéve ezt a Husserl–Lukács-filozófiát. Tehát, hogy az, hogy nem írtál filozófiát Bréma-ban, a brémai időszakban, ennek ahhoz van köze inkább, hogy új közegben vagy, vagy ahhoz van köze, hogy a Budapesti Iskola felbomlásával megszűnt az a közvetlen, szűk baráti, de filozófiát termelő közeg, amelyben addig éltél?

Azt hiszem, hogy egyik fogalmazást sem fogadnám el így, ebben a formában.

Akkor tessék megmondani az igazat.

Hanem azt mondanám, hogy miután végiggondoltam az én egész beállítódásomat, mert a feszültségek közöttünk erre kényszerítettek, hogy végiggondoljam, akkor következett be ez. Hosszú ideig nem szerettem volna végiggondolni, mégpedig azért nem, mert éreztem, hogy ebből konfliktus lesz köztünk. De miután a konfliktus bekövetkezett nélkül is, akkor végiggondoltam. Így született az a bizonyos levélfele, amiről már többször szó esett. És akkor ott álltam, múltkor föl is olvastad az előző fejezet végéről azt a bekezdést, ott álltam, anélkül hogy tudtam volna, hogy mit gondolok én. Nem a rendszerről, meg kommunizmusról, szocializmusról, mit tudom én, miről, azt még csak-csak

el tudtam képzelni, hogy erről mit gondolok... Ezért is tudtam politikai írásokat írni. Nem konkrét politikát...

Politológiát, maradjunk ennyiben.

Ilyesmi, nem tudom. Én politikai szociológiának neveztem akkor.

De nem filozófia.

De nem filozófia, mert akkor már éreztem, hogy a filozófiának nem arról kell szólnia, amiről a marxista–leninista filozófia szól, hanem – röviden – az ember helyéről a világban, s én erről semmit nem tudok mondani. Mert én ezt Marxnál nem találom meg. Többször megfogalmaztam már azóta, hogy Marxnak nem volt antropológiája. Csak azért tudta elképzelni, hogy a proletár egy új világban, ahol ő az úr, egészen másképp fog viselkedni, mint a burzsoá, mert nem gondolkodott azon, hogy az embereket mi mozgatja, amikor ezt vagy azt csinálják vagy akarják stb. Egyáltalán, az emberről én keveset találtam Marxnál. Még az is lehet, hogy sokkal több van nála az emberről, mint amit én megtaláltam, de most itt nem megyek ebbe bele.

Márkusnak azért mégiscsak volt egy Marxizmus és „antropológia” című, akkortájt nagyon is sikeres könyve.⁷⁵

⁷⁵ Márkus György: *Marxizmus és „antropológia”*, Budapest, Akadémiai, 1971.

Akkortájt igen-igen sikeres volt. De hát nem biztos, hogy ma is aláírnám... És akkor sem biztos, hogy aláírtam volna.

Ez a hatvanas évek közepe.

Az előző fejezetben három olyan írást említettem, amelyek konfliktusokat eredményezhettek volna közöttünk. Ezek közül a második, az a bizonyos *Lehet-e a filozófus az Emberiség funkcionáriusa?*, azzal kezdődik, hogy Márkusnak a filozófiát meghatározó téziseit radikálisan elutasítom.

Ez így van, tényleg ezzel kezdődik.

A cikk egy zagyvaság, újra átolvastam.

Mind a kettőt aláírom.

Annyira hülye, hogy az borzalom.

De ott van egy Márkus-kritika, ez így van.

Egy radikális kritika méghezzá, ami nem a Márkusnak van címezve, csak a Márkus könyvéből van kiemelve.

De az idézet, az Márkus.

Igen, a Hellerre is áll... Szóval arról a bizonyos nembeliség-problémáról van szó. Ha ez a mondandója Marxnak az antropológiáról, az emberről, akkor baj van. Én ezt már nem így gondoltam, ez látható abból az írásból is, ha másból nem, abból egyértelműen látható.

És akkor ott állok, és nincs filozófiai pozícióm. Lehet, hogy ez nem olyan nagy baj. Ma már azon az állásponton vagyok, hogy a filozófiának nem pozíciókat kell kifejtenie, hanem a legkülönbébb területeken reagálnia kell mindarra, amit az ember általában gondol. Ezt most persze megint nagyon leegyszerűsítettem. De akkor még azt hittem, hogy a filozófiának kell legyen egy körülhatárolt pozíciója. Nekem viszont nincs, és sehonnan máshonnan sem tudok ilyen pozícióra szert tenni, mert semmi mást nem ismerek igazán. A múltkor megkérdezted, hogy miért felejtettem el Husserlt. Hogy miért nem jutott eszembe akkor, hogy hátha nem kell nekem már Marx, akkor is ott van Husserl. Mert nekem az az érzésem, hogy a hosszas kínlásom a fenomenológiával, elsősorban Husserlrel, nem vezetett oda, hogy én azon az alapon kialakíthattam volna egy filozófiai álláspontot.

Ez biztos így van, igen.

És amikor azt mondom, hogy nem tudnék, akkor tulajdonképpen azt gondolom, hogy nem is akarok.

'80-ban sem akartál?

Nem.

Tehát '80-ban sem az volt a probléma, hogy nincs kapaszkodód?

Az volt a probléma, hogy nincs kapaszkodóm, hogy nem tudom, hogy hogyan tudok ezekhez a problémákhoz...

Hozzányúl.

Heideggerre volt szükségem ahhoz, hogy el tudjak indulni. Ott álltam, s a marxista múltam üldözött. Mert ugyan a marxizmust elutasítottam, de azt, hogy a filozófiának kötelessége egy határozott álláspontot kialakítani a világban, amelyben élünk, és az egész világtörténelmet illetően, erről bizony nem mondtam le. Pedig le kellett volna mondanom, s ezzel együtt egyszerűen ki kellett volna dobnom az egészet. De ezt nem tettem. Csak a marxizmust mint a szocializmus ideológiáját dobtam ki. A marxizmust mint az emberről szóló gondolkodást, Marx egész beállítódását viszont nem dobtam ki. Eszembe sem jutott, hogy ha kidobom az ideológiát, akkor valahol ezen a területen kéne keresgélnem. És így tehetetlenné váltam. Tudtam arról beszélni, hogy mi van Magyarországon, tudtam arról beszélni, hogy a kádárizmus miben különbözik a Ceaușescu-rendszertől; arról is írtam valamit.⁷⁶ De nem tudtam, hogy hogy fogok én ezentúl működni, hogy fogok én a továbbiakban, míg egyáltalában vagyok, mint író ember működni.

Mit fogsz írni.

Na mármost ebben nem segített nekem Bréma.

Igen, ez látszik a történetedben.

A legcsekélyebben sem segített Bréma. Úgyhogy hazajöttem, és akkor jött egy megváltó ember, kicsit

⁷⁶ Sozialistisches Osteuropakomitee, 1979/33, 24–26.

borostás volt, most már sokkal borostásabb, és azt mondta, hogy csináljunk egy fenomenológiatörténeti szemináriumot.

Erre is rá fogunk térni, csak még egyet muszáj megkérdezni, mert így kerek a történet. A brémai időszakod alatt, tehát mielőtt hazajöttél, hogyan alakult a kapcsolatod a Budapesti Iskola immár nem Magyarországon tartózkodó tagjaival? Ezt muszáj tudnunk, mert így látjuk a pálya ívét.

Megmondom, hogy hogy. Úgy, ahogy azt már említettem: annak a kedves és jóindulatú, segítőkész ötletnek az elutasítása, hogy énnekem csinálnak Brisbane-ben egy állást, a Ferivel egy még radikálisabb konfliktushoz vezetett, mint amely konfliktusok már addig megvoltak. Soha nem is állt helyre közöttünk a meghitt barátság. A beszélő viszony helyreállt, sosem szakítottuk meg, de az egészen más volt, mint a múlt. Szerepel is egy levelében a Ferinek valahol, hogy a közös múlt... Megmondom, miről szól az levél, utána lehet nézni, benne van a *Sisakrostélyban*;⁷⁷ ez az a bizonyos levél, ahol Feriek azt állítják, hogy én Márkus Gyurika agyvérzésére és tönkremenetelére csak három sorban reagáltam. Gyurika engem egyáltalán nem érdekelt, míg ők egész nap és éjjel-nappal...

A vád az, hogy téged emberileg Gyurika sorsa egyáltalán nem rázott meg.

⁷⁷ *Sisakrostély-hatás*, Pozsony, Kalligram, 2007. = *A személyes emlékezet filozófiája*, Pozsony, Kalligram, 2016, 162–163 (Válogatott Művek IV).

Igen. Na most, amikor Áginak már Feri halála után mondtam, hogy az rémes egy levél volt, abból egy szó sem volt igaz, hiszen én mindennap felhívtam a Márkusékat... akkor Ági azt mondja: Miért, gondolod, hogy én elolvastam azt a levelet? Mondom, hát azért gondoltam, mert aláírtad. Minden levelet aláírtam, amit a Feri elém tolt, de nem olvastam el, hogy mi van benne. Feri nagyon jól tudta, hogy én éppenséggel nem voltam aszolidáris Gyuriékkal. Lehetetlen, hogy ne tudta volna, hát nem volt hülye. Csak kellett végre találnia egy olyan pontot, ahol nem a világnézeti különbségekről volt szó; az az ő világmérete sem fért bele, hogy a világnézeti különbségek miatt mi ne legyünk többé közele és nagyon mélyen egymáshoz tartozó barátok, de kellett egy olyan pontot találnia, amely véget vet a barátságának is.

Tehát éveken át keresett egy ilyen emberi ütközőpontot?

Hát úgy néz ki, úgy néz ki. És attól kezdve gyakorlatilag már nem is leveleztünk.

Ez később van, mert ez már '86.

Ez '86, igen. Szóval, hogy hogy alakult ez alatt az idő alatt? Úgy alakult, hogy úgy csináltunk, mintha minden rendben lenne. Őszintén szólva nem emlékszem pontosan, hogy és mint volt.

Jó, akkor érkezzünk meg most már Budapestre. Tehát itthon vagy Magyarországon, és annyit hadd mondjak indulásként, kérdéssé formálom,

hogy én téged, leszámítva ezt a '78-as találkozást Radnótiéknál, amikor ti hazaszaladtatok Olaszországból, az Óra utcában látlak először, amikor zokniban állsz egy asztal tetején, és a demokráciáról tartasz több lépésben előadást. Én ott láttalak téged először. Erről kéne valamit beszélned, hogy hogyan kerülsz te akkor újra kapcsolatba a demokratikus ellenzékkel, és egyáltalán mit szeretnél elmondani erről az előadás-sorozatról.

Nincs szó újráról, mert mint már azt fejtegettem, '81-ig ezt a demokratikus ellenzékét Kis és Bence szervezték. Kisnek és Bencének nem szolgált nagy öröme, hogy én itt vagyok, és úgy gondolták, hogy ha én nem nagyon erősködöm, akkor ők sem fognak nagyon kopogtatni az én ajtómon. Ezzel szemben volt nekem egy barátom, akit Radnóti Sándornak hívnak, máig is jó barátom. És Radnóti Sándor tűrhetetlennek érezte, hogy ha egyszer van olyan, hogy a demokratikus ellenzéknek egy ilyen erős magja vagy milyen magja, akkor én abba hogyhogy nem tartozom bele. Tehát állandóan piszkálta őket, hogy akkor a Vajdát is kell hívni, ide vagy oda kell hívni, vagy ezt kell, azt kell. Ezt ők nem csinálták lelkesen, abszolút nem – de úgy érezték, lehetetlenség elzárkózni ettől. És hát a Szilágyi Saci, aki *Beszélő*-szerkesztő volt, és nagyon hozzátartozott a Kisékhez, ő keresett meg engem, merthogy megbeszélte a Jánossal, hogy tartsak már egy előadás-sorozatot a demokráciáról. Én azonnal igent mondtam, semmi probléma, ezt én megtartom.

Ezek voltak a repülő egyetemi előadások.

Az Óra utcában, a Jávor Pisti lakásában.

Így van. Na, erről beszélj egy kicsit. Hogy élted ezt meg, mi zajlott?

Nekem fontos volt, hogy ne szakadjak le erről az ellenzékéről.

Amikor hazajöttél, akkor lényegében ezt az ellenzékét láttad te a magad közegének? Vagy ez egy utókonstrukció?

Valószínűleg utókonstrukció. Én nem tudtam valami sokat erről az ellenzékéről – amikor elmentem, még nem létezett –, hogy kellek-e én nekik, kellenek-e ők nekem. Fogalmam sem volt semmiről, kintlétem alatt hébe-hóba tudomást szereztem valamiről, amint látható például abból, hogy elkezdtem veszekedni Kenedivel a *Magyar Füzetek* oldalain,⁷⁸ hogy csak ne akarjon mindenkiből ellenzékít csinálni, olyat, aki radikálisan szakít a fennállóval – hisz ez lehetetlenség, nem lehet tízezer értelmiségi az utcán. Ennek nincs semmi értelme. De *Beszélő* még nem volt, az egy évvel később született meg. Demszkyvel valahogy hamarabb kötöttem barátságot. Demszky is mindig valahol a periférián volt, akármilyen vonzó figurája volt is ennek a demokratikus ellenzéknek. Kis és Bence számára...

Egy kicsit hátrább volt.

⁷⁸ Kenedi János: Mi az ördögöt fogunk csinálni?, *Magyar Füzetek* (Párizs), 1978/2, 119–139; Vajda Mihály: Az értelmiség védelmében, uo., 140–150.

Igen, igen. Bencével, a Bencéékkel végképp nem beszéltem erről. Na meg hát persze érdekes dolog általában is, erről eddig nem beszéltünk, hogy én hazajöttem, és annak tudatában érkeztem meg, hogy Bencéékkel, az óvodával nem rendeztem a viszonyomat. Hogy egyetlen óvodással sem, ez így viszont nem igaz; hogy erről írtam-e már valahol, azt nem tudom; Sós Vili még az elutazásunk előtt ügyködött azon, hogy nyaraljunk együtt a Fekete-tenger partján. A tudtom nélkül megszervezte ezt, együtt nyaraltunk Bulgáriában.

A Fodor Gézáékkal például, ugye?

Fodor Géza,⁷⁹ Erdélyi Ági.

Tehát ez pont a Lukács-óvoda egy része.

Igen. Hát még a Ludassyt vehetjük ide, rajtuk kívül aztán csak a két markáns egyéniség van. Az előbbiekel tehát ettől kezdve már újból jóban voltam, semmi probléma nem volt, rendeződtek a dolgok, a személyes dolgok. Aztán, hogy tartalmilag miről beszélgettünk, a Fodor Gézát főképp Mozart érdekelte, és nem a szocialista világ. Az Erdélyi Ágit meg a Dilthey. Ludassy Mari pedig el volt süllyedve a 18. században, úgyhogy semmi probléma nem volt, tudtunk egymással mindenről nagyon jól beszélgetni. Bence, Kis... nagyon jó lenne, ha meg tudnám mondani, hogy mikor

⁷⁹ A Holmi Fodor Géza-émlékszámban írtam meg a történetet: *Holmi*, 2009. március, lásd <http://www.holmi.org/2009/03/vajda-mihaly-mozart-a-valtozo-vilagban>, letöltve 2017. június 6. = Mozart a változó világban, in *A személyes emlékezet filozófiája*, id. kiad., 884–885.

vált a viszonyunk elfogadhatóvá. Nem sokkal a fordulat előtt, azt hiszem...

Hát az még jó tíz év vagy majdnem tíz év.

Hát igen, mert mikor is voltunk mind a hárman New Yorkban? '89 volt. '89-ben mind a hárman ott voltunk New Yorkban a New Schoolon. Én addigra már mind a kettővel beszélő viszonyban voltam, nem volt semmi nehézség, ha együtt mentünk föl a liften, mert a Jancsival egy házban laktunk a 15. utcában. De hogy ez mikor következett be? Hát valamikor az ellenzéki bulik, esti összejövetelek, mifene kapcsán alakult így. Emlékszem, egyszer odamentem a Gyurihoz, és azt mondtam neki, hogy Gyuri, hagyjuk már abba ezt a hülyeséget, álljunk már szóba egymással; akkor ő ezt akceptálta. A Kissel nem emlékszem, hogy mikor rendeződött a viszonyom. Nem is lett volna nagyon kedvem odamenni hozzá.

Jó, ne felejtjük el, hogy ott vagyunk az Óra utcai asztalon.

Igen. Na, most ott vagyunk az Óra utcai asztalon, az Óra utcában nyilván ott vannak legtöbbször Bence és Kis is, ugye. És nyilván észreveszik, hogy én nem vagyok olyan, amilyennek ők minket elképzeltek, hogy mi sem akarunk kompromisszumot kötni a rendszerrel. Nem akartunk kompromisszumot kötni, bár kétségtelen, hogy mi nem írtunk a Rakovski-könyvhöz⁸⁰ sem-

⁸⁰ Marc Rakovski, *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*, Párizs, 1983 (Magyar Füzetek, 5). Lásd még a 46. jegyzetet.

mi hasonlót. Nem tudom, ha kézbe venném, mi lenne róla ma a benyomásom, de őszintén szólva nem is érdekel. A lényeg az, hogy ők vállaltak egy politikai ellenzéki szerepet, amit mi, amíg együtt voltunk, így direktben nem vállaltunk; bizonyos esetekben, politikai ügyekben megszólaltunk, de nagyon ritkán, és ők valószínűleg úgy gondolták... – de ezt leírtam már az előző fejezetben...

Amikor viszont az Óra utcában te előadást tartasz, akkor ott mint a demokratikus ellenzék egyik alapfigurája vagy jelen.

Ezt én nem tudom megítélni, ezt te tudod.

Hát én igen, mert én ott álltam a tömegben, csak rajtam volt cipő, ez volt a különbség. Akkor én tudtam, hogy te vagy a Vajda Misu, aki a demokráciáról fog beszélni. Azt is tudtam, hogy most jöttél haza többéves brémai tanítás után, tehát akkor azt lehetett tudni, hogy te ki vagy. És ellenzékiként voltál azonosítva, ez abszolút így van.

Hát igen; mi a francnak lettem volna azonosítva?

Csak azt mondom, hogy ezt tudtuk.

Mert ugye megváltozhatott volna az ő véleményük is, amikor '73-ban nem mentünk el arra a vitára.⁸¹ Mert az lett volna a megoldás, hogy elmegyünk, ha tényleg valamilyen kompromisszumban törtük volna a fejünket.

⁸¹ Lásd erről a 47. jegyzetet.

Na, most akkor el kell mondani, hogy mi az a vita, mert ezt az olvasó nem fogja tudni.

Jó, mondom. 1972-ben indult egy vizsgálat, nem tudom pontosan, kik ellen. Valamiféle antimarxista gondolkodók ellen, amiben nemcsak az iskola, hanem az óvoda is érintve volt.

Meg a Hegedüs András.

Meg a Hegedüs, az döntő volt számukra, azt hiszem. Akkor aztán, ennek eredményeként született egy párt-határozat. De nem a párt mint olyan, hanem egy bizottság, valami kulturális munkaközösség hozta, melyben leírták, hogy mi balra meg jobbra meg mindenhova nagyon radikálisan elhajoltunk, és hogy ezt megvitatják velünk a Tudományos Akadémián.

Ez lett volna a '73-as vita.

Így van. És meghívtak bennünket, mi meg azt mondtuk, hogy jó, oké, de mi viszont meghívjuk azokat, akiket mi még szeretnénk ott látni. Erre azt mondták, hogy azt nem lehet. Ez formális kritériumként elég volt ahhoz, hogy azt mondjuk, akkor nem megyünk. Tehát mi nem...

Kiket akartatok volna még meghívni?

Fogalmam sincs.

Ezt már nem tudod. De ez egy ürügy volt, vagy valóban azt akartátok, hogy ne kelljen a hatalommal beszélgetni?

Erre sem tudok igazán válaszolni. Hogy mi nem akarunk ott az egész magyar, a párthoz nem feltétlenül hű, de a párttal konfrontálódni nem óhajtó értelmiség előtt kvázi egy ilyen vádlottak padján ülő...

Világos. Én emlékszem erre, és nagyon helyeseltém is, hogy nem mentetek el.

Hát oda nem is lehetett. Mert ha elmegyünk, akkor tényleg kompromisszumot kötünk a rendszerrel.

Nem, ez helyes.

Most, hogy ettől aztán miért nem békültek meg a Kis meg a Bence? Lehet, hogy megbékültek, csak ez lassú folyamat volt, fogalmam sincs. Mindenesetre az volt a helyzet, hogy '80-ban már kvázi vitathatatlanul az ellenzékhez tartoztunk, de nem *-tunk*, mert rajtam kívül a többiek ugye, ha itt voltak Magyarországon, akkor csak látogatóban. Hát a látogató, az nem ellenzéki.

Tehát ezek szerint te is csak '80-tól tartozol oda.

Igen, '80-tól tartozom oda. És attól kezdve, ők (Kis, Bence stb.) lehet, hogy néha fogcsikorgatva, később már ez sem volt igaz, de elfogadtak engem, mint aki hozzájuk tartozom.

Ez egy előadás-sorozat volt.

Öt előadás volt.

Te hogyan érezted, hogy te Nyugatról jöttél, más tapasztalataid voltak, mint a részben talán korban is nálad fiatalabb vagy részben fiatalabb hallgatósnak...

Nagy része fiatalabb volt.

Igen, de mindenképpen ilyen Kelet-Európába bezárt közönségről van szó. Hogyan érezted te akkor, hogy milyen volt az előadásod fogadtatása? Milyen volt a hazaérkezés dinamikája?

Nem tudom, nem tudok erre válaszolni. Egyet tudok, egy vitát a hallgatóságból valakivel.

Na, ez például lényeges lehet.

Nem szoktam mindig megmondani a nevét, mert miért bántsam majd negyven év elteltével, most mégis megmondom. Negyven év után tényleg mindegy. Az OSA Archívumnak most ő az igazgatója, a Rév Pista. A Rév Pista azt mondja nekem egy bizonyos ponton, hogy te ugyanazt mondod, mint a Kádár. Mondom, hogy érted ezt? Hát te is azt mondod, hogy a demokratikus intézményrendszer, a demokratikus jogok, az emberi jogok, a tulajdon szabadsága alapvető, de ettől még nem lesz demokrácia. A demokrácia, az alapján véve akkor jöhet létre, ha az emberek megtanulnak demokratikus módon viszonyulni egymáshoz, a hatalomhoz, mindenhez.

Tehát a magatartásban.

A magatartás a döntő, és ez egy nagyon hosszú folyamat, mondtam én. Erre azt mondja a Rév Pista, hogy hát a Kádár is azt mondja, hogy még nem érett meg a nép a demokráciára. Mondtam, hogy én nem mondtam ilyen hülyeséget, hogy érett meg nem érett, de azt én is úgy látom, mint a Kádár, hogy ez a nép még nem tanulta meg, nem tudja, hogy mi az, hogy demokrácia. De az óriási különbség közöttünk, hogy a Kádár azt mondja, hogy majd akkor vezetjük be a demokráciát, ha a nép megéri, beteszik a kemencébe, megsütik, vagy nem tudom, mit csinálnak. Én meg azt mondom, hogy az összes intézményi változásnak be kell következnie. De ettől még nem lesz demokrácia, az egy hosszú-hosszú folyamat. Ha most a Rév Pistával leülnék az asztalhoz, akkor kénytelen lenne azt mondani, hogy igazam volt, mert tessék megnézni a demokráciánkat.

Hát, így van.

Különben csak egy megjegyzés ehhez, ez fontos: a napokban elolvastam Sacha Batthyáynak a könyvét, amelyben a Batthyány család egy fiatal tagjának – igen fiatal, a hetvenes években született valamikor, és Svájcban él máig is, újságíró – egyszer az orra alá nyomtak egy cikket a Margit nagy-nagynénikéjének a viselt dolgairól, Rohoncon, azaz Rechnitzben, ahol száználvan magyar zsidót meggyilkoltak a Margit néni haverjai, nyilasok többnyire. És hát ez úgy megrázta ezt a Sachát, jöllehet nem tudta, neki mi köze lenne ehhez, hogy ennek ellenére elindult nyomozni, mi minden történt a családjával. Erről szól a könyv – nem azt mondom, hogy ragyogó könyv, de nagyon érdekes, és nagyon gyorsan olvassa az ember végig, mert izgalmas.

Mert nemcsak Rohoncra jutunk el, oda talán nem is, de például a Gulágra igen, ahol a nagyapja töltött tíz évet. És szól a Batthyány grófoknak a mindehhez való zavaros viszonyáról. Van egy kettős napló benne, a könyvben többször jön elő, naplórészletek, ami egyrészről egy Maritta nevű hölgynek a naplója, aki Sacha nagyanyja. Másrészt egy Ágnes nevű hölgy naplója. Ő egy Buenos Airesben élő zsidó nő, aki megjárta Auschwitzot. És akkor itt a szövegek rímelve egymásra... Hogy a naplókat a Sacha találta-e ki, vagy tényleg léteznek, azt nem tudom. Mindegy is, de a Maritta naplójában, tehát a Batthyány grófnőnek a naplójában van egy nagyon sommás leírás, hogy miféle ország volt ez, amelyben ők még Batthyány grófokként éltek a sárosdi kastélyban. És azt mondja, hogy ebben az országban volt egy budapesti politikai, de legfőképpen kulturális és tudományos értelmiségi réteg, ezek főleg zsidók voltak. Azonkívül létezett még az arisztokrácia, amelyhez mi is tartoztunk, és sok-sok százezer paraszt. Na, tényleg ilyen volt az ország, és tényleg nem sokat változott. Az arisztokráciát ugye kinyírták, az értelmiség állandóan újratermelődik, utálja is a többség kellőképpen. Utálja az az elit, politikai elit, amely most a legutóbbi fordulat kapcsán abból a bizonyos sok százezer parasztból származik, ugye? De miért mondtam el ezt?

Ezt a Révvel való vitád kapcsán mondtad el, hogy hogy néz ki a demokratikus készségek szempontjából az ország.

Hát a demokratikus készségek szempontjából semmi sem változott, de egyvalami maradt. Ez a több száz- ezres, milliós jobbágy-mentalitású tömeg. A többség

jobbágy-mentalitású. Mindent elfogad, mert éppen ez a szabály. Ez a szabály, és a szabályokat be kell tartani, punctum. A szabályt persze többnyire muszáj betartani, de lehet hozzá distanciált viszonyunk. Senki- nek sincs. Ott ül, akárhol, és azonos a szabállyal, ő a szabály, szabályként viselkedik. Na ez az, amit a Rév Pista nem értett, és amit sajnos nagyon lassan ért meg az egész magyar, az a bizonyos, ma már nem csak zsi- dó, de azért erősen zsidó mentalitású értelmiség, hogy bizony igen hosszú időre volna szükség, amíg ez meg- változik. És hát ennek mi isszuk meg persze a levét. Az arisztokrácia már bőven megitta, már nem létezik. Hol vannak?

Kint.

Kint. Vagy mint szegény Esterházy Péter, az író értel- miségben. Az értelmiség többnyire nem érti, nem akar- ja érteni, hogy egy olyan jobbágy-mentalitású tömeg- gel áll szemben, amelynek a mentalitása másutt sem változott egyik évről vagy egyik évtizedről a másikra. Iszonyatosan hosszú folyamat ez. Az volt a benyomá- som, hogy talán a többi is azt gondolja, mint a Rév Pis- ta, csak hát én egy olyan, nem is tudom, mitől, de vala- mitől mégis tekintélyesebb figura voltam.

Ez így volt.

És akkor most nem fognak velem itten leállni kötöz- ködni, mert lehet velem vitatkozni. Az egyik úgy lát- ja, a másik másképpen, kész. Úgyhogy ez volt a be- nyomásom. A spiclik – mert az egyetlen dolog, aminek értelme volt a látogatásomból a Történeti Hivatalban,

az az, hogy megkaptam öt spiclinek az összefoglalását az előadásokról. Na most, ebből négy igen intelligens volt. Nem tudom, hogy a demokratikus ellenzék vezető csoportjához tartoztak-e, vagy sem, de négy olyan intelligens volt, hogy már meg is bántam...

Jelentés Vajda Mihály úr Óra utcai előadásáról?

Igen. Remekül volt összefoglalva, én nem tudtam volna így összeszedni. Az egyik ilyen szempontból, a második olyan szempontból... az ötödik hülye volt. Az közönséges...

Közönséges spicli volt. Na, ez nagyon jó.

Na, most ez a négy összefoglalás, már meg is bántam, hogy nem adtam ki valahogy.

Hát ezt ki kéne kérni.

Egy másolata valahol itt van.

Szerintem semmiféle engedélyt nem kell ehhez kérni. Ha téged érint, akkor jogod van publikálni.

Na, hát ez volt, én akkor úgy éreztem, hogy jó, most nem tudom, hogy mi a véleménye a többségnek, biztos nem mindenki Rév Pista.

De ötször megtelt az Óra utcai lakás.

Megtelt, érdekelte őket, és hát, hogy őszinte legyek, a spiclijelentésekből össze tudnám jobban foglalni, ha

most el kellene mondanom, hogy még mit mondtam az említetteken kívül, de ez volt a dolog magva, hogy tesék végiggondolni, kérem szépen, nem elég az intézményrendszert átalakítani.

Folytassuk onnan, hogy belekezdte egy történetbe, hogy egy szakállas fiatalember beállt hozzád.

Nem volt szakáll, csak borostás volt.

Borostás volt, jó. Na, akkor folytassuk!

És azt mondta, hogy ő a Kardos András, és hogy nincs-e kedvem egy szemináriumsorozatot elindítani, amely a fenomenológiáról szólna. Nyilván te vagy ti ezt azért mondtátok, mert tudtátok, hogy erre nem mondhatom, hogy én ahhoz nem értek, tehát biztos bele fogok menni. Bele is mentem, azt hiszem, hogy egy árva ellenérvem sem volt.

Nem.

Nagyon szívesen csináltam, annál is inkább, mert éreztem azt, hogy ti, akárcsak én, úgy gondoljátok, hogy itten teljesen elhülyülünk, ha csak a pénzkereső tevékenységet folytatjuk, és föladjuk, abbahagyjuk azt a tevékenységünket, amire adtuk magunkat eredetileg. Tehát gondolkodás, írás, ez meg amaz. Nagyon szívesen csináltam. Nemcsak ti jöttetek, jöttek mások is. Volt egy másik szemináriumom is. Kik vettek részt azon? Koncz Imrére emlékszem egyedül az induló csoportból. Azt már tudom, hogy a többség a később a Fideszből az SZDSZ-be disszidált csoportnak a magva volt.

De állandóan változott a közönség, oda tartozott egy ideig például Szent-Iványi.

Ez politikai szeminárium volt?

Eredetileg politikatörténeti vagy a politikai filozófia történetéről szóló szeminárium volt, azt végigcsináltuk Arisztoteléstől nem tudom, kiig, hát amennyire én ehhez értettem. Előszedtünk szövegeket, azokat elemeztük. Amikor ez lement, akkor...

Ezek az Ungár Klárák.

Akkorra már Ungár Klára is ott volt, meg sokan mások.

Molnár Péter.

Mi, Molnár Péter? Lehet, hogy ő is ott járt.

Hegedűs István.

A Hegedűs feltétlenül.

Jó, hát ezek a kiugrott fideszesek.

Igen, igen. De várjál, ez csak az utolsó fázisban volt így; a kezdeti csoportban még mások voltak. Később Szent-Iványi például már nem járt, Koncz Imre sem. A végén ez a közgazdasági egyetemet végzett társaság volt a mag. Ők már a közgazdasági egyetemen baráti kört alkottak.

Hát akkorra már fideszesek, persze, ezek a nyolcvanas évek.

Igen, azok jártak erre a szemináriumra. Tehát nekem volt két úgynevezett illegális szemináriumom. Illegálisak csak annyiban voltak, hogy semmi hivatalos kapcsolódásuk nem volt.

A te lakásodon zajlottak.

Az én lakásomon zajlottak; a Koncz Imre éppen azért jutott az eszembe, mert az ő lakásán kezdtük ezt a másodikat. A politikai szemináriumot akár hagyhatjuk is. Nem volt számomra, a gondolkodásom szempontjából, különösebb jelentősége. A másik, a ti csoportotok, az sokkal fontosabb volt az én szellemi alakulásom szempontjából.

Amikor befejeztük a politikai filozófia történetét, s felvettem a kérdést, hogy most mi legyen, valamelyik azt kérdezte, hogy miért nem olvassunk Marxot. Mondom, miért kell Marxot olvasni? Azt mondja, mert soha egy sorát sem olvastuk, bár a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre jártunk, és marxista közgazdaságtant tanultunk, de egy sorát nem olvastatták el velünk Marxnak.

Elképesztő!

Jó volt egy ideig Marxot olvasni; kicsit untuk azért. Belekeveredett aztán Hegel is. De nem ez volt az utolsó téma. Nekikezdtünk Bibónak, az egész életművét végigolvastuk és -elemeztük.

Az biztos baromi fontos volt.

Az baromi fontos volt és érdekes volt, és talán az ő gondolkodásukat is erősen meghatározta. Eljutottunk persze a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című íráshoz. És akkor egy vicces pillanatomban azt mondtam, hogy hát igen, mi itten, valamennyien, kivéve téged, Éva, zsidók vagyunk. Nézték rám csodálkozva. Mi? Ezt te meg honnan tudod? Hát rátok néztem, meg hallottalak titeket beszélni. És honnan tudod, hogy Éva nem zsidó? Hát mit tudom én, honnan tudom, de tudom, hogy nem zsidó. Mert tényleg így van – mondta valamelyikük. Hát mondom, tudom én, hogy tényleg így van. Félreértés ne essék, nekem semmi bajom nincs az Évával, sőt nagyon kedvelem, de látszik, hogy ő más, az attitűdje más, valahogy más. Kezdetben egyikünk se tudta a többiről, hogy zsidó, mondták. A mi generációnkban már nem létezett ez a tudás, amivel te láthatóan nagyon is rendelkezel. És egyszer aztán volt egy összejövétel, ittunk, mit tudom én, és akkor valamelyikünk kiköpte, hogy tudjátok-e, hogy én zsidó vagyok. És akkor nyilván én is, a többiek is „bevallották”.

Mindegyik zsidó.

Kivéve az Évát, aki aztán akkor néha nehéz helyzetbe került, mert például megkérdezte egyszer, hogy elmondhat-e egy zsidó viccet. És akkor mondták neki, ne hülyéskedj már. Ez egy érdekes dolog, sok szempontból érdekes. Egyfajta attitűd, amiről én többnyire felismerem a zsidókat; azt hiszem, ennek az attitűdnek döntő eleme az, hogy mindig van benne egy ironikus

visszafogottság a saját álláspontot illetően is, hogy jó, jó, de azért egészen biztos nem vagyok benne. Ennek a társaságnak azért is kellett távoznia a Fideszből, mert ez az ironikus visszafogottság, ez Orbán Viktor Fideszébe nem fér bele. Mert ez a társaság abból a bizonyos budapesti zsidó értelmiségből jön, a Fidesz másik része pedig, akkor még nem voltak azok feltétlenül többen, az meg a sok százezer parasztból jön. Nekem semmi bajom nincs a parasztokkal, csak sajnós a parasztságnak nem sikerült az eredeti szellemiségét levetkőznie – az egy hosszú-hosszú folyamat volt, míg Nyugaton a parasztság egyszerűen mezőgazdasági termelőréteggé alakult. Nálunk ez a szocializmusban következett be, többé-kevésbé, de úgy, hogy az ehhez szükségképpen hozzátartozó szellemi átalakulás nem volt lehetséges, mert a téeszben is úgy kellett viselkedni, mint a jobbagynak. Engedelmeskedni kellett.

Legfeljebb kapott háztájit.

Igen. Ebből következik, hogy nem érdemes csodálkoznia ennek az országnak a jelen állapotán, Lengyelországon éppoly kevésbé. Inkább Szlovákiának az állapotán érdemes – én nem tudom, mi van ott, de azt mondják, hogy ott sokkal jobb a helyzet, sokkal...

Minden jel szerint így van.

Minden jel szerint. Én erre tudok egy magyarázatot, de azért csak ne akarjak én mindig olyan okos lenni. Az a magyarázatom ugyanis, hogy a szlovákok, akiket mindig lekezeltek: történelem nélküli nép, soha államalkotó nem volt stb., na, mi majd megmutatjuk nektek, hogy

mi mégis jobbak vagyunk nálatok, és valószínűleg meg is mutatják, ahogy a románok is meg fogják mutatni.

Igen, így van. – Na, ez volt a politikai szeminárium. Hát akkor térjünk rá a Husserl-szemináriumra. Az biztos, hogy Husserlrel kezdtünk. Azért bonyolult a történet, mert hozzátartozik, hogy a hetvenes évek elején, talán '71-ben írod te azt a kvadrológusodat, tehát a Szembenézést,⁸² amely szöveg egy olyan párbeszédrendszert tartalmaz, vagy dialógusrendszert, amelyben a marxizmus és a fenomenológia különböző lehetőségei, összeegyeztethetetlensége... ott te már kísérletezel azzal, hogy egyáltalán lehetséges-e lecsatlakozni valamilyen -izmus álláspontjához, és akkor ez '71, és amiről most beszélünk, az meg '81.

Ez a *Szembesítés* című dialógus, tudod, hogy ez mi-nek készült?

Nem.

Azt mondták nekem, hogy az egyik fenomenológiai könyvemet, nem tudom, melyiket a kettő közül, ki akarják adni angolul.

A két Husserlből az egyiket.

Az egyiket vagy a kettőt együtt, nem tudom, fogalmam sincs. A Marvin Farber nevű kolléga, aki azt hiszem, értette a dolgát, azzal jött létre valami kontaktus,

⁸² Lásd az 52. jegyzetet.

nem tudom, hogy direkt vagy indirekt, fogalmam sincs. Mindenesetre majd kell írni a könyvhöz egy előszót. Én meg vakargattam a fülem tövét, és nem tudtam, miféle előszót tudok ehhez írni, és akkor arra gondoltam, hogy tulajdonképpen azt kéne megírnom, hogy... És akkor beugrott, hogy aha, de én most már kapcsolatban állok ezekkel az olasz marxizáló fenomenológusokkal is. Náluk egy fiatalember volt a társaság szervező lelke, Pier Aldo Rovatti. Voltam is később nála Milánóban látogatásban. Ezek adták ki az *Aut Aut* című, marxizáló fenomenológus folyóiratot. Láttam, hogy nem én vagyok az egyetlen, akire mint marxistára hatással van valamilyen értelemben a fenomenológia. Ez hozzásegített az előszó megírásához. Nem tudom, mikor írtam az előszót, lehet, hogy a hetvenes évek közepén.

Nem, előtte.

Elején?

Elején. '71 szerintem. Én egyetemistaként már kéziratban olvastam ezt, tehát ez mindenképpen a hetvenes évek elején kellett hogy keletkezzen.

Lehet. Abból indultam ki, hogy a marxizmust persze lehet ilyen dogmatikus módon felfogni... Az a figura, aki ott – Louis, ugye?

Igen.

Az egy kicsit az Althusser, azért is neveztem el Louis-nak, ő lebegett a szemem előtt: egy intelligens, nagy tudású filozófus, aki azonban makacsul ragaszkodik

a dogmatikus marxizmushoz. Nem Fedoszejev elvtárs lebegett a szemem előtt, mert belőle nem tudtam volna érdekes figurát faragni.

Hanem egy mélyfűrású marxista.

Igen, igen. Na, és akkor jön a fenomenológus, a Pietro.

Az András nevére emlékszem.

Az András, az nagyon...

Az vagy leginkább te.

Igen, és van ez a Pietro, aki egy az egyben a Pier Aldo Rovatti-féle társaság képviselője, és van egy olyan fenomenológus, akit – ám itt az a vicc, hogy azt én valahogy Heideggerre vettem, csak hogy Heideggerből egy kurva szót sem értettem. Én azt hittem, amikor szeminarizáltunk, és elkezdtük fordítani az *Lét és időt*,⁸³ hogy én soha az életben rendesen el nem olvastam a könyvet. De ez nem volt igaz; nem akartam emlékezni rá. Egyszer csak előkerült a szekrényből – már jóval később – egy vastag jegyzet.

Tehát valaha olvastad, és kitörölted az emlékezetedből.

Kijegyzeteltem, de nem értettem, semmit sem értettem. Valószínű, a Husserlt és a Schelert, őket valamennyire

⁸³ A fordítás – Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István és Vajda Mihály munkája – először megjelent: Budapest, Gondolat, 1989.

értettem, de a Heideggert, hogy miről van itt szó, és mennyiben helyezkedik szembe Husserlrel, ez akkor még nekem nagyon-nagyon nem ment. De azt, hogy ez valami más, azt felfogtam. Az a bizonyos Erik nevű fickó azért nem egészen Heidegger, egy kicsit heideggeres beütéssel rendelkező egzisztencialista. Egy nagyon szkeptikus és nagyon rosszkedvű egzisztencialista. Arra gondoltam, hogy így menni fog az előszó. Megírtam, benne volt az *Individuum und Praxis* című kötetben,⁸⁴ ami körül a botrány...

Kitört a Fehéréknél.

...mármint Fehér (azaz mi) és az óvoda között. Kicsúcsosodott inkább, mondanám; már előbb kitört. Ez az, amit a Waldenfels elolvasott, és engem meghívott Dubrovnikba a Phaenomenologie und Marxismus című konferencia- vagy szeminárium-sorozatára. Az elsőre nem tudtam elmenni, mert akkor éppen egyáltalán nem volt útlevelem, de még ha nem lettünk volna abszolút eltiltva az utazástól, valószínűleg akkor sem adtak volna engedélyt, hogy elmenjek abba a Korčulára hajazó világba. Ezzel szemben a másodikon ott voltam, és arra írtam azt a rémes *Husserl és Lukács*-előadást.⁸⁵ Csak azért említettem itt Waldenfelt, mert egyszer kérdeztem tőle, hogy szerinte melyik vagyok én abból a négyből? Azt mondta, mind a négy. És azt hiszem, igaza volt. Amikor megírtam, azt hittem, hogy én az András vagyok.

⁸⁴ Lásd a 43. jegyzetet.

⁸⁵ Lásd a 68. jegyzetet.

Fenomenológus tud olvasni. Én is úgy olvastam, hogy te az András vagy, egyetemistaként, igen.

Igen? De Waldenfels azt mondta, hogy mind a négy én magam vagyok. Akkortájt még hadakoztam a marxizmusommal.

Igen. Jó, ez a hetvenes évek eleje.

És akkor most végigolvasom a Scheler-tanulmányt, az '75, hogy vajon tényleg pont az lenne az a szöveg, amelyben szakítottam a marxizmussal; persze tudom, hogy akkor mondtam ki. Bár az egész *Változó evidenciák* című kötet ilyen hadakozás. De jó lenne tudni, hogy mi volt abban a kötetben, amelyről szerződést kötöttem a Magvető igazgatójával, Kardos főnyomozó elvtárssal.

Ja, még a hetvenes években.

Igen, igen, megkötöttük a szerződést.

Aztán már nem jelenhetett meg.

Nem „már”. Esze ágában nem volt kiadni. Egyszerűen megvette, hogy elszüllyessze. Annyira pimasz azért voltam, hogy amikor lejárt a határidő, és ki kellett volna adni, de persze nem adta ki, akkor mentem az ügyvédhez, és küldtettem neki egy fizetési felszólítást. Pár nap múlva megjött a pénz. Na, nem tudom, hogy abban a kötetben pontosan mi volt; de aztán '90 után megjelent

a kötet,⁸⁶ persze nem pont úgy, ahogyan eredetileg össze volt rakva. Az tényleg hadakozás a saját marxizmusommal, és ott kezdek el egy kicsit tájékozódni általában a filozófiát illetően, de azért a centrumában mindegyik tanulmányban ott van Marx. Ha az is az érzésem, hogy nincs már több közöm Marxhoz, mint Fichtéhez vagy Schelerhez, mégis elbizonytalanodom. Ti nagyon segítettetek azzal, hogy jöttetek. Jó, nézzük végig ezt a fenomenológiát, hogy mi a fenéről van egyáltalában szó. Igazad van, hogy amikor azt mondtam, hogy én teljesen megzavarodtam, mert nem ismertem semmi mást, csak a marxizmust, akkor hülyeséget beszéltem. A fenomenológiát viszonylag tisztességgel végigolvastam, mármint az akkor elérhető szövegeket.

Hogyne, ezt a könyveidből is lehetett tudni, hát volt benne Scheler-fejezet például.

Persze, persze. Az nagyon vicces volt, a Scheler-fejezet, mert Scheler... hol szerzem én meg a Scheler-köteket? Az Akadémiai Könyvtárba bementem, nem nagyon volt, vagy mit tudom én már. És akkor fölmentem az öreghez.

Lukácshoz.

Igen, és kérdeztem őt, hogy megvannak-e neki a Schelerek. Azt mondja, meg. És akkor még azt sem engedte, hogy én menjek föl a létrán, leszedte a polcra vala-

⁸⁶ *Változó evidenciák. Útban a posztmodern felé*, Budapest, Cserépfalvi–Századvég, 1992.

mennyit. De ide hallgasson, mondja, én a materiális értéketikán kívül semmit nem olvastam a Schelertől... Hát minden kötet szépen, lelkiismeretesen ki volt jegyzetelve, tele volt aláhúzásokkal. Úgy felejtette el, ahogy én a Heideggert.

Na, szóval igen, hát azért volt egyfajta modern filozófiai tudásom, az most mindegy, hogy az Arisztotelészből mit olvasott az ember, mit nem olvasott. Ahhoz, hogy elkezdjen gondolkodni egy meghatározott korszakban, ahhoz annak a korszaknak a gondolkodásához is kell valahogy kapcsolódnia, különben nem megy, nem elég az, hogy én olvastam, mondjuk, Fichtét vagy nem tudom, kit. A fenomenológiát, azt viszonylag tisztességgel elolvastam, mint utóbb kiderült, a Heidegger *Sein und Zeit*-jét is. És én mégis megismételem, hogy nem ismertem semmit a filozófiából. Hogy miért? Mert addig nem tudtam belőle felhasználni semmit a saját gondolkodásom orientálása szempontjából. És amikor elkezdtünk szeminarizálni, akkor már egy másik nézőpont vetült rá a fenomenológiára. De eszünk ágában nem volt Heideggert fordítani, miért kellett volna fordítani? Olvastunk, de jobban tudod, mint én...

Hát mindenféle Husserl-tanulmányt. Például a Szigorú tudományt.

Leginkább abból az egyetlen magyar nyelvű kötetből.⁸⁷

Igen, Baránszky-Jób fordította, és te kontrolláltad.

⁸⁷ Edmund Husserl: *A filozófia mint szigorú tudomány*, ford. Baránszky-Jób László, in Edmund Husserl *Válogatott tanulmányai*, vál., bevez., jegyz. Vajda Mihály, Budapest, Gondolat, 1972, 111–192 (Gondolkodók).

Igen, én raktam össze.

Igen, azzal kezdtük az egészet.

Aztán jött Scheler, mit tudom én, micsoda.

Nem jöhetett más, mint a Materiális értéketikának a... szerintem az jött.

De hát azt nem olvastuk, csak nem olvastuk el ott a vastag...

Végig nem olvastuk el, de valamennyit olvastunk Schelertől. És utána jött Heidegger. Legalább egy éven keresztül olvastuk Husserlt. '81-ben indult körülbelül ez a szeminárium, vagy lehet, hogy '80 őszén. Szerintem legalább egy év, amíg eljutunk Heideggerig. Ez alatt a Husserl-olvasás alatt neked az a benyomásod erősödött meg, hogy a fenomenológia és Husserl (vagy a némiképp Schelerrel kiegészített Husserl) segedelmével nem tudsz továbbjutni a filozófiai problémáid megfogalmazásában, vagy az erősödött meg, hogy ez egy lehetséges alternatíva, ha újragondolod Husserlt, ahhoz képest, amikor könyvet írtál róla?

Milyen szép lenne, ha én erre a kérdésre tudnék válaszolni! Fogalmam sincsen. Fogalmam sincs; én élveztem azt, hogy intelligens emberekkel beszélgetek ezekről a szövegekről, amelyekről valószínűleg soha és senkivel nem beszélgettem. Ha később utánagondolsz ennek, akkor megint le fogsz leplezni engem, hogy hülyeség, amit mondok, de hát kivel beszéltem volna

erről? A Budapesti Iskolán belül ilyen nem volt; a saját szövegeinket, azokat megbeszéltük mindig, de hogy most akkor tessék, olvassunk együtt Husserlt, ilyen nem volt. Tehát valamit nyilván beszéltünk a Husserl-ről, mert a könyvemet elolvasták. Mi meg itt mást csináltunk, mi Husserl-szöveget meg Scheler-szöveget olvastunk. És az volt valószínűleg számomra a nagy élmény, hogy nem tudom, hány év után, újraolvastam, amit már...

Na, ezt kérdezem most, igen.

És megint elkezdek filozófiai problémákon gondolkodni, holott éveken át azt hittem, hogy engem már ezek a problémák nem is érdekelnek.

Az érdekel engem, hogy mi történt az első évben, a Heidegger előtt?

Az történt, hogy én azt éreztem, hogy igenis vissza tudok kapcsolódni a filozófiához. És valószínűleg itt nem arról volt szó, ezt talán rosszul értelmezem, nem arról volt szó, hogy azért nem tudtam, mert ha nincs nekem Marx, akkor nincs semmi. Hanem azért, mert a marxizmussal való szakításom eredményeképpen nem gondolkoztam azon, hogy fogok-e még én filozófiával foglalkozni. Tehát valószínűleg az az utolsó bekezdés, amelyet felolvastattam veled, egy kicsit túl patetikusra sikerült, mert nem álltam én sehol, hanem egyszerűen nem érdekelt a dolog. Most mással foglalkozom. És ehhez a „mással foglalkozom”-hoz az is erőteljesen

hozzájárult, hogy a *Fasizmus*-könyv,⁸⁸ amely ebben az értelemben megint csak nem filozófia, az számomra fontosabb volt ebben az időszakomban bármi másnál.

Mondhatjuk, hogy a Husserl-szeminárium visszahozta a kedvedet a filozófiai kérdések újra-gondolásához?

Igen. Hogy miért nem volt ez így a brémai filozófiai csoportban...? Nem is emlékszem a témákra. Egyre mégis, az igazságelméletek, a Sós akkor adta ki ezt a...

*Volt neki egy igazságelmélete, Modern igazságelméletek, az volt a címe.*⁸⁹

Nem is nagyon adott ki másik kötet életében. – Nem tudom, hogy még mik voltak, de azok nem dobtak föl, vagy akkor tényleg az izgatott onnan kívülről, hogy mi az, ahol én belül vagyok. Lehet. Az ember hajlamos arra, hogy valami teóriát gyártson esetlegességekből. Minden teória így születik valószínűleg. De nem biztos, hogy azért foglalkoztam én ezzel, amit előbb politológiának vagy politikai szociológiának nevezünk, mert nem volt a filozófiához kedvem; lehet, hogy azért, mert ehhez volt kedvem, nagyon is volt ehhez kedvem. És a filozófia pillanatnyilag nem érdekelt.

⁸⁸ Magyarul íródott, de először angolul, majd franciául jelent meg: *Fascism as a Mass Movement*, London–New York, Allison & Busby–St. Martin's Press, 1976; *Fascisme et mouvement de masse*, Paris, Le Sycomore, 1979. Magyarul csak a rendszerváltás után adták ki: *A fasizmusról. Politikai-szociológiai tanulmány*, Budapest, Osiris, 1995.

⁸⁹ Sós Vilmos: *Modern igazságelméletek*, Gondolat, Budapest, 1978.

Jó, mindenesetre abban maradhatunk, hogy a Husserl-olvasással visszajött a kedved a filozófiával való foglalkozáshoz.

Hát hogy pont a Husserl vagy a Scheler... lehet, hogy várni kellett egészen Heideggerig, de mindenesetre visszajött az érdeklődés, és ez számomra nagyon fontos általában is, hogy visszataláltam valamihez, amit eredetileg fontosnak éreztem a gondolkodásom szempontjából, másrészt, hogy ezt veletek csináltam. Nagyon fontossá vált ez a hozzátok fűződő kapcsolat. Nálam a barátságok mindig kapcsolódnak valamiféle szubsztanciálisabb gondolkodáshoz.

*

Heideggerrel folytatjuk, eljutottunk a Lét és idő fordításának a kezdetéig. Azt szeretném, ha, mielőtt belevágunk a Heidegger körüli, nyilván részben filozófiai kérdések taglalásába – mert ugye azért itt számot kell nekünk adni, főleg neked, arról, hogy tulajdonképpen a Lét és idő, amely művet kezdetben ugye olvasni akartunk...

Olvastuk is egy ideig.

...és később jött az, hogy te előálltál azzal, hogy ezt le kéne fordítani. Azt szeretném, hogy mielőtt ebbe belevágunk, azelőtt beszéljél arról a társaságról vagy annak a szemináriumnak a tagjairól, akik tulajdonképpen laza, de létező baráti társaságot alkottak, merthogy azt hiszem, ennek a munkának és ezeknek az éveknak, amelyekről beszélünk, nemcsak szakmai, hanem emberi szempontból is,

ilyen értelemben a gondolkodásod szempontjából is fontos része volt az, hogy kikkel ültél együtt és kikkel dolgoztál.

Igen, ez egyértelmű. Amikor visszajöttem Brémából, alapjában nem számítottam arra, hogy itt valami filozófiai tevékenységet is fogok folytatni, pontosabban valószínűleg nem gondolkodtam ezen az egészen. Arról már beszéltünk, hogy addig ezt a politikai szociológiát vagy mi az ördögöt csináltam, s ezt folytattam is vitán felül. Emlékszem, hogy olyan dolgokat már Pesten írtam meg, mint például a Bibó-émlékkönyv kapcsán született elég hosszú elemzésem az ellenzéki értelmiségről és hasonlókról.⁹⁰ De én örültem annak, hogy te megjelentél, és azt mondtad, csináljunk valamilyen filozófiát is, mert különben teljesen elhülyülünk. Mondtam, így van, én már el is hülyültem, csak politikával foglalkozom, hogy ti mit csináltok, azt nem tudom. Nem ismertem egyikőtöket sem.

Jól emlékszel.

Te azt mondtad, hogy öten jöttök, öten is jöttetek; az ötödik az a bizonyos Kovács János volt.

Az Orosz Pistának volt a barátja.

Valami festő.

⁹⁰ *Bibó Emlékkönyv*, szamizdat, 1980; Budapest, Századvég, 1991; Realizmus és lényeglátás (a Bibó-émlékkönyv), in *Az orosz szocializmus Közép-Európában*, Budapest, Századvég, 1989, 87–118. = *Utam Marxtól*, id. kiad., 639–668.).

Igen, igen.

Aki nem tudom, hogy előlünk disszidált-e Franciaországba, vagy amúgy is akart.

De nagyon hamar elment.

Abban törte a fejét; szerintem két-három alkalomnál többször nem volt ott, aminek nyilván nem az volt az oka, hogy őt a dolog nem érdekelte, persze az is lehet, de hát el akart menni innen. És egy festő hova mehetne jobb helyre, mint Párizsba. Na, akkor maradtatok négyen, tehát voltunk öten. Lassan megismertelek benneteket, vagy nem is olyan lassan, világos volt a számomra, hogy tulajdonképpen mindannyian esztétikát végeztetek.

Szaladjunk végig a neveken, hogy ez tiszta legyen.

Hát rajtad kívül ugye Bacsó Béla, Angyalosi Gergely és Orosz István.

Így van.

Mind a négyen esztétikát végeztetek a bölcskaron.

Gergely nem, ő magyar-francia szakot végzett, de a többiek mind végezték esztétikát.

De filozófiát senki sem végzett.

Ez így van.

Nem tudom, hogy akkor milyen volt a filozófia szak, de szerintem kicsit jobb volt, mint manapság, amennyiben manapság majdnem csak tiszta pozitivistá filozófiatörténet meg analitikus filozófia van. Lehet, hogy nem igaz, amit gondolok, de nekem akkor is, később is ez volt a benyomásom. Ezt onnan tudom, hogy amikor a Samu unokám jelentkezni akart görög-filozófia szakra, akkor egyrészt a kettőre együtt egyszerre éppen nem lehetett, merthogy a szabály, az szabály. Másrészt azt mondtam neki, hogy a filozófiát nem fogod te nagyon lelkesen tanulni, mert nem neked való, száraz, nehezen emészthető dolog, amit ott tanítanak. És igazam is lett, két év múlva otthagya. Fölvette viszont az esztétikát. És szerintem máig is az a helyzet, hogy aki a kontinentális filozófia iránt érdeklődik, azt az esztétikán tanulhatja meg. Nagyon kevésbé a filozófia szakon, amelyik analitikus jellegű nyelvfilozófia, meg mit tudom én, még micsoda, de hát ez érdektelen. Na, nem vizsgáztattalak le benneteket, magamat sem, hogy hogy is álltok a filozófiai beállítódással meg tudással, hanem elkezdtük ezeket a szövegeket olvasni. Ha megfeszítenél, se tudnám megmondani, milyen érzéssel álltunk föl egy-egy ilyen Husserl- vagy Scheler-szövegolvasás után, hogy csak azt éreztük, hogy jó, jó, hát valamit kell csinálni, mert különben meghülyülünk, vagy belelendültünk, és elkezdtünk érdeklődni a dolog iránt. Hát ezt inkább ti tudnátok megmondani, mint én. Eljutottunk Heideggerhez, a *Lét és időt* kezdtük olvasni. Meg kell mondanom, én nem voltam Heidegger-szakértő, máig sem vagyok az, de azóta azért nagyon sokat olvastam Heideggertől, és áttekintésem van a korszakairól. Nem olvastam mindent, nem gondoltam végig részleteiben mindent, meg nem tudnám

oldani igazából az összefüggést a politikai idiotizmusa és a filozófiai zsenialitása között. Ott áll az ember értetlenül. Mindenfajta filozófia – ezt most Hannah Arendt-től idézem, aki a Heidegger nyolcvanadik születésnapjára írott esszéjét⁹¹ azzal kezdi, hogy minden filozófia hajlik a tirannikusra, kivéve Kantot. Ez a mondat persze Heideggernek szól: Imádjuk egymást, Martin, de te is hajlasz a tirannikusra. Az említett Arendt-szövegben Heidegger politikai beállítottságáról nem esik szó. Mikor is volt ő nyolcvanéves? '69-ben, tehát több mint húsz évvel a háború után, és nem esik arról szó, amit ma már egyértelműen tudunk a *Fekete füzetek* alapján, hogy a vonzódása... pontosan mi iránt, azt nem is tudom, ahhoz el kéne olvasni a *Fekete füzeteket*... – de hát egész hülye azért nem vagyok. Szegény Schwendtner szenved ettől, mert hát szereti Heidegger filozófiáját, izgalmasnak tartja, jókat is írt róla eddig is. Persze én is szeretem Heidegger gondolkodását, és nem nagyon tudja azt az ember a politikai állásfoglalásával összeegyeztetni. Nem egyszerűen a tirannikusról van szó. Igaza van Arendtnek, a filozófia, amelyik az igazságot keresi, szükségképpen tirannikus. Ha egyetlen igazság van, akkor tirannia is van. Az egyetlen igazságot a filozófia rá akarja kényszeríteni a világra. De Heideggernél, úgy tűnik, sokkal rosszabb a helyzet. Nem egyszerűen arról van szó, hogy úgy gondolta: a nemzetiszocializmus majd megvált bennünket a polgári társadalomnak ettől a teljes ürességétől és értéknélküliségétől, elidegenedett voltától. Sokszor azt mondják a volt marxistáknak, hogy ti Marx helyére tettétek

⁹¹ Hannah Arendt: Heidegger at Eighty, *New York Review of Books*, 17, no. 6. (1971), ford. Albert Hofstadter, 50–54; eredetileg németül jelent meg: *Merkur*, 10(1969), 893–902.

Heideggert, és most Heideggerben keresitek a megváltó igazságot. Lehet, hogy van valami ebben, ezt nem vitatom. De én nem a megváltó igazságot kerestem Heideggerben, hanem rájöttem arra, hogy mégis lehetséges a modernitást filozófiai terminusokban megközelíteni.

Én nem váltam heideggeriánussá, nem is tudnám megmondani, hogy ez mit jelentene, én csak sokat tanultam Heideggertől. Illetve talán nem tartalmilag tanultam sokat tőle, hanem a Heidegger-szövegeket olvasva valahogy felszabadultam, és lehetővé vált a számomra, hogy olyan problémákkal nézzek szembe, amelyekkel addig nem. Marxnál a filozófia mindig valahol a társadalom betegségeinek analizésére futott ki. Ez az, amit én untam, amivel már nem tudtam mit kezdeni. Még messze nem jutottam oda, ahova mára végül is eljutottam, hogy nevetséges az individuum betegségeit a beteg társadalomból levezetni. Nem igaz az, hogy az individuum attól beteg, hogy a társadalom beteg. Ezt nem volt muszáj éppen marxista alapon gondolni. Ha például Sartre Flaubert-könyvére⁹² gondolunk, és Ferinek a Sartre-elemzésére,⁹³ akkor látjuk, hogy ott is valahogy erre fut ki a dolog, és talán ezért is közeledett Sartre a marxizmushoz. A marxizáló filozófiának az alapmeghatározottságához tartozik, hogy a társadalom struktúrájából és bajaiból vezeti le az

⁹² Jean-Paul Sartre, *L'idiot de la famille. Gustave Flaubert de 1821 à 1857*, 3 k., Paris, Gallimard, 1971–1972.

⁹³ Fehér Ferenc Sartre Flaubert-könyvéről szóló kézírata, *Az antiphüszisz és betegek* címet viselő tanulmány valószínűleg 1973-ban keletkezett, és sokáig kiadatlanul maradt. Először Fehér Ferenc életműkiadásának harmadik kötetében jelent meg: *Hazatérni. Művészetfilozófiai írások*, szerk. Kardos András, Budapest, Gond-Cura Alapítvány–Palatinus, 2004.

individuum bajait és problémáit. Az ember nyitott, az individuum bármire nyitott, és ha jön egy rossz társadalom, akkor az ember rossz lesz, ha jön a jó társadalom, akkor pedig jó.

Akkor vált számomra Marx igazán problematikus-sá, amikor rájöttem, ő a „proletárt” eleve másfajta embernek, másfajta individuumnak tekinti. De miért lenne mindjárt minden más? Ha egyszer a társadalom ellentmondásai és problémái határozzák meg az individuumot, akkor a proletár pont úgy egy beteg és egyoldalú individuum, mint a burzsoá. Heideggernél viszont másképp néz ki a dolog. Heidegger az ember problémáival nem a társadalmi összefüggésekből kiindulva, hanem az emberből kiindulva foglalkozott. Norbert Elias...

Akkoriban neked ő nagyon fontos volt.

Fontos volt akkoriban, mert azt mondta, hogy a társadalom problémái rávetülnek ugyan az individuumra, de az individuum problémái is rávetülnek a társadalomra, a kettőt külön-külön, csak az egyikből kiindulva nem lehet értelmesen vizsgálni. Na, ezért volt nekem Norbert Elias fontos egy rövid időszakra. Ha most végül is az én gondolkodásom alakulásáról beszélünk, akkor hangsúlyoznom kell, hogy nálam gyakran azt történt, hogy kezembe került valami, és az hirtelen megvilágított a számomra valamit. Fordulópontoz juttatta a gondolkodásomat. Egy másik példa Polányi Károly. A *Great Transformation* című könyvében megtaláltam valamit, amit sehol másutt, nála sem egyéb munkáiban. Világos, egyértelmű kritikáját annak, hogy miért

nem működhet a kapitalizmus, mármint a laissez-faire elképzelése külső beavatkozás nélkül.

Erről szól A nagy átalakulás, így van.

Igen, erről szól *A nagy átalakulás*, szerintem máig érvényes, csak ne lenne olyan szocialista vagy miféle nyelvezete, negyvenes évekbeli nyelvezete. Nem volt ő abban az értelemben szocialista, mint X és Y és Z.

Nagyon baloldali volt.

Baloldali volt, kétségtelen, tényleg baloldali volt. Nyilván a Duczyńska is állandóan...

Duczyńska Ilona meg forradalmár volt.

Polányi nem szocializmust akart, hanem megmutatta, hogy mely pontokon kell az államnak beavatkoznia ahhoz, hogy a laissez-faire társadalma működőképes legyen. Különben bekövetkezik a teljes katasztrófa. Ez volt az a könyv, ami a marxizmus társadalomelemzésétől teljesen elfordított. Marx állandóan a termelési viszonyokat...

Ezt a hetvenes évek elején olvasod körülbelül? Polányit.

Közepén talán. Valószínűleg akkor jöttem rá arra, hogy Marx elképzelésének az a hibája, hogy állandóan a struktúrából, a termelés szerkezetéből indul ki. Lehet persze, hogy a *Grundrisse* másképp néz ki, ezzel

azonban behatóan nem foglalkoztam. Márkus volt, aki gyakran emlegette: két Marx van, van a *Grundrisse* Marxa, meg van *A tőke* Marxa, és a kettő egyáltalán nem azonos. És mintha Heideggernél is valami ilyesmire találtam volna rá.

Bacsó Béla volt az, aki veled együtt nagyon korán elkezdett más Heidegger-szövegeket is olvasni.

Igen. Hát lefordította még *A műalkotás eredetét* is. Úgyhogy őt elkezdte izgatni, hogy mi ez a Heidegger. Ha ti nem...

A mi izgal munkra annyit hadd mondjak el, anekdota, de azért idetartozik erősen, hogy amikor én a Husserl-szeminárium ötletével felkerestelek...

Azt mondtad, hogy Husserl, nem azt mondtad, hogy fenomenológia?

Husserl, fenomenológia, mind a kettőt mondhatam. Ennek az volt a háttere, hogy mi mindannyian kéziratban olvastuk a Szembesítés című dialógusodat vagy kvadrológusodat. És ugye ez az az időszak volt, amikor már mindenki vakarózott egy kicsit a maga marxizmusával vagy a Marx körüli dolgaival. És akkor egy pillanatra feltűnt annak a lehetősége, határozottan emlékszem erre, feltűnt annak a lehetősége, hogy a fenomenológiával – amit mi vajmi kevésbé ismertünk –, a fenomenológiával korrigált marxizmus, az valamilyen módon, hát idézőjelbe téve, megoldást jelenthet a mi filozófiai problémáinkra.

Ezt szuggeráltam én nektek.

Ezt a Szembesítés szuggerálta, igen. Na most a következő menet pedig úgy néz ki, hogy olvastunk Husserlt, olvastunk Schelert, és nagyon úgy nézett ki, hogy ez a kissé romantikus vágyódásunk nem vált valóra, mert nem oldottunk meg semmit, és máig emlékszem a következő jelenetre, hogy amikor te jöttél azzal, hogy a Heidegger Lét és időjét olvassuk, amiből én körülbelül a címén kívül semmit nem ismertem, akkor annyira megörültem annak, hogy most egy ilyen átfogó, kvázi a filozófia egészére kiterjedő nagy művet fogunk olvasni – Heidegger nevét persze már hallottam –, hogy azt mondtam Angyalosi Gergelynek, hogy na, látod, megvan, el fogjuk olvasni a Lét és időt, meg fogjuk érteni, és akkor minden meg lesz oldva. Eltelt a fordítással öt év, és a Gergely magában őrizgette azt a mondatot. Amikor nálad összegyűltünk megünnepelni, hogy kész vagyunk a fordítással, akkor a Gergely odafordult hozzám, és azt mondta, hogy na látod, Andriska, lefordítottuk a Lét és időt, és nem oldottunk meg semmit. De azt viszont tudtuk, hogy – és itt volt egy fáziskülönbség közöttünk – te nem ezzel a romantikus igénnyel fordultál Heidegger felé.

Nem, nem, egyszerűen azzal az igénnyel, hogy ezt nevezzük filozófiának. Gondolta Heidegger a politikában azt, amit gondolt. A filozófiája nem ideológia volt. Na most, számomra ez volt a döntő, itt történt meg bennem a fordulat, hogy a marxizmusról való leválásom nem arról szól, hogy Marx egyes tézisei, az elidegenedés

elmélete, mit tudom én, még micsoda, az rossz vagy jó vagy nem érdekes. Az a lényeg, hogy Marxnál, és nem csak a marxistáknál, a filozófiából ideológia lett, egy társadalmi átalakulást megalapozni kívánó világszemlélet. Heideggernél pedig nem így nézett ki. Ha Heidegger szövegeit olvassa az ember, akármelyik korszakából legyenek is, nem azt kérdezi, hogy Heidegger hogyan akarta ezen az alapon a világot átalakítani. Még ha tudta is az ember, érzékelt is, én magam, azt hiszem, a *Bevezetés a metafizikába* alapján leginkább, hogy a filozófus mennyire nem szimpatizál ezzel az individualizmusra épülő modernitással. Ennek ellenére még a *Bevezetésnek* a filozófiai beállítódása sem ideologikus. Szóval arról volt szó, hogy mi vonzotta az embert Heideggerben. Meg kell hogy mondjam, a *Lét és időben* leginkább az vonzott, hogy meg akarom érteni.

Nem ez volt az oka annak, hogy egy idő után azt javasoltad, hogy ne olvassuk itt három nyelven? Mert ugye angolul, franciául és németül olvastuk.

Sőt, olaszul is.

Sőt, olaszul is, így van. Hogy inkább fordítsuk le...

Igen, igen, én azt éreztem, hogy egyrészt nincs egy olyan egységes nyelv ötünk között, amiben úgy... Szóval eléggé kínos és keserves dolog, hogy a német eredetű ketten olvassuk csak, vagy hárman, Orosz Pista is próbálta. Közben megtanult németül, de... hát a Béla is eközben tanult meg németül, az se tudott addig igazán. Olvasni talán tudott.

Béla tudott olvasni.

Olvasni tudott, de többet nem. Orosz Pista kezdett németül olvasni, te meg angolul olvastad...

Gergő meg franciául.

Gergő meg franciául, szóval hogy ez egy hülyeség, így nem megy a dolog. Nem fogjuk tudni megérteni. De nem azért nem értettük, mert három nyelven, négy nyelven olvastuk, hanem azért, mert tulajdonképpen nem volt közös lehetőségünk a mű megértésére. Nem tudtuk, hogy mit keresünk egyáltalában. Valahogy az volt az érzésem, hogy valami mellett elsiklunk, hogy nem tudjuk, mi van amögött, hogy a lét értelmére kérdezünk rá. Aztán már az első fejezetek fordítása során rájöttünk, hogy nem arról van szó, hogy ha a lét értelmére kérdezünk, az valami olyasmit jelent, hogy mit tudom én, „mi végre vagyunk mi itt a földön”, hanem a *lét* szó értelmére kérdezünk. Mit jelent az, hogy valami van. A *Sein* és a *Seiende* különbsége meghatározó mozzanata a *Lét és időnek*. Hogy a fenében van az, hogy megfeledekezünk a létre irányuló kérdésről, és mindig csak a létezőkre kérdezünk rá, ha ez egy könyv, akkor mi az, hogy könyv, mi az, hogy tárgy, mi az, hogy ember, mi az, hogy cicafarok, akármire rákérdezünk, társadalmi problémákra stb. Csakhogy mit jelent az, hogy mindezek egyáltalán vannak? Ez a legnagyobb kérdése a filozófiának, ez tényleg gyermeki kérdés. És ez az a kérdés, amit a filozófia tényleg elfelejtett. Mert nem tudunk rá válaszolni, sosem is fogunk tudni válaszolni rá, lehetetlen rá válaszolni, és mégis ez

a legfontosabb. Heideggernek igaza van, megint a *Bevezetést* citálom, mikor azt mondja, hogy a keresztény vallásnak van erre válasza, hogy ugyanis valami akkor van, ha Isten megteremtette. Na de Isten meg honnan van? És miért pont ezt teremtette, és miért nem teremtett mást? Ez nem válasz, nem filozófia. Mi az, hogy lenni? – ezt kell kérdeznünk. Mert a vallás válasza nem válasz. Máig sem tudom, hogy igazunk volt-e, vagy sem, amikor a *Seint* a konvenciónak megfelelően *létnek* fordítottuk magyarrá.

Így van.

A *lét* szó nem jelent semmit, nyelvújításkori szó.

Létel volt előtte.

Létel, igen, aztán Boros Gábor játszott ezzel, amikor Heidegger Schelling-előadásait fordította, hogy az *y-os Seyn* legyen *létel*. Ez mind teljesen hiábavaló törekvés, mert nem lehet a *Sein* és a *Dasein* különbségét semmilyen nyelvre lefordítani, talán még leginkább görögre. Én el tudtam játszani a dologgal, amikor a *Bevezetést* tanítottam a New Schoolon, angolul.

Bevezetés a metafizikába.

Igen, *Bevezetés a metafizikába*. Tanítottam a New Schoolon angolul, és egy olyan fordításból, amelyben a *Sein*, az *Being* volt nagy *b*-vel, a *Seinde* meg *being* kis *b*-vel. És akkor elkezdtem nekik magyarázni, hogy a *Sein*, az főnévi igenév, a *lenni* ige főnévi igeneve, amelyet főnévként használunk. (Ezt csak a németben

lehet megcsinálni, magyarul nem. Persze angolul sem.) És akkor már jóval a *Lét és idő* fordítása után elkezdtem azon gondolkodni, lehet ugyan, hogy kettéharapták volna a torkunkat, hogy mi lett volna, ha *lenninek* fordítjuk. Lenni. Mit jelent az, hogy valami van. Így ezt ki lehet fejezni magyarul. Na, ez a különbség! A filozófia feladata Marxnál az volt, hogy megváltoztassuk a világot. Lehet, hogy Heidegger is szeretne volna megváltoztatni a világot, kitenni belőle például a zsidókat, de a filozófia feladata egyértelműen valami más volt nála. Már a *Lét és idő* előtti korszakától kezdve a döntő a különbségtétel volt...

Ontológiai differencia.

...az ontológiai differencia. Na mármost, ha ebből indulunk ki, akkor egy másik világban vagyunk, mint amelyben addig voltunk, amíg a filozófiát Marx felől közelítettük meg. Elkezdtem sorozatban olvasni Heidegger-szövegeket, méghozzá nem csak a *Lét és idő* időszakából.

Ami ugye '27-es.

Az '27-es, a *Lét és idő*. Hanem a fordulat utáni Heidegger szövegeit is. És ez számomra egy újfajta filozófiai látásmódot tett lehetővé. Ettől nem kell heideggeriánussá válni.

Tehát azt mondd, hogy a Lét és idő fordításával párhuzamosan elkezdted egyéb Heidegger-szövegeket olvasni.

Igen.

És ez valamilyen fordulatot idézett elő a filozófiához való viszonyodban.

Most már tézisszerűen tudom ezt megfogalmazni. Az egyik, hogy a filozófiát ne tessék ideológiának használni. Ez egy alapvető kérdés volt.

Ha Heidegger kapcsán arra jössz rá egyfelől, hogy a filozófia nem ideológia többé, ez a probléma...

Nem az, hogy többé nem, hanem hogy nekem nem.

Neked nem ideológia, így értem, számodra. Akkor ugyanez a felismerés Husserl kapcsán miért nem vetődött fel?

Könnyebbet kérdezz, fogalmam sincs. Nem tudom. Te most azt kérdezed, hogy miért kellett nekem Heidegger?

Ahhoz, hogy a filozófiát ne ideológiaként gondold el.

Nem kellett hozzá Heidegger, mert hát amikor azt mondtam, hogy én nem vagyok többé marxista, akkor ugyan nem tudtam pontosan, hogy mit akarok mondani, akkor már erről volt szó. Tehát még bőven Heidegger előtt elszakadtam a marxizmustól, de ez az elszakadás felszínes volt még, azt hiszem. Az első

elszakadásom, az az volt, ami aztán a *Levélfélében*⁹⁴ egyértelművé vált, hogy ahhoz, hogy átgondoljuk a világunkat, és próbáljuk megérteni, hogy hogy lehetne azon változtatni, hogy elfogadhatóvá váljon, egy nem tudom – most megint egy szót fogok használni, amit ma már nem nagyon használnék –, humanista értékrend szempontjából újragondolni, akkor még mindig megmaradtam a társadalomtudós mint ideológus feladatának a megfogalmazásánál, csak nem Marxot kell használni ideológiaként, hanem mit tudom én... Nem arról beszéltem, hogy a filozófiának vannak olyan kérdései, amelyeknek semmi közük a társadalom és az individuum viszonyához, a társadalom átalakításához. A filozófiának tulajdonképpen mások a feladatai. Na mármost Heideggernél valószínűleg kettévált ez a dolog. Egyrészt egy alapizgalom volt benne az ontológiai differencia problematikájának megértését illetően, a másik oldalon utálta azt a világot, amelyikben élt, de ez a kettő nem volt olyan szoros összefüggésben, mint Marxnál; mintha Marx elfelejtette volna, hogy ő eredetileg filozófiát tanult.

Igen, mondjuk, igen.

Mondjuk így, mindent leegyszerűsíték, tudom, de ez így van.

Mi volt még az ideológián kívül?

A másik alapvető kérdés, amelynek felvetése hiányzott nekem Marxból, az az antropológia. Nem volt, egysze-

⁹⁴ Lásd a 60. jegyzetet.

rűen nem volt antropológiája Marxnak, semmiféle antropológiája nem volt. El kellene ehhez újra olvasni Márkus Gyuri könyvét, a *Marxizmus és „antropológia”*-t. Nem tudom, hogy Gyurinak is az volt-e a kiindulópontja, hogy te jó Isten, ennek a Karl Marxnak, akit annyira szeretünk, nem volt antropológiája, meg kell hát nézni, milyen antropológiát tudunk Marxból kiindulva felépíteni.

Ez annyira így van, hogy ez körülbelül teljesen analóg azzal, mint ahogy Lukács kezelte később a marxista esztétikát, a harmincas években. Akkor azt mondta, hogy explicite persze nincs esztétikája a marxizmusnak, de ki kell bányászni belőle, tehát ezt az antropológiát is rekonstruálta a Márkus.

Igen. Márkus még csak azt sem mondta, hogy a Marxnak nincsen antropológiája, hanem úgy csinált, mint ha ő most megfogalmazná azt, ami Marxban impliciten benne rejlik.

Így van, igen, ez az implicate, ez kulcsszó.

Marx azonban nem gondolkodott azon, hogy milyen az ember.

És most úgy gondolsz, hogy Heideggernél egy olyan gondolkodásmódra találtál, ami ezt az antropológiai szükségletet valamilyen módon faszcinálta vagy kielégítette?

Ezt nem tudom, nem nagyon hiszem, de annyit tudok mondani, hogy Heideggerből kiindulva neki lehet látni annak, hogy megvizsgáljuk: tulajdonképpen miféle lény az ember?

Rá is akartam erre kérdezni.

Van a jelenvalólét (így fordítottuk ugye a *Daseint*), az ember, és van az, ami megjelenik a jelenvalólét környezeteként. A *Dasein* környezeteként. Tehát van a *Dasein* és a nem *Dasein*, kétfajta létező van. Később aztán ő többször is nekifutott a kérdésnek, hogy talán nem is kétféle létező van, de sosem jutott semmire az állattal. Hiszen az állat, az nem egyszerűen csak egy valami, amihez nekem van viszonyom, neki is van viszonya hozzám. A köveknek nincsen, a levegőnek sem, de az oroszlánnak, ne adj' isten, van. Elég félelmetes dolog.

Esetleg még meg is esz.

Igen. A *Lét és idő*ben Heidegger számára kétféle létező volt. Az a létező, amelynek a létében a saját létére megy ki a játék, ez a *Dasein*, és az a létező, amelynek a létében semmire sem megy ki a játék, mert nem is játszik, de jelen van a *Dasein* környezetében, a *Dasein* manipulál vele. Ez igen izgalmas rész, ahol ő szembeállítja a szokványos szubjektum–objektum viszonyulást azzal, ahogyan ő látja a dolgot. Miszerint az ember számára a dolgok eredendően nem objektumként vannak adva, hanem olyasvalamiként, amit az ember használ. Később azután, mint már mondtam, kétszer is eljön az állat, amely sem nem objektum, sem nem használati eszköz. Derrida is inspirált arra, hogy én

ezt megpróbáljam végiggondolni Heideggernél. Van az ember, van a kő.

Az állat és a kő.

És az állat.

Így van, ez a hármasság.

Ez a hármasság van. Na most, az ember viszonyul a léthez.

Viszonyul, így van.

A kő nem viszonyul a léthez, az állat, az meg – nem tudta sohasem pontosan megfogalmazni, mert mit csinál az állat? Mivel nem viszonyul a léthez, csak a létezéshöz viszonyul? Ezek olyan kérdések, amelyek engem elkezdtek érdekelni. Aprópó, ti tulajdonképpen miért kezdtétek marxistaként?

Van egy anekdotám erre. Van Gilbert Ryle-nak egy könyve, Concept of Mind, A szellem fogalma. Ezt valamikor a hetvenes években kiadták magyarul,⁹⁵ és akkor ez szenzáció volt a bölcsészskaron, és természetesen megvettük, olvastuk vagy olvassgattuk vagy néztük. És egyszer csak Angyalosi Gergő a következőt mondja, hogy érdekes dolog ám ez, hogy Ryle könyvében egyáltalán nem szerepel Marx. És azt mondta a Gergely,

⁹⁵ Gilbert Ryle: *A szellem fogalma*, ford. Altrichter Ferenc, Budapest, Gondolat, 1974.

hogy ebben a korban, ha valaki egyáltalán nem vet számot Marxszal, az valamit nagyon mélyen félrenéz vagy nem ért a világból. Azért mesélem el, mert ez sűrítve tartalmazza ám azt, amit te kérdeztél, illetve a választ. Tehát mi egy olyan korszakban nővünk fel a hatvanas évek második felében, a hetvenes évek elején, amikor a nyelvezet, az még valamilyen módon, a kérdések még valamilyen módon Marxhoz kapcsolódnak.

Most énnekem valami beugrott, amit még nem mondtál, de mondjad.

És a mi munkánk igazából nem az volt, hogy mi hittünk a kommunizmusban, és ebből hogy kell kijönni, hanem az, hogy egy Marxon alapuló gondolkodásmód hogyan építi le önmagát, és hogyan alakítja át aztán az emberi jogok nyelvét meg mindenféle egyéb dologgá, de mindenesetre a mi fáziskészségünk, azért az nagyon összefügg azzal, hogy mi '68 után kezdünk tudatosodni.

Na ja, most már te is kimondtad, amit én akartam mondani, hogy a '68, az bizonyára számotokra is fordulópont volt, ahogy errefelé általában is. '68-ig valamilyen evidenciának tűnt, hogy nálunk szocializmus van, odaát meg kapitalizmus, és a kapitalista világban mindenki másképp gondolkodik, mint nálunk. Aztán egyszer csak eljött '68, és kiderült, hogy ez egyáltalán nem olyan biztos. A franciák sem gondolkodtak másként, az amerikaiak sem. Különböztek egymástól ezek a '68-as mozgalmak, de mind szembe helyezkedtek azzal, amit mi a kapitalizmusnak neveztünk, de távolról

sem mindig marxista alapon. Tehát a '68, ez volt a ti ébredések tulajdonképpen?

Az after '68.

Az '68-ból adódott.

Ez így van.

Ezért lehettetek marxistává, mert titeket '68 után a társadalom és annak mozgásai érdekelték; gondolom, hogy a nálatok tíz évvel fiatalabbak... – hány éves voltál '68-ban? Tizenöt, ugye?

Tizenöt, igen.

Igen, mire '68 leülepszik, addigra már gondolkodó...

Addigra már egyetemre járok.

...tizenhat, tizenhét, gondolkodó ember, izgatott, meg akarja érteni a világot. Aki nálad tíz évvel fiatalabb, annak már nincs '68.

Annak már nincs '68.

Meg semmi nincs.

Persze, így van.

Annak semmi nincs, és ha mi igen szerencsés módon úgy tudtuk a Debrecent elkezdni...

'90-ben.

...hogy lettek értelmes tanítványaink, az megint azzal függött össze, hogy elkezdte érdekelni az akkor tizenhat-tizennyolc éveseket, hogy milyen mozgások vannak a világban, és ezért azok eljöttek hozzánk filozófiát tanulni. Be kell látnom, hogy én magam valószínűleg soha nem kerültem volna közel a filozófiához, ha a filozófiát nem mint ideológiát kezdem elsajátítani, tehát valamit, ami a világ átalakításával kapcsolatos, ahogy titeket a '68-as világalakítási törekvések hoztak közel Marxhoz; nem tudom, marxistának neveztetéke magatokat, vagy sem...

Valószínűleg a hetvenes évek elején igen, kritikai marxistának.

Igen, a kilencvenes években már nem nevezte magát senki marxistának, jöllehet a világ átalakítása izgatta. És innen lehet aztán elindulni oda, hogy vannak olyan igen általános kérdések, amelyek nem férnek bele a tudományba, hiszen a tudomány a létezővel foglalkozik, és nem azzal, hogy mi az, ami van. De az, akit a lét érdekel, az valószínű, hogy az ideologikus filozófiáktól megszabadulván eljut oda, ahová eljutott Heidegger, de már korábban is eljutott Nietzsche, eljutott Schopenhauer, és számosan, ők már nem úgy fogták fel a filozófiát, mint egy mindent átfogó hegeli egészet, egy zárt építményt. Erre az analitikusok majd azt mondták, hogy téged végső soron még most is, titokban az izgat, hogy hogy lehet a világot rendbe hozni. Minket viszont, mondja az analitikus, ez tényleg nem érdekel, mert a világot nem lehet rendbe hozni. Ugyanakkor én

is azt gondolom, hogy a világot nem lehet rendbe hozni, ma már egyértelműen azt gondolom, de a fent emlegetett kérdések számomra létező, ugyan meg nem válaszolható kérdések.

Jó, szerintem ez nagyon fontos, és ezzel nincs is semmi baj abban az értelemben, hogy amiről itt most beszélsz, az ugye egy folyamat, amit persze csak utólag tudunk folyamatként látni.

Világos.

De voltaképpen egy ember gondolkodásmódjának és értékvilágának az átalakulása.

Remek, hogy ezt te itt most ilyen határozottan megfogalmaztad, mert hát én azt szeretném, ha ez a könyv erről szólna. Az ember látásmódjának a fokozatos vagy nem fokozatos, bizonyos csomópontokhoz kötődő vagy talán nem mindig ahhoz kötődő átalakulása. Ez az, ami nekem ebben a könyvben fontos. Nem a barátságaink természetét elemezzük ebben a könyvben, ezekben az interjúkban. Szerelmekről alig-alig esik szó, csak ott, ahol az valamilyen értelemben meghatározó stb. Mint mondtam, a gondolkodásom átalakulásai – ez az, ami itt engem érdekel.

Igen.

Amikor Heideggerrel kezdtem el foglalkozni, akkor még Nietzsche nem érdekelt. Két oknál fogva. Az egyik ok az, hogy Lukács belém verte kvázi – ha valamit

tanultam tőle, akkor mindig negatívumokat –, hogy Nietzsche nihilista, és a polgári világ indirekt apológétája.

Protofasiszta.

Indirekt apológéta, a protofasisztát sosem hittem el. De indirekt apológéta. Ezt talán elhittem neki eleinte. Ez fontos is volt. Hogy a szót ő találta ki vagy nem ő találta ki, azt nem tudom, de nagyon fontos volt. És talán azért hittem el, mert egyetlenegy Nietzsche-szemináriumra jártam egész egyetemi pályafutásom során. Nietzsche ezt leszámítva nem fordult elő. Egy Nietzsche-kurzus volt pályafutásom alatt, Nádor György szemináriuma, aki nem hitt ebben a marxista-leninista katyvaszban.

És ő tartott Nietzschét?

Tartott egy Nietzsche-szemináriumot, ahol a *Túl jón és rosszon* olvastuk, s ahova ott eljutottunk, az annyira érdektelen volt, pedig a *Túl jón és rosszon* egy nagyon izgalmas könyv, ma már tudom. A szeminárium olyan mértékig érdektelen volt, hogy Nietzsche nekem nem jelentett semmit. Aztán belenéztem Heidegger *Nietzschéjébe*, el is loptam a Filozófiai Intézetből, még mielőtt eltűntették volna. Abba belenézegtem, érdekes volt, de hát persze az derült ki belőle, hogy ő azért ezerszer okosabb volt Nietzschénél, legfeljebb...

Nietzsche az utolsó metafizikus.

Igen. Később Barbarával, a feleségemmel sokat vitakoztunk Heideggerről. Ő sokkal jobban ismerte, mint én, részt vett Heidegger-kurzusokon stb. Talán a legfőbb vitapont az volt, hogy mutatkozik-e a filozófiájában a politikai beállítottsága. De most nem erről akarok beszélni. Itt az a lényeges, amit Barbara Heidegger Nietzschehez való viszonyáról mondott. Hogy ugyanis az, amit írok Heideggerről (akkor már publikálhattam magyarul, így magyarul írtam, és azt Barbara nem tudta elolvasni, legfeljebb meséltem neki, hogy mikről írok), az benne van Nietzscheben is. Na, ez volt az első lökés Nietzsche irányába – gondoltam, talán mégis kéne olvasni azt a Nietzsche-t. Amikor azután Barbara két, számomra érdekes könyvet publikált róla (az egyiket le is fordítottam magyarra, ki is adtuk),⁹⁶ s aztán jött Ottó is, és ő is efelé...

Hévízi Ottó.

Igen, efelé próbált engem irányítani, akkor elkezdtem Nietzsche-t olvasni. Nem beszéltünk mi Nietzsche-ről egymással, csak azt mondta, hogy te majd úgyis fogod Nietzsche-t olvasni és interpretálni. Jó. És aztán nekikezdtem. Nem tudom, van nekem kifejezett Nietzsche-tanulmányom? Azt hiszem, nincs, nem tudom.

Összes műveid harmadik kötete, Rejtektutak, egy pillanat, puskázzunk egyet. Nem látok külön Nietzsche-tanulmányt.

⁹⁶ Barbara Smitmans-Vajda: *Dionüszosz Philozophosz*, ford. Vajda Mihály, Budapest, Osiris–Gond, 1999 (Horror Metaphysicae); Barbara Smitmans-Vajda: *Melancholie, Eros, Muße. Das Frauenbild in Nietzsches Philosophie*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 1999.

Nem, de hát az lehet a negyedikben is persze.

Igen, mondjuk, az a helyzet, hogy a legtöbbet idézett szerző ebben a kötetben Nietzsche. Nézd meg, nézd meg! A legtöbbet idézett szerző Nietzsche.

Van aztán valami arról a Zarathustra...

*Igen, Zarathustra titka címmel van egy tanulmányod.*⁹⁷

Igen, ez az egyetlen, azt hiszem.

Így van, ez egy Nietzsche-tanulmány, még akkor is, ha egyébként Heideggerből indulsz ki. Tehát a Kicsoda Nietzsche Zarathustrája? címmel tartott Heidegger egy előadást Brémában, '53-ban, és ebből indulsz ki. Tehát van Nietzsche-tanulmány, jelentem.

Igen, egy. De hát nem tudtam volna egy olyan kötetet összehozni, mint a *Posztmodern Heidegger*, bár abban is van sok mindenki más is.⁹⁸

Nemcsak Heidegger van benne, Kundera is van benne.

⁹⁷ Lásd <http://www.c3.hu/~gond/tartalom/23-24/fravajda.html> (letöltve 2017. május 31.).

⁹⁸ *A posztmodern Heidegger*, Budapest, T-Twins–Lukács Archívum–Századvég, 1993. = *Rejtektutak a posztmodernben*, Pozsony–Budapest–Eger, Kalligram–EKF Liceum, 2016, 11–181 (Válogatott Művek III).

Kundera hosszan, te jó Isten, milyen hosszan van, meg Rorty is. Pedig én sosem voltam egy rortyológus.

Jó, de akkor mondd végig a Nietzschét, tehát akkor mi az, amit Nietzschében megtalálsz?

A pluralizmus.

Aha. Na, akkor hogy van ez?

Hát úgy van, hogy Heidegger minden volt, csak pluralista nem. Ő mindig tudni vélte az igazságot, és így teljesen van igaza Arendtnek. Arendt valószínűleg szintén nem ismerte Nietzschét, és ezért nem írta azt, hogy...

Szeretni biztosan nem szerette.

Hát, mit tudom én, miért ne szerethette volna? Nem szerette? Miért?

Nem szerette.

Olvastál olyan sorokat?

Olvastam olyan sorokat.

Nem szerette, igen. Jó, hát most attól függ, hogy hol fogsz hozzá Nietzschéhez. Például a különben zseniális *Antikrisztust* kezded el olvasni. Mi? Neked nem zseniális?

Én nem szeretem az Antikrisztust, de én most lényegtelen vagyok ebből a szempontból.

Hát nem feltétlenül vagy te lényegtelen, azért kell róla beszélni. Az *Antikrisztus* rémes állításokkal kezdődik, ezeket nem akarom idézni; úgyis rosszul idézném őket. Ha valaki, mondjuk, ennél a műnél fog neki Nietzschének, akkor biztos, hogy azt fogja mondani, Nietzsche, az nem nekem való, az nekem nem kell, egy rémes alak.

Igen, hát te is ezt mondod.

Megértettem, hogy ezerféle oldalról, tudatosan ezerféle oldalról nézi meg Nietzsche a dolgokat, és akkor jönnek rémes dolgok is, persze, úgy is lehet látni a dolgokat. Most ha Nietzsche egy kevésbé bolond ember lett volna, mint amilyen volt – nagyon bolond volt –, akkor talán kifejtette volna azt, hogy kérem szépen, ezt sokan így látják, hát lehet így látni! Én a leghatározottabban tiltakozom az ellen, hogy azt mondjam, így nem lehet látni. Mert ha azt mondanám, hogy így nem lehet látni, akkor kiderülne, hogy nekem is van egy kizárólagos nézőpontom. Nincs kizárólagos nézőpontom. Na mármost, hogy nincs kizárólagos nézőpontom, ez volt számomra a Nietzschében a legfontosabb. Nietzschénél találtam ezt meg olyan fantasztikus, pregnáns megfogalmazásokban. És ez vitt engem afelé, hogy a Nietzschét is olvasni kell. Nietzscheánus sem lettem soha. Tulajdonképpen mit jelent az, hogy valaki nietzscheánus? Semmit. Mert Nietzsche ilyen is, meg olyan is, meg amilyen is.

Ez is egy Nietzsche.

Ez is egy Nietzsche. Úgyhogy mindeddig az én filozófiai nézőpontváltásaimnak a végállomása az, amikor kimondom: igenis kell keresni az igazságot, de keresse csak szépen mindenki a maga igazságát.

Még két kérdést szeretnék ma föltenni, ami Heidegger Lét és időjéhez kapcsolódik, hogy ne legyen ez elvarratlan. Az egyik legtöbbször támadott megoldása ennek a fordításnak, ugye ez a Daseinnek a jelenvalólétként fordítása volt, ugye a bevett fordítás az ittlét volt. Előtte azt szeretném, ha arról beszélnél, hogy milyen megfontolásokból lett a Dasein jelenvalólét, és hogy ma hogy gondolod a jelenvalóléte. Kétségtelen, hogy a jelenvalólét mint a Dasein fordítása nem ment át olyan értelemben a magyar filozófiai nyelvébe, hogy leváltotta volna az ittlétet, kicsit attól is függ, ki hogy használja, hogy ki melyik filozófiai párttól...

Igen, ki kit szeret. Körülbelül ennyi.

Jó, beszélj egy kicsit erről, mert ez egy kardinális kérdés volt annak idején.

Igen, ha valaki, aki minket szeret, és mégis úgy gondolja, hogy ő az ittlétet használja, akkor kvázi...

Ilyen is van.

...eljön bocsánatot kérni.

Van ilyen, van ilyen.

Na szóval miért lett *jelenvalólét*? Azért, mert Heidegger explicite kifejti valahol, hogy a *da*, az nem *itt*. Hogy a *da*, az itt is, meg ott is, a *da*, az rámutatás, függetlenül a távolságtól.

Ez a Lét és időben van benne.

Igen. De benne van ez még másutt is, mindenfele. Na most ha ez tényleg csak a rámutatás, akkor a *dat* nem lehet egyértelműen *itt*nek fordítani. Persze az *ittlét* mellett is lehet érvelni, mert amire rá tudok mutatni, az valahol itt van, az én környezetemben, ha az egyik közel is van, a másik meg távol. Ezt én egy pillanatig sem tudnám tagadni.

Ez egy létező érvelés, igen.

Nem akarnám ezt sem tagadni, de akkor hogy fordítsuk? Akkor is baj van az *itt* szóval. És ezért találtam ki ezt a tényleg nagyon göcsörtös és használhatatlannak tűnő...

Biblikus.

...jelen van, lét. Hát ami nekünk jelen van – igen, akkor ebben benne van ez az itt is, meg ott is. Ami ezen túl van, az már nem is ott, arra nem tudok rámutatni. Na de valahogy nyögvenyelős, meg ahányszor használjuk, annyiszor kéne egy lábjegyzetet odatenni hozzá, hogy ez baromság, hogy *jelenvalólét*, ez azért van, tetszik tudni, mert ugyan tudjuk, hogy az nemcsak itt, hanem ott is, ennek benne kell lennie valahogy, na de hát csak úgy ott, hogy az azért még a látókörünkben van. Na

most hirtelen kitaláltam, hogy látókörünkben-lét. De ez legalább olyan hülye lenne...

Igen.

...úgyhogy nehéz vele elbánni. Hát ez pontosan ugyanaz, mint a... pláne, mit szóltak volna akkor, ha a *Seint* nem létnek, hanem *lenninek* fordítjuk, te jó isten, akkor egyenesen kiheréltek volna bennünket.

A másik kérdés, amire szeretném, ha válaszolnál, ez a Physis⁹⁹ című tanulmányodból való részlet. A Physis talán a legpregnánsabb, de mindenképpen a legelső szövegeid egyike volt. A következőképp néz ki a második bekezdése, ezt most idézem: „Azt szeretném ugyanis megmutatni, hogy a Lét és idő kiindulópontja, a jelenvalólét, a Dasein előkészítő fundamentálanalízise nem tette lehetővé Heidegger számára, hogy valóban történeti módon közelítse meg a létet. És amíg a megközelítés nem történeti, a létre vonatkozó kérdés nem lehet tulajdonképpen, mi több, képtelenek leszünk a lét értelmére vonatkozó kérdés értelmét felfogni.” Most azt szeretném végezetül, ha azt kifejtenéd, hogy hogyan néz ki a történetiség hiánya, hogyan jelentkezik a Lét és időben, és mit jelent az az általad itt megfogalmazott gondolat, hogy ha nem tudjuk történetiként feltenni a lét kérdését, akkor a létkérdés nem tehető fel.

Hát tudniillik, azért nem történeti, mert ugyan az elején,

⁹⁹ Lásd *Rejtektutak a posztmodernben*, id. kiad., 61–81.

a bevezető részekben folyton papol a történetiségről, de aztán amikor nekifog az elemzésnek, egyetlenegy-szer sem fordul elő semmi, amit úgy tekintenek, hogy most elemzi, mutatja meg legalábbis a lét történetiségét, vagy legalább ebben az irányban mozog. Amikor meg eljut az első szakasz végére, ahol azt kérdezi, hogy vajon az eddigi kutatás megpillanthatóvá tette-e a jelenvalólétet mint egészt, akkor konzekvens módon jön egy *Dasein*-analízis, csakhogy az nem zárul le. Tovább kellene itt menni a történetiség irányába, de Heidegger valószínűleg ezt nem volt képes megtenni. Na mármost, miért fontos ez, hogy történeti legyen a lét, és vele a jelenvalólét is? Azért, mert ha nem az, akkor szükségképpen úgy néz ki, hogy a lét mégiscsak valami olyasmi, amit az Isten odarakott nekünk, és akkor az ott van. Akkor a lét teremtett. Vagy a fene tudja. Az egész dolog akkor válik igazán izgalmassá, amikor a későbbiekben az *Es gibt* magyarázatához fog.

Tehát a történetiség.

Igen, hát én ezt odaírtam a tanulmányban, de valahol nagyon csak intuitív alapon, nem tudom; talán ma sem tudom. Hogy valami van, s az nem mindig egyforma, hogy állandóan változik az, ahogyan a valamik vannak. De hát ez közhely!

Igen, a Physis-tanulmány, az pontosan ezt állítja, persze.

Hát erről van szó. Na most ezt szerintem legjobban szegény elhunyt barátunk, Schürmann, aki New Yorkban tanított, a New Schoolon...

Van egy Heidegger-könyve, az élete fő műve, egy remek Heidegger-könyv, az „an-arkhé-ista” Heidegger-ről szól, és Ábrahám Zoli el is kezdte magyarra fordítani.

Lefordította, csak az egész nincsen készen...

A legvége nincs rendbe rakva, de feltétlenül ki kellene adni. Schürmann azt mondja ebben a könyvében, hogy alapjában véve Heidegger úgy gondolja, hogy a görög kezdetektől körülbelül napjainkig ez mind metafizika, a létfeledés korszaka. Vannak radikálisan új változások, de mindegyik változás azt eredményezi, hogy egy új arkhé jelenik meg. De csak attól kezdve tekintene Heidegger új kezdetnek a dolgot, ha már létrejönne egy olyan beállítódás, amelynek nincs arkhéja. Tehát az arkhé mint a lét egy konkrét formáját meghatározó valami, hát ennek heideggeri elgondolását kéne kidolgozni, ha valakit ez még így érdekel. Ha azt hisszük, hogy a lét mindig egyforma, ami jelentheti ily módon azt is, hogy csak egy arkhé van, de jelentheti azt is, hogy nincs arkhé, és mégis van valami, ami egyformára szabja a létet. Nem tudom, hogy mondjuk, hogy kell ezt mondani. Valahol erről van szó, ha azon gondolkodunk, hogy hogy is van ez a lét, ami nem van, de mi az ördögről beszélünk egyáltalán. A lét, minthogy nem egy létező, ezért nem lehet definiálni. Definálni csak létezőket lehet, a cipő, az egy olyan ruhadarab,

¹⁰⁰ Reiner Schürmann: *Heidegger on Being and Acting: From Principles to Anarchy*, Indiana UP, 1987.

amelyet a lábunkra húzunk. A lét viszont... Nincs tovább, itt megálltunk. A lét ugyan nem definiálható, de ettől nem kell azt hinnünk, hogy nincs mozgásban.

Igen. Erről szól a Physis-tanulmány.

*

Nem mintha eddig nem gondolhattam volna ki, de eddig mégiscsak egyfajta időrendben haladtunk. Most bizonyos mértékig haladnék időrendben, bizonyos mértékig fölírúgnám az időrendet. Tudniillik ismervén a könyvben eddig előkerült kérdéseket, egy olyan területet találtam, amely kapcsolatos az életteddel is, a munkásságoddal is, az emberi kapcsolataiddal is, ámde még egy szó sem esett róla, és önmagában is egy önálló terület, tehát elég széles a spektruma vagy a hatása, ez pedig nem volna más, mint a művészethez való viszonyod. Az irodalomhoz való viszonyodról beszélélek, illetve a művészetből adódó, az irodalom hatásából adódó élményeidről beszélélek.

Jól van. Értem. És hát persze, mondjuk, megleptél ezzel...

Direkt.

Azt hittem, hogy még egy kicsit tovább piszkálódsz, hogy tényleg igaz-e ez meg az, hogy a Debrecenbe kerülés után...

Az még jönni fog, ne félj!

...nem volt már semmi sem, nem volt fordulat. Hát nem arról van szó, hogy semmi sem volt – volt. Többet írtam, azt hiszem.

Jó, ha akarod, cseréljük meg!

Nem, nem. Tehát az a kérdésed, hogy a művészet, ehhez való viszonyom, a művészet szerepe a gondolkodásomban etcetera, etcetera. Na, most természetesen, ugye a kérdés meglepett, tehát nem készültem föl rá. Össze kell szednem a gondolataimat, ha vannak gondolataim ezt illetően. Az kétségtelen, hogy ugye én abban a valóságosan létező szocializmusnak nevezett micsodában nőttem fel. Nem olyan egyszerű, hogy miben nőttem föl. Azt szokták kérdezni, buta kérdés, de obligát, hogy már fiatalkorom óta filozófusnak készültem-e. Ha ezt...

Ezt a kérdést én nem tettem föl.

Tudom, tudom. Ennél te okosabb vagy, meg jobban ismeresz engem. Akik fölteszik, nem tudom, hogy kik teszik föl, de gyakran fölteszik...

Hát ez egy obligát kérdés, igen.

Obligát kérdés, illendő.

A hegedűstől is megkérdezik, hogy már csecsemőkorában hegedűművész akart-e lenni.

Hegedűművész akart-e lenni, így van. De a hegedűsnél ez a kérdés sokkal adekvátabb. Mert ha valaki... azt nem lehet harmincéves korában eldönteni, hogy valaki

hegedűművész lesz, ha addig még azt sem tudta, hogy a hegedű hogy néz ki. Ezzel szemben filozófiát csinálni, és kerülöm itt ezt a „filozófussá válni” kifejezést, azt bizony később is lehet kezdeni. Most nem tudom végignézni a filozófia történetét a tekintetben, hogy ki hány éves korában kezdte, de tulajdonképpen itt arról van szó, hogy valami odaviszi az embert, hogy – most persze a saját filozófiaelképzelésemből indulok ki – egy sajátos gondolkodásmódot sajátítson el. Na, erről nálam szó sem volt. Az valószínűleg benne van az eddigiekben, de most már kavarog az agyamban, hogy mi minden van benne, hogy én készülni semminek nem készültem. Nem olyan nagyon régen kérdezte valaki, hogy mi akartál lenni kiskorodban? Semmi.

Repülő.

Nem akartam én ilyen hülyeségeket. Avagy... nem emlékszem rá, most ne mondjam azt, hogy nem akartam ez vagy az lenni. Lehet, hogy bűvár akartam lenni, de nem emlékszem rá, semmire sem emlékszem. Na most lehet, hogy ez összefügg az elején tárgyalt holokauszt-élménnyel. Ki tudnék találni egy teóriát arra vonatkozóan, hogy hogyan függ azzal össze: hogy nem olyan természetesen nőttem bele a világba, mint mások, akik korábban születtek, meg akik jóval később születtek és később érték meg, mert hát a holokauszt meghatározta az én korai gyerekkoromat. Akkor is, ha én elfojtottam a holokausztélményeket hosszú időre. Az sem biztos, hogy ez száz százalékgig igaz, az sem biztos, hogy ez annak felelt meg, ahogyan ez a holokausztból kikerült és a holokausztot túlélő – és most nem megyek túl ennek a városnak a határain sem – pesti zsidóság ehhez

a dologhoz viszonyult. Annyira csodálkozom néha, máig is csodálkozom, hogy csak regisztráltuk azt, hogy a Jolán nagynéném, a férje¹⁰¹ és az általam nagyon szeretett János...

Ők a kaposváriak?

Dombóváriak.

Dombóváriak, bocsánat.

Hogy azok kész, ott maradtak, nem jöttek vissza, ahogy szokták mondani.

Szokták mondani. Nagyon eufemisztikus, de így szokták mondani.

Manapság már mondják azt is, hogy megölték őket, a kéményen át távoztak Auschwitzban. Egy kicsit durva, de ez a helyzet. De nem emlékszem rá, hogy erről aztán sokat beszéltünk volna; én nem beszéltem sokat.

De ezek szerint veled sem beszéltek sokat.

Velem sem beszéltek sokat.

Pedig hát akkor már tíz elmúltál, tehát elvileg...

Tíz, pont egy hónappal a felszabadulás után lettem tíz. Az én generációmhoz tartozó zsidó írók közül senki sem írt a holokausztról, Kertészt leszámítva.

¹⁰¹ Weiner Ármin.

Kertész Imre a te korosztályod.

Nem egészen. Kicsit idősebb nálam.

'44-ben tizennégy, ha jól emlékszem.

Valószínű, igen. '29-es vagy '30-as. Én nem tudnék róla regényt írni – persze másról sem –, de az a tíz hónap nagyon mély nyomokat hagyott bennem. Nagyon is ott van a torkomban, a gyomromban az az érzés, hogy valami rettenetes történik velem. Nekem miért kell másképp élnem a világban, mint mindenki másnak? Ezt érezni lehet kilencévesen is. Amikor neked fel kell varrnod azt a csillagot a bal melledre. Neked miért kell sárga csillagot viselni a bal melleden? Itt úgy élünk kilencéves koromig, mint bárki más, jöllehet nálunk már igen korán voltak zsidótörvények, sőt, legelőször itt voltak...

1920. Úgy van.

De ezt mintha észre se vették volna az itt élő zsidók. Nem akarták ezt a figyelmeztetést komolyan venni. Persze azért sokan eldöntötték, hogy innen pedig elmennek, és emigráltak; megpróbáltak Amerikába menni, csak hogy nem volt olyan egyszerű ez, úgynevezett affidavit¹⁰² kellett szerezni, meg mit tudom én, mi mindenre volt szükség, tehát pénz kellett hozzá. A papírokhoz pénz kellett, az utazáshoz pénz kellett... Van egy Forgács Péter nevű, igen tehetséges filmes, aki...

¹⁰² Közjegyző előtt, eskü alatt tett írásbeli nyilatkozat, amelyet az Egyesült Államokba történő bevándorlás kapcsán kellett tennie az érkezőt befogadó személynek.

Dokumentumfilmeket csinál.

Nem ő csinált dokumentumfilmeket, legalábbis az, amelyről beszélni akarok, nem saját dokumentumfilm, hanem régebbi amatőr felvételeket állított össze egy filmmé. A leghíresebb az a bizonyos hajóskapitány, aki végigfilmezte a zsidók útját Pozsonytól, még jóval a holokauszt előtt, Pozsonytól a Fekete-tengerig.¹⁰³ Érdekes és megrázó film, de igazán megrázó az a film volt számomra, amelyben tulajdonképpen értelemben semmi megrázó nem volt. Egy szegedi zsidó polgárok-ról szóló dokumentumfilm.¹⁰⁴

Amatőrfilm?

¹⁰³ „Forgács Péter talált filmanyagokra – elsősorban a harmincas és negyvenes években készült amatőrfilmekre – épülő kompilációs filmjei közé tartozik *A dunai exodus* (1998). Ebben a filmben egyrészt azoknak a szlovákiai zsidóknak az exodusát dokumentálja, akik a II. világháború kitörése előtt igyekeztek eljutni a Fekete-tengerhez, ahonnan a kelet-európai zsidók, nagy nehézségek árán, számtalan bizonytalanságot és bürokratikus akadályt legyőzve, továbbutazhattak Palesztinába. A visszaút fordított exodus: ugyanaz a hajó hazatérő németeket szállít, akik Besszarábia szovjet megszállása miatt próbálnak a Harmadik Birodalomban menedéket találni, de akiket végül az elfoglalt lengyel területekről kitelepített lengyel családok házaiban helyeznek el. [...] Forgács az összesen 49 perces archív anyagot, melyen Andrásovits Nándor, az Erzsébet Királyné hajó kapitánya megörökítette az 1939-ben Palesztinába menekülő szlovák és magyar zsidók útját, Varga János történész-levéltárostól kapta. A német exodusról készült, korábban fiókban rejtgetett s még a háború után évtizedekkel is tabunak számító filmet a kapitány özvegye adta át neki.” Bán Zsófia, „Az eső keskeny folyó, a folyó pedig sűrű eső”. *A dunai exodus* filmen és installációban, in Uő, *Turul és dínó*, Budapest, Magvető, 2016, 157, 161.

¹⁰⁴ *Az örvény* (1996).

Amatőrfilm. Filmek. Akik úgy éltek Szegeden, mint mindenki más, holott már rég volt második zsidótörvény, meg harmadik zsidótörvény, ők meg lubickoltak a szegedi életben. A családnak abban az időben születik egy kisgyereke, jaj de jó, nagy a muri; lány volt, kiderült, hogy az a kislány Berényi Gábor felesége, Pető Kati. Na, szóval egyáltalán nem akarta a magyar zsidóság észrevenni, hogy itt is baj lehet, mert hát ugye a kormányzó úr milyen jóban volt Weiss Manfréddal meg még jó néhány neves zsidóval.

Hogyne.

Hát mi baj lehet itt velünk? A németek hatására, nyomására hoznak mindenféle idióta törvényeket, de hát ki figyel arra. Jó, nem leszünk államtitkárok, de ki a franc akar államtitkár lenni, miért lenne ez érdekes. Na, miért jutottam pont ide?

Azon gondolkoztál, hogy a felszabadulás után...

Igen.

...nem akartál semmivé válni. Ebből valahogy nyilván el akarsz majd jutni a művészethez való viszonyodhoz.

Hogyne.

Hacsak nem a „regényíró sem akartam lenni” tézisen keresztül.

Nem, azon keresztül jutok el oda, hogy a háború után, tízéves gyerek vagyok... Van tízéves gyerek, akinek nagyon határozott viszonya van a művészetéhez? Én már korán szerettem a komolyzenét, nem tudom, hány éves voltam, de igen korán volt operabérletem. Szerettem az Operába járni.

Nem laktatok messze az Operától.

Nem laktunk messze. És nekem ezek a nevek, hogy Svéd Sándor meg Székely Mihály meg Palánkay Klára, meg anyám tudja, kicsoda, ezek mind léteztek, fontosak voltak, jártam az Operába.

A szüleiddel?

Azt hiszem, nem, de ők vették nekem az operabérletet. Emlékszem korai koncertélményekre is.

Zeneakadémia?

Igen, énszerintem az elég korán volt, amikor az első Bartók-műveket hallottam, és nem értettem őket, nem volt számomra befogadható zene, pedig mára már imádom a Bartókot. A mai modern zenével, azzal nagyobb bajban vagyok, na most ennek két oka lehet. Az egyik, hogy Bartók egy különleges zseni volt, ez persze biztos, a többi pedig nem az. A másik oka lehet, hogy amikor az ember tizenkét-tizenhárom éves korában még nem érti a kortárs zenét, attól még tizenöt-tizenhat éves korában rajongója lehet. Csakhogy ekkorra már nem volt itt modern zene. Ha az ember meg hatvan-hetven éves korában nem érti, akkor a rajongóvá

válás már nehezebben megy. Semmit nem tudok olyan gyorsan befogadni, mint gyerekkoromban tudtam. Akkor nővünk föl, akkor nővünk bele a kultúrába is. Az is lehet, hogy egyszerűen ellenállok ennek a dolognak.

Mármint a mai kortárs zenének.

A mai kortárs zenének. A kortárs képzőművészetnek nem, na, nem akkor, ha konzervdobozokat tesznek ki a falra, bár megeshet, hogy ebben is a konzervativizmusom nyilvánul meg. Van egy óriási élményem, nem tudom, tíz évvel ezelőtt voltunk Barbarával meg Dáviddal Párizsban, és persze mentünk a Picasso-múzeumba, és nagyon szerettük. Hogy Dávid szerette-e, nem tudom, de Barbara meg én szerettük. És a Picasso-múzeummal szemben volt akkor, lehet, hogy most is ott van, az Antiművészetek Múzeuma, ahol a kiflivégektől a mit tudom én, micsoda szeméti... Alig lehetett átbotorkálni rajtuk. Na most, én ezt jó viccnek tartottam, különösen a Picasso-múzeummal szemben, de hogy én ezt befogadjam művészetként...

*Most az élményeidről beszéljünk, ne állítsunk fel teóriát. Nem mintha nem írtál volna a hetvenes években egy igen jelentékeny tanulmányt a festészetéről.*¹⁰⁵

Azt írtam, kétségtelenül. Miért írtam? Meg tudod mondani?

¹⁰⁵ Világnézet és ízlés. Gondolatok a festészet ürügyén, in *Változó evidenciák*, id. kiad.

Erre én válaszoljak?

Persze, mert én nem tudok.

*Szerintem alapvetően arról van szó, hogy a Budapesti Iskolán belül elindult egy esztétikai vita, ami-
ben a Radnóti Sándor meg az Ágiék részt vettek.*

Radnóti iniciálta, pedig hát ő sosem lett lukácsista. Ugyan nem szeret nagyon harsányan kiabálni, hogy ezt én nem, vagy így nem vagy úgy nem, de sohase hitte azt, hogy a művészet visszatükrözés.

*Igen. Na, mindenesetre azt képelem, hogy ott
születtek mindenféle tanulmányok és viszonttanulmányok, és ennek a gondolatköréből nőhetett
ki a festészet-cikk, mert akartál egy markáns vá-
laszt adni erre a kérdésre, hogy akkor hogy is ál-
lunk ebben az ügyben.*

Igen, egyrészt, de másrészt olvastam a Merleau-Ponty esszéit, és az egyikben találtam egy részt, amelyik, azt hittem, arról szól, hogy mi is a helyzet a festészettel. Aztán mire megírtam a festészettanulmányomat, és kerestem, hogy hol van az a Merleau-Ponty-gondolat, amelytől elindultam, addigra már nem találtam sehol. Na de akkor most már nézzük, mi a helyzet nálam a művészettel. Persze nincs olyan, hogy a művészet.

Nincs.

És nem is ismerek embert, aki ilyen all round művészet-szakértő, s minden művészethez egyformán ért. Hogy

aztán én mit szeretek? Elég sok mindent, de más és más a viszonyom hozzájuk.

Akkor ezt szálazzuk szét!

Hát szálazzuk szét! A festészetnek sem vagyok szakembere, a képzőművészetnek általában sem, de mindenesetre az, hogy mertem róla írni egy tanulmányt, mutatja, hogy egy kicsit az volt az érzésem, hogy ebben én benne vagyok, vagy ehhez van nekem egy sajátos viszonyom. A zenét, mint kiderült, gyerekkorom óta imádtam...

Még nem írtál róla.

Nem mernék egy sort se leírni róla, fogalmam sincs, annyit tudok mondani róla, hogy mit szeretek, mit nem szeretek, de írni róla nem mernék. Még egy oknál fogva: valahogy a zenei memóriámmal baj van. Az általam jól ismert zeneműveket azonnal fölismerem, tudom, hogy ezt én jól ismerem, de hogy mi az? Viszont egy pillanat alatt el tudom őket helyezni a maguk zene-történeti korszakában. Tudom, hogy ez korai romantika, vagy tudom, hogy ez átmenet a késő romantika és a modernitás között, de hogy ez most Mahler vagy Bruckner, vagy ki az ördög, azt már nem tudom. Ahhoz nagyon-nagyon sokszor kell valamit hallanom, hogy biztosan felismerjem, hogy ez az, és hogy ennek ez és ez a szerzője. Szóval a zenéhez egy ilyen nagyon nem profi viszonyom van, hanem... laikus, naiv zeneélvező viszonyom van.

Na, most aztán következik az irodalom, ott meg végképp nem tudom. Soha nem mertem irodalomesztétikai,

irodalomelméleti kérdésekben világos és egyértelmű állításokat tenni.

Igen, de egy időben írtál kritikaszerű kritikákat.

Igen, de lehet, hogy én nem azért írtam csak „szerű” kritikákat, mert azt éreztem, hogy én ehhez nem értek – mindig azt írtam, hogy nem értek hozzá, de azért kicsit ironikus is voltam. Mert honnan a fenéből ért hozzá az a kritikus? Miért csinál úgy, mintha ő tudná azokat a szabályokat, amelyek szerint egy műalkotást meg kell komponálni, és akkor ő megmondja, hogy ez nem aszerint van megkomponálva. Hát ez lehet, hogy mondjuk a 14. században így működött, de ma már nem így működik.

Ilyen szabályok nincsenek.

Nincsenek szabályok. Tehát tulajdonképpen csak azt tudja mondani egy jó kritikus – mert szerintem van jó kritikus meg rossz kritikus is –, hogy ebben van valami nagyszerű, és megpróbálja megfogalmazni, hogy mi a műben a rendkívüli, a nagyszerű, de az nem szabályoknak az alkalmazása. Ha nem akarok hülyéskedni, akkor magam is azt mondom, hogy hát én is ilyeneket csináltam, hogy tulajdonképpen megmondtam, hogy mi az, ami engem ebben és ebben a műben megfogott, megragadott. Csakhogy valószínűleg nem egy műalkotás egészére vonatkozott ez, hanem bizonyos részleteire. Próbáltam megúszni a dolgot, meg is úsztam. A Nádas *Párhuzamos történetek*, ugye? Írhattam volna arról tanulmányt, kritikát, nem tudom, kicsodát, esszét, ahogy sokan mások is írtak, amelyeket aztán

össze is gyűjtött valaki egy kötetben. És akkor én kitaláltam, mert feltétlenül akartam valamit írni Nádas történeteiről, kitaláltam, hogy erről az esszékötetéről írok egy újabb esszét. Tudtam, hogy egy vonatkozásban cselezek, mert a kritikákról írván esszét, egyben azt is világossá teszem, hogy mit szeretek Nádas regényében. Ha valamit nem szeretek, akkor van bennem valami félsz tulajdonképpen.

Negatív kritikát nem szoktál írni.

Nem, negatív kritikát soha nem írtam, és egy általam pozitívan megítélt mű gyengeségeit sem emeltem ki soha a bűdös életben. Mindig azt mondtam el, ami megfogott, ami megragadott, amit megszerettem. Na most ilyen, alapjában véve naiv a viszonyom az irodalmon kívüli egyéb művészetekhez is, ebbe beletartozik az építészet is. Már soha nem fogom ezt megvalósíthatni, tudtam már harminc éve is, hogy nem fogom tudni megvalósítani, hogy írjak az építészetéről, de valahol rettenetesen vonzott az ügy. Egyszerűen szerettem volna az építészetéről írni valamit, szerettem volna megérteni az építészetet. Fantasztikusan fontos volt a számomra, hogy járok egy városban, és annak miért szeretem az épületeit, és miért nem szeretem a másoknak. Tiszta szubjektivitás és tiszta filozófiai viszonyulás az egészhez, nem szakszerű. De hát ezt én már nem tudom megcsinálni. Viszont fantasztikusan fontosak voltak számomra bizonyos korok bizonyos építészeti alkotásai.

Igen?

Lehet azt mondani, hogy az ókoriak is, de azért nagyon sokat ebből nem láttam. Voltam Görögországban egyszer, Olaszországban láttam, azt hiszem, a számomra legkomolyabb élményt jelentő görög templomokat, Paestumban. Osztt ezzel kész vagyunk, mert Szicíliában nem jártam. Törökországban sem nagyon jártam, mert eltörtem a sarkamat, úgyhogy nem jártam olyan helyeken, ahol a görög kultúra emlékei vannak, viszont nekem nagyon fontosak voltak ezek a templomok. A román és a gótikus építészet mindig faszcinált. Számomra belépni egy gótikus katedrálisba, az egy elképesztően nagy élmény volt. Érdekes, hogy ez lassan kopik. Én ma is szépnek tartom...

Úgy érted, hogy emlékké degradálódik, vagy...?

Ha újra belépek, már nem érzem azt, amit akkor. Az első...

*Arról tudsz valamit mondani, hogy mit éreztél?
Erről az élményről tudsz valamit mondani?*

Igen, de ezzel csak később próbálkoztam meg, valami Heidegger-tanulmányban. Jóval *A posztmodern Heidegger* után, valami Heideggerről szóló esszében, ahol arról beszéltem, hogy bár engem a transzcendencia direktben soha meg nem érintett, énhozzám nem jött el Jézus Krisztus.¹⁰⁶

Amuzikális vagy vallásilag, ahogy a Petri mondta.

¹⁰⁶ Gondolkodók – mi végre?, in *Sisakrostély-hatás*, id. kiad., 343–360. = *A személyes emlékezet filozófiája*, id. kiad., 233–245.

Engem soha nem látogatott meg sem a Szent Teréz, sem senki más. Ezzel szemben később rájöttem, hogy az az élmény, ami az amiens-i katedrálisba való belépés pillanatában elfogott, az igenis transzcendencia-élmény. Valamit fölfogtam, amit nem is tudnék megfogalmazni...

Fölfogtad vagy átélted?

Átéltam. Amit nem is tudnék megfogalmazni, hogy mi az, csak eláll a lélegzetem. Na ugyanilyen élmény volt számomra, emlékszem, a legkésőbbi Van Gogh-művek New York-i kiállítása. Végigmentem, és nem azt mondtam, hogy hű, de szép volt, és hű, de nagy élmény volt, hanem ugyanúgy elállt a lélegzetem, mint a katedrálisban, éreztem, hogy Van Gogh itt valamit megragadott, ami belőlem is kiváltott egy élményt, amelyet kénytelen vagyok transzcendenciaélménynek nevezni. Na.

Esetleg ez az oka annak, hogy akartál írni az építészetéről? Hogy valahogy ezt az élményt körbejárd?

Nem. Nem hiszem, nem. Nem, engem inkább az izgatott, hogy miért nem tudnak a mai építészek egy elfogadható épületet megépíteni, ami így azért persze nem igaz. Európában nem tudnak. A New York-i modern építészet, az számomra óriási élmény volt, ott nem beszélnek transzcendenciaélményről, meg ilyesmiről, de az, hogy fantasztikus élvezetet okozott járkálni, különösen a Manhattan Midtown épületei között. Egy képet soha el nem fogok felejteni. Ott a Midtownban a Rockefeller Centerrel szemben áll a New York-i katedrális. Lehet,

hogy nagyon magas, sőt tudom, hogy nagyon magas. Utánozni akarták az amerikaiak az európai építészetet, de hát az nem igazán sikerült nekik. Még a legjobb az, amikor megvásároltak európai épületeket, és azokat átvitték oda a Manhattan csúcsára, és fölépítettek egy középkori világot, a Cloisterst. Hogyan lehetséges az, hogy az amerikaiak modern építésze szép. Nagyon egyszerű a válasz, persze: van pénzük. S így az amerikaiak tudnak számomra nagyon vonzó, modern épületeket létrehozni, az európaiak meg... De még az előbbi amerikai példát sem fejeztem be. Szemben állok ezzel a – mit tudom, én mikor, a 18. vagy 19. században...

Nyilván 19.

...a 19. században épített katedrálissal, nem érdekel. Na de mellette áll egy fantasztikusan magas, fekete üvegtáblából felhúzott épület, talán a Tiffany, mindegy, amelyiknek az oldalüvegében tükröződik a katedrális. Egy égbe törő fekete üvegtábla, és az ugyancsak égbe törő, de a modern épületnél jóval alacsonyabb fehér katedrális, amelyik benne tükröződik; ez valami egészen csodálatos látvány. Egy csomó csodálatos épület van New Yorkban. Sok csúnya épület is van, ezt én nem vitatom, de New York építésze azért vonzó, mert az összedobáltságból valamiféle egység jött létre.

A Downtown számomra nem volt annyira vonzó. Igazából a Midtown volt vonzó, hogy ezt a mondatot befejezzem, és ez a sok üveg, azt hiszem, elsősorban a sok üveg. Na, üveg, az itt is van, menj el a Kálvin térre, az „üvegpaloták”, végcéblak nagyságú üvegek vannak belehelyezve fémkeretekbe. Na de hát azok a táblák New Yorkban, azok olyan magasak, mint tíz ember

egymás hátán. És meg vannak hajlítva. Hát ki tudja ezt megfizetni Európában?

Világos.

Egy ilyen üvegtábla sokkal többbe kerül, mint három lakótelep.

Igen.

Párizsban jártam a Défense-ban, hát igazán nem ragadt meg. Szóval előbb oda akartam kilukadni, hogy most jó modern építészet Amerikában van. Az átlag amerikai város, az érdektelen, amilyen érdektelen csak lehet. Az, hogy San Francisco nem érdektelen, onnan adódik, ahogyan elhelyezkedik, hogy dombokra épült, és aztán mindenütt a tengeröblök; ez csodálatos, de egyetlen épülete sem ugrik be nekem, amit külön megcsodáltam volna. Los Angelesnek a középpontjában nem voltam, mert olyan gyönyörű volt, ahová kimentünk, ott a város környékén, ahol laktunk, hogy én azt mondtam, hogy hacsak be nem bizonyítjátok nekem, hogy egy életre szóló élmény bemenni Los Angelesbe – szó sincs róla, borzalmas ronda –, na, akkor nem megyünk! De Chicago, az igen, az szép. Gyönyörű. Na most érdekes, egyrészt New York a maga rendezetlenségében; ott nincsenek építészeti előírások. És Chicago mint a városszociológia megvalósulása, a városszociológia elvei szerint megvalósított város, egymásnak ellentmondanak, és mégis a két végpontja annak, ami valami gyönyörűség. Persze nekem nem itt indult el az építésze vonatkozó gondolkodásom, hanem az izgatott, hogy lehet-e manapság kisebb formátumban

valami szépet létrehozni. A finnek tudtak valahogy. A valóságban nem láttam ilyeneket. A finn építésszek vidéken építettek, főleg Amerikában (megint a pénz!) nagyon gazdagoknak hatalmas, természetbe belekomponált villákat, azok gyönyörűek. De én nem ezt akartam mondani, hanem hogy igazából az bosszant mind a mai napig, ez a pragmatista beállítódás. A szépség, az nem szempont, egyedül a praktikum a szempont. És ahol nálunk a praktikumot valamennyire háttérbe akarják szorítani a szépség javára, erről Nádas gyönyörűen ír a *Párhuzamos történetek*ben, az csak Bauhaus-utánczat. Pont olyan kényelmetlenül szűk és alacsony, mint bármi más. Nem sikerült a praktikumot sem megoldani, nemhogy a szépséget, a praktikumot sem sikerült megvalósítani. Ha az ember végigtekint, mondjuk, az újlipótvárosi Duna-partszakaszon, ami leáll valahol ott a református templom után, azt hiszem, református; ahogy itt lejössz a Kavics utcán, mindig látod a templomot. Nem sokkal attól északra a háború már lehetetlenné tette a további építkezést...

Megállt ott.

Megállt, aztán újramezdődött a háború után.

Ott ma lakótelep jön már.

Nem egészen lakótelep, hanem valami izléstelenség. És ugyanígy rémes nekem az új Dél-Pest és Dél-Buda, a Soroksári út a pesti oldalon, ahol az Ági lakik. Minden alkalommal fel kell hogy hívjam az utcáról, hogy melyik épületben laksz, mert mindegyik egyforma, számokat meg nem tudok megjegyezni.

Demján-házak, igen.

Igen, borzasztó. A budai oldalon meg a TTK, meg a nem tudom, micsoda. Hát semmi nincs Pesten, Budapesten, semmi, ami engem megragadna. Pénzhiány? Igen, pénzhiány is valószínűleg, de fantáziahiány is, meg a nemtörődömség is, a praktikus szempontokat végigveszik, de hogy emberi életteret teremtsünk, ezt a gondolatot a modern építésszek valahogy elfelejtették. Az az érzésem, hogy Nyugat-Európában is. Na, ennyit tudok mondani az építészethez való viszonyomról. De a kérdésed, gondolom, azt célozta, hogy megkérdezd, belejátszott-e a művészet az én filozófiai gondolkodásomba.

Hát persze.

A művészethez való viszonyom? Igen, játszott szerepet.

Na, erről beszéljünk akkor.

Hát, kezicsókolom, erről nem olyan könnyű beszélni, amikor az ember nem szisztematikusan foglalkozott művészettel. Mert ha szisztematikusan foglalkoztam volna vele, akkor valószínűleg meg tudnám mondani, hogy minek kapcsán mire jöttem rá. Ilyet nem tudok mondani. Azt viszont tudom, hogy párhuzamosan azzal, ahogy kinőttem a szakmaként értelmezett filozófiából – s ez elég korán volt –, azzal párhuzamosan nőtt az érdeklődésem a művészet iránt.

És főleg a regények iránt. Na erről kéne gondolkodni, hogy miért a regények iránt.

Meg tudom mondani. Azt írom ennek a könyvnek valahol az elején, hogy állok a Bajza utca sarkán...

Igen.

És én meg akarom érteni ezt a világot, és ehhez a marxizmust kell megtanulni. A marxizmus, erről viszont a múlt alkalommal beszélgettünk, ideológiává vált, valószínűleg eredetileg is annak született, elég a tizenegyedik Feuerbach-tézisre gondolni. Soha nem gondoltuk végig, hogy ez viszont azt jelentette, hogy „emberek, én tudom, hogy mi a filozófia, de most már ne ez legyen, hanem legyen ideológia, mert változtassuk meg a világot, s a filozófia most már arra való, hogy neki megfelelően megváltoztassuk a világot”.

Igen, tehát akkor a filozófia nem csinál mást, mint azt az ideológiát, azokat a szabályokat és elveket teremti meg, amiknek a mentén átalakítjuk a világot.

Átalakítjuk a világot, így van, hát erről szólt az egész. Na most én meg akartam érteni, hogy miért lett olyan ócska az a világ, amit állítólag Marx iniciált. Valószínűleg számos olyan kérdés is felmerült a gondolkodásomban azóta, amelyek nem társadalmi struktúrákat, emberek közötti viszonyokat illetnek; számos kérdés, a halálhoz való viszony, az emberi egzisztencia mibenléte, sorolhatnám hosszan, de nem teszem. Egyvalami biztos végig megmaradt; lehet, hogy ezért fontos számomra a regény. A regény, az a regény, amelyet szeretek, egy világot ábrázol. Lehet, hogy ez a világ sok tekintetben fiktív, mégis valami olyasmit ábrázol,

aminek köze van a fennálló világhoz. Nem olyan régen olvastam ennek a ma igen híres, talán a leghíresebb lengyel írónak, Olga Tokarczuknak egy elég korai regényét: *Őskor és más idők*, ez a címe, nagyon jó regény.¹⁰⁷ És benne van az egész 20. századi történelem, mitizálva, tele mitikus figurákkal, mindenfélével, de ez is ahhoz volt szükséges, hogy jobban megértsem a 20. századot. Tehát a regényhez való viszonyomban, a regény iránti növekvő érdeklődésemben – csak nem találok elég sok jó regényt – szerepet játszik az, hogy igenis meg akarom érteni, nem akarom megváltoztatni, dehogy akarom megváltoztatni a világot, mindig csak baj lett belőle; de meg akarom érteni a világot, amelyben én élek. Ehhez néha hozzátartozik az, hogy megértsem azt, amiből lett a világom, a regény ezért is izgalmas számomra. Nagyon szeretem például Joseph Roth *Radetzky-indulóját*.¹⁰⁸ Az igazán nem a mi világunkról szól, de nagyon szól a korai modernitás összeomlásáról. A fiatal főszereplő, aki a regény végén elindul, hogy vizet hozzon, ha jól emlékszem, unokája a kezdet főszereplőjének. Mikor megy a vízért a fronton, mászik föl a hegyoldalra, akkor hal meg. S ott meghal a világ is, meghal vele az a világ, amelynek még tartása volt, erről szól ez a regény; hogy mindennek vége. És tényleg vége volt. Egyre inkább meggyőződése, hogy 1914 – akkor omlott össze a világ. A modern – én nem vagyok antimodernista, én el tudok képzelni egy olyan modernitást, amelyik szép, de mindenestre élhető, amelyikben az embereknek van még igazi

¹⁰⁷ Olga Tokarczuk: *Őskor és más idők*, ford. Körner Gábor, Budapest, L'Harmattan, 2011 (Valahol Európában).

¹⁰⁸ Fordította Boldizsár Iván, magyarul először 1957-ben jelent meg az Európa Kiadónál.

individualitásuk és igazi tartásuk. De ez a lehetőség bezárult előttünk.

Az emberek azóta nem igazi individuumok már, csupán törekvő egyedek, akik nem akarnak mást, mint fölkerülni a csúcsra. És ott vannak ezek, nem tudom, hogy nevezzük magunkat, mindenféle humán értelmiségiek, akik utálják ezt az egészet. Persze ellentmondásos figurák vagyunk, mert azért mi is szeretnénk valahogy érvényesülni. De kezdjük látni, hogy a kutyának se kellünk, egyre kevésbé kellünk. Ötven évvel ezelőtt talán kellettünk még, de mostanra már feleslegesek lettünk; feleslegessé vált a magaskultúra az eltömegesedett világban.

Mintha Darvasi legújabb regénye erről szólna. De még csak az elején tartok. A Taligás ide-oda vándorol a Monarchia területén – Kassa, Szeged, Bécs, Buda és Pest –, egy taligában tolja az európai irodalom és filozófia legértékesebb műveinek egy-egy példányát, valamikor fontos kiadványait, amelyeket vesz, elad; és folyton megverik. Mit akar ez a hülye, minek jön ezzel? Szóval egyre inkább néznek ránk, mint a tehetetlenség szobraira, hogy miért, mi van. Az emberek igenis előre akarnak jutni, javakhoz akarnak jutni, hatalomhoz akarnak jutni, világot akarnak látni, mi meg itten tehetetlenkedünk, mert nekünk ezek a fontos dolgok, amiről most beszélgetünk, a művészet, meg a kultúra általában.

Amikor a regényekkel kapcsolatban ezt a világszerűséget elmondtad, akkor szerintem valami nagyon lényegeset mondtál el abból, ahogy a te gondolkodásod alakzatai módosultak, vagy ha tetszik, akkor a filozófiai gondolkodásod módo-

sult. Ez szerintem nagyon fontos rétege vagy állomása ennek. Na most akkor nézzünk meg, Misu, egy olyan kanyart, aminek megint csak a gondolkodásod számára való fontosságáról szeretnélek kérdezni. Ez ugye az a pillanat, amikor, ezt már ugye egyszer tisztáztuk, hogy '77-ben tanítasz először egyetemen, Brémában, majd tizenhárom évvel később jön a rendszerváltás, és Debrecenben tanszékvezetője leszel az ottani filozófia tanszéknek, sőt...

Tulajdonképpen még nem volt, csak egy dialmat tanszék...

Egy dialektikus materializmus tanszéket alakítasz át filozófia tanszékké. Na most azt szeretném megkérdezni, hogy mit jelentett a professzor úrnak a tanítás.

Ha a Radnóti nagyon jó barátomat nézem, akkor talán nem is olyan hülye a kérdés, mert miért irtózott a Radnóti végig a tanítástól, és miért boldog most, hogy nyugdíjba ment, és nem kell tanítania? Miért?

Ezt tőlem kérdezted?

Igen. Tőle kéne megkérdezni, de nem tud rá válaszolni. Boldog, hogy nem kell tanítania.

Nem szeretett tanítani.

Na most, miért van az, hogy én viszont szerettem tanítani? Számomra fontos volt a tanítás. Ugye én a tanítá-

son keresztül tudtam embereket is megközelíteni, meg gondolatokat is.

Ezt akartam kérdezni, köszönöm szépen, hogy elkezdte válaszolni arra, amit még meg sem kérdeztem. A tanítás mint tevékenység, a diáksággal, a tanítványiaddal, a kollégáiaddal való új kapcsolatot – ami ugye eladdig nem lehetett, mert nem taníthattál magyar egyetemen – hogyan hatott vissza a gondolkodásodra, milyen szerepet játszott benne, és alakította-e a filozófiához vagy az emberekhez való viszonyodat? Egyáltalán, ennek a szerepére vagy a súlyára szeretnék rákérdezni.

Igen, óriási súlya volt ennek. Mert az az elképzelésem alakult ki, hogy a filozófia tulajdonképpen csak szókratikusán művelhető. Világos, ma nem tudjuk csak szókratikusán művelni, de az egész *Napló* könyvem¹⁰⁹ arra van fölépítve, nem tudom, hogy hányan vették észre azt a játékot benne, hogy a *Napló* szövegében játszom a Szókratészt. És a beletett, „szélárnyékban írott” esszéimben (Heidegger mondja, hogy Szókratész után mindenki a szélárnyékban filozofált) pedig játszom a tradicionális filozófust.

Igen, ezt észrevették szerintem.

Hát szerintem is, biztos.

Én észrevettem.

¹⁰⁹ Szókratészi huzatban, Pozsony, Kalligram, 2009. = A személyes emlékezet filozófiája, id. kiad., 312–640.

Te igen, de remélem, hogy még voltak...

Meg vagyok győződve róla.

Már jó ideje úgy éreztem, hogy a Szókratész, a szókratikus hozzáállás a dolgokhoz – ez a fontos. Beszélgetünk az emberekkel, és kérdezzük őket, hogy ők hogy látják a dolgokat. Nem feltétlen tanulunk tőlük, de azért tanulunk is tőlük. Közben azt is látjuk, hogy hogy és mint lehet jól meg rosszul felelni bizonyos kérdésekre. Vagy éppen eljutunk a végén oda, hogy nem tudunk felelni ezekre a kérdésekre. Mert nekem a korai Platón-dialógusok, a szókratikusak a fontosak.

A korai Platónban Szókratész az izgalmas, mert ott azt a Szókratészt látom, aki filozófiai tevékenységet végez; számomra a filozófia már rég nem teória, hanem tevékenység. Ebben nem állok egyedül, nálamnál jelentősebbek, mondjuk Arendt és főleg a férje, Blücher, így látták.

Én nem hasonlítom magamat Szókratészhez, de a példaképem kétségtelenül az ő Platón első korszakában vázolt filozófiai működése. Ezért lett ez a *Napló* könyv, mert lehetetlen manapság csak filozófiai kávéházat működtetni. Athén főterén, agoráján lehet anélkül meglenni, hogy egy sort is leírnánk, ez kétségtelen, de ilyen agora nincsen a modern társadalmakban. Tehát ha te valahol beszélgetni akarsz az emberekkel, akkor szöveg is szükségeltetik hozzá, különben az egész elmegy a semmibe.

Jó, ne felejtse el, hogy a tanítás kapcsán jutottunk el Szókratészhez. Jussunk vissza!

Így van. De én azt hiszem, hogy én a tanítás kapcsán jutottam el Szókratészhez. A tanítás volt számomra az, ahol rájöttem, hogy én nem tudom igazán működésbe hozni a gondolkodásomat, ha nem emberekhez beszélek, hanem a papírhoz.

A fontos, hogy amit állítok, ne legyen egyértelmű. *Nem az örökkévalóságnak*, ahogy mondod, az volt ilyen „lábjegyzetelős” könyvem.¹¹⁰ Állítok valamit, a lábjegyzetben meg megkérdőjelezem. Az biztos, hogy nem arra megy ki a játék, hogy megtudjunk valamit, hanem hogy egy kérdésről ne csak egy álláspontot, többféle álláspontot is kifejtsünk, s főként hogy gondolkozzunk, hogy viszonyuljunk a világunkhoz intellektuálisan. Ennyi. És ez a tanítás nélkül valószínűleg igazából nem ment volna nekem. Tanítottam én New Yorkban...

Arról nem beszéltünk még.

Nem? Hogy én Heideggert tanítottam amerikai egyetemen.

Nem beszéltünk még erről.

Hát az már önmagában merészség volt.

Bábeli zűrzavar?

Nem. De csak azért nem, mert a New School hallgatói többnyire nem amerikaiak.

¹¹⁰ *Nem az örökkévalóságnak. Filozófiai (láb)jegyzetek*, Budapest, Osiris, 1996 (Horror Metaphysicae) = *Rejtektutak a posztmodernben*, id. kiad., 237–566.

Ez igaz.

Részben kelet-európaiak, részben dél-amerikaiak, és elvéve ha kerül oda egy-egy amerikai, idegennek is érzi magát. Na mármost elkezdtem tanítani, nem a *Lét és időt*, egy szemeszter alatt azzal nem is nagyon so-
kat lehet kezdeni. Hanem a *Bevezetés a metafizikába* című előadást, amit akkortájt fordítottam magyarra. És rájöttem arra, hogy hiába olvassák ezt az angol fordítást, amely alapján nem volt rossz, csak hát mire jutnak a hallgatók azzal, hogy van benne *Being* nagy b-vel és *being* kis b-vel. Az egyik a lét, a másik a létező. És akkor mondtam, hogy gyerekek, ezt most egy pillanatra felejtsetek el, tökéletesen felejtsetek el. Én elmagyarázom nektek. Nem tudtok egy szót sem németül, azt én tudom, de elmagyarázom nektek, hogy mi a nagy b-s *Being* és a kis b-s *being* közti különbség, és rá fogtok jönni, hogy a heideggeri filozófia alapja az ontológiai differencia.

Na erről viszont volt szó, az ontológiai differenciáról beszéltünk.

Na, ez az. Hogy megértsem, hogy hogyan lehet az ontológiai differenciát a Heidegger nyelvéhez nem is ko-
nyító, de persze értelmes gyerekeknek előadni, ez hozzájárult ahhoz, hogy megértsem igazából az ontológiai differenciát. Szóval én azt hiszem, hogy az a fajta fi-
lozófia, amit én szeretek, jól-rosszul csinálom, mindegy, nem az az érdekes; amit szeretek, ahhoz feltétlenül hozzátartozik a tanítás. Na most itt még egy lépést vissza kell mennem, most akkor nézzük meg...

Bocsánat, csak közben rögzítsük azért, hogy mikor tanítottál New Yorkban.

Egyszer egy nyári szemeszterben '85-ben, de az rövidebb, mindegy, tanítottam aztán '87-ben és '89-ben egy-egy félévet.

Félévet, igen.

Az már normál félév volt.

Igen, és '90-től vagy Debrecenben.

Voltam még egy-kétszer New Yorkban, de már nem tanítottam. Talán szívesen kimentem volna, de valahogy...

Így alakult.

Hívtak, csak nem akartam. Na most az a nagy helyzet, hogy viszont ezt az egyet leszámítva, ahol ez egy élmény volt a számomra, hogy az ontológiai differenciához azért jutottam el, mert angol nyelvű, németül egy szót sem tudó diákoknak közvetítettem Heidegger – alapjában véve a németországi és az amerikai tanítás nem volt annyira fontos számomra, mint a magyarországi, mert itt még valami hozzájön az eddig mondottakhoz. Nevezetesen a nyelv, a játék a nyelvvel. Na most ez a játék a nyelvvel, ez nekem még ma sem megy németül; lehet, hogy a német nyelvvel egyszerűen nem lehet játszani. Tehát a nyelvvel való játék egy döntő faktora lett annak a filozófiai működésnek, ami a késői korszakomra jellemző. Nézzük csak meg!

Az első kötetem – a *Válogatott műveimről* van szó –, én nem akarom lebecsülni a fenomenológiai tanulmányaimat... A *Fasizmus*-könyvet stb. A második kötetben meg sok a politikai szociológia, erről már beszéltünk, meg a kínlódás a marxizmussal... De attól kezdve, amikor azt mondtam, hogy a Budapesti Iskolából ki kell szakadnom, hogy megtaláljam önmagam, egészen Debrecenig semmi nem történt. A Budapesti Iskola akkor már tizenhárom éve „föl lett oszlatva”, de ez az időszak mégiscsak egy átmeneti korszak volt, a nyolcvanas évek. De amikor elkezdtem ezeket a játékokat, a filozófiai gondolatokat teljesen szabadon és mindenféle tradíciók megkötéseitől szabadon csinálni, különböző „nyelveket” kitalálni, az '90-től volt.

De ha a nyelved változott, akkor a gondolkodásod is változott.

Persze, persze. De ezek nem ilyen csomópontok, és nem külső hatások, hanem játék. Én játékosnak érzem mind a mai napig a gondolkodásomat. Aztán, aki akarja, nézze meg, hogy... De hát erről nem én vagyok már hivatott ítéletet hozni. Énnekem ez fontos volt, hogy ezek a történelmi csomópontok, ezek milyen értelemben hatottak, de hogy mi hatott rám akkor, attól kezdve, hogy szabadon tanítottam, az megint más. Találtam egy szöveget, azzal másképp kellett játszani, mint az addigi szövegekkel, de ez nem egy történelmi pillanat volt.

Igen, jó. Misu, egy szabályos életútinterjú szabályos kérdéssel, az interjú vége felé, az körülbelül úgy szokott kinézni, hogy itt van a kezünkben

az életünk négy vastag kötete, te már nyugdíjban vagy, nem tanítasz, vagy legalábbis csak időnként tanítasz. Az ember ugye ilyenkor arra szokta kérni a professzor urat, hogy miben tudná összegezni eddigi életpályája leglényegesebb pontjait, én azonban az ellenkezőjét szeretném megtenni.

Hála istennek.

Hogy egyáltalán nem vagy szabályos figurája egy életműinterjúnak vagy életútinterjúnak, ezért azt szeretném kérdezni, hogy mi jön most, Misu? Minek a nyitánya ez a négy kötet, és ez a beszélgetés, amit mi most csinálunk?

Hát nagyon köszönöm a kérdést, ez a saját kérdésem is, amire egyelőre nem tudok, tényleg nem tudok felelni. Én félek attól, hogy a négy kötet, az a négy kötet, azzal már nekem nincs dolgom. Nem is kérdeztem...

Négyezer oldal.

Hát igen. Nem is kérdeztem rá, hogy most mi a fene van ezzel a negyedik kötettel.

Mert ez még nincs meg?

Nincs meg; ami megvan, az még nincs kereskedelmi forgalomban.

Szamizdat.

Nem baj, mit bánom én, hát...

Előbb-utóbb meg kéne kérdezni.

Előbb-utóbb meglesz, előbb-utóbb, valószínűleg akkor is meglesz, ha nem kérdezem meg. Egy kis kötetet szívesen kiadnék a *Litera.hu*-n megjelent esszéimből, amit össze is raktam összekötő szövegekkel. Nagyon helyes kis kötet, szórakoztatóbb sokkal, mint ezek a mégiscsak akármennyire játékos, de komolyabb szövegek. Ez nem ilyen, ez olvasható szélesebb közönségnek is. És akkor itt van ez a *Tények és Tanúk*, és akkor most mihez kezd az ember.

That is the question.

That is the question, mert hát egyelőre még nem lát-szom haldoklani. Na most, amíg az ember...

Nem is értem.

Mi?

Nem is értem, hogy jön ez ide.

Hát úgy jön ide, hogy nyolcvan fölött az értelmiségiek is azt mondják, hogy eleget csináltam...

Élsz és virulsz.

Élek, virulok, és bámulom az eget.

Így van.

De nem, ez nem én vagyok, na. Nem tudok ülni és bámulni az eget, hanem ha nem jut eszembe, hogy mit kéne tennem, akkor depresszióssá válok, vagy nem tudom, hogy nevezzem ezt az állapotot.

Ez nem olyan komolytalan dolog.

Nem komolytalan dolog. Komoly dolog, nagyon súlyos dolog. Mert nem tudom, hogy mit kezdjek magammal tanítás nélkül, ráadásul. Mert előbb eljutottunk oda, hogy a tanítás, az számomra fontos, állandóan újjáalkítja a szövegeimet, a viszonyulásaimat, a kérdéseket.

De ezek szerint szeretnél még tanítani.

Nem. Megmondom, miért nem szeretnék tanítani: mert az az érzésem, hogy azt a korszakot, amikor mi együtt Debrecenben, '90 és mit tudom én, '96 között tevékenykedtünk, tanítottunk, azt nem hozza vissza senki, nincsenek már azok a típusú fiatalok.

Miért '96? Inkább 2006. Miért '96?

Miért 2006?

'90-ben kezdtem Debrecenben tanítani, '96-ban bőven még...

Tanítottam, persze hogy tanítottam, de akiket föl...

Mire vonatkozik?

Arra, hogy akiket föl tudok sorolni, akiket még nem kiképeztünk, hanem elindítottunk a pályájukon...

Tehát hogy akkor volt a föllefe futása?

Igen, hát nézd, gondoljuk végig. A Deczki Saci az utolsó olyan tanítványunk, de az sem a tanítványunk, mert ő Szegeden végzett az egyetemen.

Szegeden végzett, ő a doktoriskolára jött át.

Ő a doktoriskolára járt, a doktoriskola akkor már olyan izé volt, olyan volt, mint a többi doktoriskola, hogy ilyen-olyan kurzusokat tartott benne XY.

Azt akartad mondani, hogy '96-ig ment ez a fel-futás.

Igen, és képeztünk ki '96-ig olyan embereket, akik ma kvázi jelen vannak; lehet, hogy szomorúak, mert nem tudnak magukkal mit kezdeni, meg a világ nem tud velük mit kezdeni, de vagy tíz-tizenkét embert kiképeztünk, akik a mai fiatal generációnak a gerincét alkotják.

Sőt, már középgeneráció.

A középgeneráció gerincét alkotják. Olyan emberek kezdtek el gondolkodni, akiket a világ izgatott. Nem látok ilyen embereket. Az emberek többségét valami más érdekli, inkább szakirányba mennek el, valamilyen korszakkal akarnak foglalkozni, ha ma a filozófia-egyáltalán érdekli bárkit is. Láttam már Egerben is, ahol tovább tanítottam, hogy egyre unottabb vagyok, egyre

kevésbé találok egyáltalán olyan embereket, akikkel szívesen dolgozom.

Na, jó, a tanítás nem.

A tanítás nem, akkor az írás. Írás? Amikor huszonvalahány éves koromban a Husserl-könyveimet írtam, akkor nem tanítottam senkit, ez nem vitás. Mi animált arra, hogy megírjam a Husserl-könyveket? Az, hogy megvizsgáljam, tudok-e egyáltalán ilyen tevékenységet végezni. Tudtam, kész. Be is fejeződött ezzel, ilyen szakfilozófiát soha többet nem csináltam.

Igen, ez tényleg így van.

Soha többet. A szakfilozófiai korszakomat leszámítva tulajdonképpen két dolog animált engem, hogy csináljam, írjak filozófiai tekinthető szövegeket. Az egyik, hogy elkezdett mozogni valahogy a világ, és nagyon elkezdett mozogni alattunk. És nem egyszerűen arról van szó, hogy én kiábrándultam a marxizmusból, jó, kiábrándultam. Hanem arról, hogy valahol világossá vált: én a világot akarom megérteni, de azzal az apparátussal, amellyikkel eddig rendelkeztem, nem fogom megérteni soha a bűdös életben. Ez mozgatót elég hosszan. Aztán jött a tanítás ugye, és ott elkezdődött az, amiről az előbb, remélem, érthetően beszélünk. Kettő: kellenének kiváló elmék körülöttem, lehetnek diákok, lehet egy kör, mit tudom én, micsoda. Tehát akkor? Tanítani nem akarok már, nincs is hol. Írni szeretnék, de mit és hogyan? Valahol átképzősnek kéne mennem, de nem...

Nem lehet, hogy egy beszélgetéskorszak jön? Amikor a beszélgetésekből fog kialakulni az, hogy mit akarsz megírni, és mit nem?

Édes Andrisom, lehet. De hát erre én most nem fogok válaszolni. Miért ne lehetne éppenséggel, de hol vannak ezek a beszélgetések?

Hát ezeket meg kell teremteni.

Meg tudjuk-e? Akkor tudnánk megteremteni, ha azt érezném, hogy akár a legszorosabb baráti körön belül igény van erre. Egy embertől hallom állandóan hangoztatni ezt az igényt, ez pedig a Pongrácz Tibi. Beledöglök abba, hogy nincs kivel beszélgetnie. És ő nem egy író ember igazából, nagyon nem. Még náladnál is kevésbé író.

Jó, hát beszélgetni sokféleképpen lehet, és sok módon lehet. Biztos, hogy egy olyan korszakot élünk, ami nem kedvez annak, hogy közösségi életet éljünk. Én azt gondolom, hogy ha te azon meditálsz, hogy akkor most what to do, vagy sto gyélaty, akkor én még mindig azt gondolom, hogy a beszélgetésekből, a barátságokból és a beszélgető barátságokból alakulhat tovább az az életmű, ami jelenleg négy kötetben van, hogy legyen egy ötödik kötete is.

Az már nem lesz. Erre nincs bennem készítés. Volt egy időszak, amíg folyton írnom kellett, nem akartam, csak kellett. Valószínű, ehhez hozzájárult az is, hogy még megkérdezték, hogy tudsz-e adni nekünk valamit.

Mondtam, hogy igen... akkor arról írd. Jó. És ez kifogy, nem tudom az okokat összefoglalni. Szántó T. Gábor, valamiért összeakadtunk, azt mondta, írd nekünk is olyanokat, mint a *Litera.hu*-nak írtál. Mondtam, jó. Aztán elküldtem egy elég hosszú esszét,¹¹¹ ami nem rossz; kutya se látta, mert a *Litera.hu*-t, azt olvassák a mifélék, a *Szombatot*, azt inkább csak a kicsit elzsidósult lelkek. Semmi reakció rá. A *Litera.hu*-ra állandóan jöttek a reakciók, életemben annyi reakciót írásaimra nem kaptam, mint a *Litera.hu*-ra kaptam. Erre az írásra, amelyikről még te sem tudsz, nulla. Az írás kiindulópontja Zoltán Gábor *Orgiája*¹¹² meg Závada *Egy piaci napja*. Zoltán Gábor könyve '44, a nyilas uralom a Városmajorban, Závadaé pedig '46, a kunmadarasi pogrom. Kiderült a számomra, hogy ez az egész borzalom, amit Zoltán Gábor leír, nem tűnt el '45-ben, de miért is tűnt volna el? Hülyék voltunk mi. Mindkét könyv fontos.

A kettő összefügg, nagyon összefügg. A kettőből együtt derül ki, hogy miféle emberek között élünk. A két regény egy olyan kontinuitást teremtett a fejemben, amit ugye nemcsak a Rákosiék szerettek volna letagadni – mi valamennyien kitöröltünk a fejünkből. Tudtuk, hogy volt Kunmadaras, de azt, hogy ez a nép vagy nemzet, vagy mi az ördög, ez semmit nem tanult, és ugyanúgy gondolkodik, mint azelőtt gondolkodott, ehhez tulajdonképpen az kellett, hogy most megint előjöjjön az antiszemitizmus és a gyűlölködés általában is.

¹¹¹ „Tágabb értelemben azt mondhatom, hogy apámat az anyám rokoni verték agyon”, lásd <http://www.szombat.org/kultura-muveszetek/tagabb-ertelemben-azt-mondhatom-hogy-apamat-az-anyam-rokonai-verték-agyon> (letöltve 2017. május 30.).

¹¹² Zoltán Gábor: *Orgia*, Budapest, Pesti Kalligram, 2016.

Igen, ez így van. Na, és mi lett ezzel a tanulmány-nyal?

Ez ott van, megjelent a *Szombatban*, de lehet, hogy csak az interneten, nem tudom. Na most az írás bevezető mondatát Orbán Ottótól vettem, arról, azt hiszem, egyszer beszéltem neked. Azt írja, hogy az apját tágabb értelemben az anyja rokonai verték agyon, na evvel indul az egész. És a végén ott van a Gábor Gyuriról szóló szöveg. Egyik esszéjében találtam ugyanis egy újabb magyarázatot az örök antiszemitizmusra. Hogy ugyanis a zsidóknak az a mély meggyőződésük, hogy semmiféle földi hatalom nem írhatja felül Isten törvényeit. És ha úgy látják, hogy jön egy földi hatalom, amelyik felül akarja írni, akkor azt elutasítják. Ebből nem az következik, hogy a zsidó mindig ellenzéki, de ellenzéki akkor, lelkében legalábbis, ha úgy érzi, hogy egy olyan világban él, amelyet nem tud összeegyeztetni a maga meggyőződésével.

Misu, a könyved a holokauszt körüli életeddel kezdődik, és a holokausztról szóló művek interpretálásával zárul. Köszönjük szépen.

KÉPEK

Az anyai nagymama, Ürményi Hilda második férjével,
Nasser Magda nevelőapjával, Jermy Pállal
(1930-as évek vége)

Baloldalt Horn Muki, középen az „ideálja”, jobboldalt Vajda Marci
(1916. január)

Misu és szülei egy rokonnal a mátyásföldi kertben (1936 körül)

Ugyanott a szülőkkel (1936 körül)

Misu a Kossuth téren (1940 körül)

Húgával, Vajda Ágnessel (1950-es évek eleje)

A Zója DISZ-csoport *Szakállka* című előadásának szereplői;
középen, szakállas muzsiknak öltözve a szerző (1950-es évek eleje)

Első feleségével, Háber Judittal Prágában (1956)

Vajda Júlia (Bence György felvétele, 1960-as évek)

Lukács György és Heller Ágnes Lukács dolgozószobájában
(1968 körül, Heller Ágnes tulajdona)

Márkus György és Marysia a Mátrában (1962 körül)

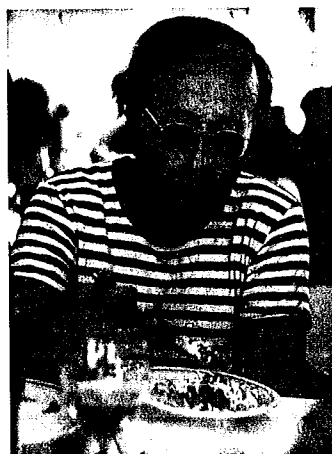
Heller Ágnes és Fehér Ferenc (1973 körül, Heller Ágnes tulajdona)

Portré az 1960-as évek végéről

Radnóti Sándor a Tungsram strandon (1960-as évek vége)

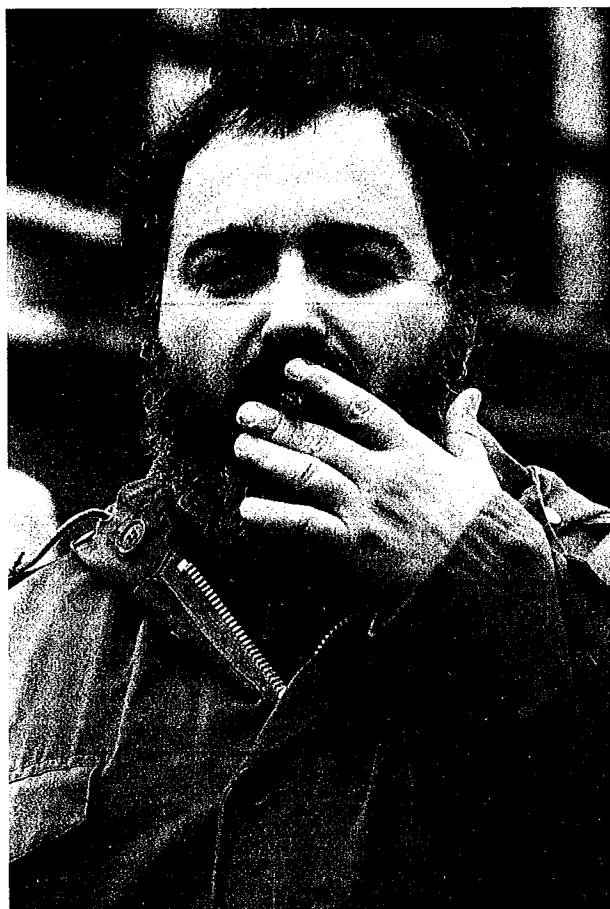
Fodor Géza Bulgáriában (1977, Várady Éva tulajdona)

Erdélyi Ágnes a Duna-parton (1970, Bence György felvétele, Erdélyi Ágnes tulajdona)

Sós Vilmos Bulgáriában (1977, Erdélyi Ágnes tulajdona)

Bence György (1980-as évek, Jávor István felvétele)

Tamás Gáspár Miklós első feleségével, Fränkel Annával
Kolozsváron (1972, a szerző felvétele)

Repülő egyetem: Szabó Miklós előadása, a fal mellett ül Csalog Zsolt
(1980-as évek, Jávor István felvétele)

A Heidegger-fordítók Szigligeten, családi körben:
Angyalosi Gergely, Kardos András, a szerző és Bacsó Béla,
valamint Tardos Kati, Módos Magdi, Angyalosi Juli, Staub Valéria.
A képről hiányzik Orosz István (1990 körül)

Csoportkép 1994-ből: Bence György, Karádi Éva, Kende László,
Timár Árpád, Ludassy Mária, Márkus György, Lakatos András,
Kis János, Fodor Géza, Fehér Márta, Radnóti Sándor,
Erdélyi Ágnes, Petri György, Miklós Tamás (a kép a Márkus
György 60. születésnapjára az Atlantisz Könyvkiadónál megjelent
Lehetséges-e egyáltalán? – Márkus Györgynek tanítványai című
kötet bemutatóján készült)

Gábor László (1980-as évek, Vajda Júlia tulajdona)

Gábor Samu és felesége, Vilcsek Andi Emma lányukkal, valamint
Gábor Sára (2004)

Barbara Smitmans-Vajdával Dubrovnikban (1997)

Portré 1984-ből

David Vajda és Barbara Smitmans-Vajda a Lago Maggiorén (2005)

NÉVMUTATÓ

Ábrahám Zoltán 286

Aczél György (1917–1991) kommunista politikus, a Kádár-kori kultúrpolitika meghatározó alakja 154–157, 160

Adenauer, Konrad (1876–1967) német kereszténydemokrata politikus, az NSZK első kancellárja (1949–1963), az „egységes Európa” atyja 177

Agamben, Giorgio (1942) filozófus 78, 80, 84

Agárdi Péter 136

Ágnes húgom *lásd* Vajda Ágnes

Althusser, Louis (1918–1990) filozófus 245

Altrichter Ferenc filozófus 272

Ambrus János 133

Ámos Imre (1907–1944) festő 16

Andrásovits Nándor (1894–1958) 1930-tól dunai hajók

kapitányaként filmfelvételeket készített Közép-Európáról és a Balkánról; 1939-ben megbízatást kapott szlovákiai zsidók Palesztinába való kiszállítására, 1940-ben pedig részt vett a besszarábiai németek visszatelepítési műveletében (ez utóbbi két akciót örökíti meg Andrásovits felvételei alapján Forgács Péter *A dunai exodus* című filmje) 292

Angyalosi Gergely (1953) kritikus, irodalomtörténész 246, 256, 263, 265, 272

Arendt, Hannah (1906–1975) filozófus 112, 258, 280, 311

Arisztotelész (i. e. 384–i. e. 322) filozófus 240, 250

Baader, Bernd Andreas (1943–1977) a RAF (Rote Armee Fraktion, Vörös Hadsereg Frakció) német szélsőbaloldali terroristacsoport vezetője; életfogytiglanra ítélték, a börtönben öngyilkos lett 178, 179

Baader–Meinhof-csoport *lásd* Baader, Andreas; Meinhof, Ulrike

Bába Iván 183

Bacsó Béla (1952) esztéta 246, 256, 262, 264, 265

Badiou, Alain (1937) filozófus 172

Bahro, Rudolf (1935–1997) filozófus, politikus 183

Bálint György (1906–1943) újságíró, kritikus, műfordító 17

Bán Zsófia 292

Baránszky-Jób László (1897–1987) esztéta, irodalomtörténész 250

Barbara *lásd* Smitmans-Vajda, Barbara

Bartók Béla (1881–1945) zeneszerző, zongoraművész 294

Batthyány Margit (szül. Margareta Thyssen-Bornemisza, 1911–1989) a rohonci (ma Rechnitz, Ausztria) tömegmészárlás (1945. március 24.) egyik felbujtója 235

Batthyány, Sacha 235, 236

Bence György (1941–2006) filozófus, 1979-ben Kis Jánossal együtt kezdeményezte a Charta '77 melletti szolidaritási nyilatkozatot 148, 149, 155, 212, 227–230, 233

Berényi Gábor filozófus, műfordító, szerkesztő 293

Bibó István (1911–1979) jogász, politikai gondolkodó, a harmadik Nagy Imre-kormány államminisztere 241

Bíró András (1925) emberi jogi aktivista 113

Blücher, Heinrich (1899–1970) költő, filozófus 311

Bodi László germanista, az ELTE német tanszékének oktatója, Ausztráliába emigrált 114

Boldizsár Iván 307

Bonner, Jelena (1923–2011) orosz emberi jogi aktivista, Andrej Szaharov felesége 217

Bora néni 23

Borbély Szilárd (1963–2004) író, költő, irodalomtörténész 6

Boros Gábor (1959) filozófiatörténész 266

Breccia Boella, Laura (1949) a milánói egyetem filozófiaprofesszora 153, 154, 161

Bródy Ferenc (1931) matematikus 119, 136

Bruckner, Anton (1824–1896) zeneszerző, orgonaművész 297

Ceaușescu, Nicolae (1918–1989) politikus, 1965-től bukásáig Románia diktátora 224

Coli *lásd* Zollman Péter

Czóbel Béla (1883–1976) festő 16

Csillag Vera (1909–1997) grafikus, illusztrátor, könyvtervező, Jaschik Álmos és Bortnyik Sándor magániskoláinak növendéke, Bálint György felesége; 1945 után a Szikra Kiadó és a Szépirodalmi Könyvkiadó tervezője, a hatvanas években Ausztráliába emigrált 17

Darvasi László (1962) író, újságíró, költő, szerkesztő 308

Dávid *lásd* Vajda, David

Deczki Sarolta (1977) irodalmár, esztéta, szerkesztő, kritikus 319

Demszky Gábor (1952) jogász, szociológus, politikus, a demokratikus ellenzék egyik vezetője 51, 194, 228

Derrida, Jacques (1930–2004) filozófus 271

Dilthey, Wilhelm (1833–1911) történész, pszichológus, szociológus, filozófus 229

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics (1821–1881) író 139

Dubček, Alexander (1921–1992) szlovák kommunista politikus, rövid ideig (1968–1969) Csehszlovákia vezetője, a prágai tavasz kulcsfigurája 184

Duczyńska Ilona (1897–1978) újságíró, nyelvész, Polányi Károly felesége, radikális baloldali aktivista; 1936-ban férjével együtt Angliába emigrált, 1950 után Kanadában élt 157, 261

Dutschke, Rudi (1940–1979) marxista szociológus, politikai aktivista, a hatvanas évek német ifjúsági mozgalmainak emblematisztikus figurája 184

Elias, Norbert (1897–1990) szociológus 260

Endre László (1895–1946) köztisztviselő, szélsőjobboldali politikus, a deportálások egyik irányítója; a háború után a népbíróság halálra ítéli, kivégezik 26, 60

Engelmann, Peter a bécsi Passagen Verlag (kortárs filozófiai kiadó) alapítója és vezetője 214

Eörsi István (1931–2005) író, költő, műfordító 129

Erdélyi Ágnes (1944) filozófus 229

Esterházy Péter (1950–2016) író 55, 237

Etelka lásd Hacker Etelka

Fáni néni, Vajda Marcell rokona 21

Farber, Marvin (1901–1980) filozófus, a *Philosophy and Phenomenological Research* című lap alapító szerkesztője 244

Fedoszejev, Pjotr Nyikolajevics (1908–1990) filozófus 204, 246

Fehér Ferenc (1933–1994) filozófus, esztéta, kritikus 117, 119, 132, 135, 137–140, 143–157, 160–165, 167, 168, 170, 195, 205, 225, 226, 247, 259

Feuerstein, Avigdor lásd Hameiri, Avigdor

Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814) filozófus 71, 145, 249, 250

Fischer, Joschka (1948) német politikus, külügyminiszter (1998–2005) 178

Flaubert, Gustave (1821–1880) író 259

Fodor Géza (1943–2008) dramaturg, esztéta, zenekritikus, az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa (1967–1973) 149, 229

Fogarasi Béla (1891–1959) marxista filozófus, a Vasárnapi Kör egyik alapítója, a Tanácsköztársaságban vállalt szerepe miatt emigrációba kényszerül; bécsi és berlini évek után az 1930-as években Moszkvába távozik. 1933-tól a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának munkatársa, 1945-ben hazatér, az MTA Filozófiai Intézetének első igazgatója, a *Magyar Filozófiai Szemle* alapító szerkesztője 115

Forgács Péter (1950) médiaművész, álló- és mozgóképkészítő, a legismertebb a *Privát Magyarország* című sorozata, amely 1930–1950-es évekbeli amatőr filmekben alapul 291, 292

Foucault, Michel (1926–1984) történész, filozófus 58

Freud, Sigmund (1856–1939) osztrák neurológus, pszichiáter, a pszichoanalitikus iskola alapítója 24

Fuchs Iván (1938) programozó, Kanadában él 28

Fuchs Jenő (1900–1975) fakeskedő, Fuchs Iván apja 29

Fuchs Jenőné (Zsengeri Rózsa, Roska néni, 1904–1985) V. M. édesanyjának barátnője 28

Fukász György (1929–1994) marxista filozófiatörténész, a történelmi materializmus tanára a Lenin Intézetben 114

Gábor Eszter (1937) művészettörténész, építészeti szakíró 119

Gábor György (1954) filozófus, az MTA Filozófiai Intézetének főmunkatársa, az ORZSE tanára 323

Gábor László (1947–1997) közgazdász, szociológus, Vajda Júlia férje 214

Gábor Samu (1985) klasszika-filológus, esztéta, V. M. unokája 257

Garai László (1935) kutató pszichológus, közíró, az MTA

Filozófiai Intézetének munkatársa (1964–1971) 119

García Márquez, Gabriel (1927–2014) író, újságíró 22

Gerő Ernő (1898–1980) kommunista politikus 109

Gogol, Nyikolaj Vasziljevics (1809–1852) író 114

Greskovits Endre 144

Gyurika *lásd* Márkus György, ifj.

Háber Judit (1935–1988) szociológus, V. M. első felesége 109,

119, 121, 125, 143, 145, 154, 163, 207, 211–214

Hacker Etelka, V. M. apjának első felesége, Lamm György
anyja 52, 53

Halmi dr., gyerekorvos 80

Hameiri, Avigdor (Avigdor Feuerstein, 1890–1970) kárpátaljai

születésű izraeli költő, író, műfordító, a modernizmus első

képviselője a palesztinai héber irodalomban; 1921-ben

települt a palesztin mandátum területére, magyarul és

héberül is publikált 32, 51

Haraszti Miklós (1945) író, újságíró, politikus, a baloldali

rendszerkritikus diákmozgalom szervezője,

a szamizdat-mozgalom egyik alapítója 148, 185, 218, 219

Hedwig *lásd* Ortmann, Hedwig

Hegedüs András (1922–1999) szociológus, politikus,

miniszterelnök (1955–56), 1963-tól az MTA Szociológiai

Kutatócsoport igazgatója, a *Valóság* főszerkesztője; 1968-

ban elítéli a csehszlovákiai bevonulást, ezért elbocsátják

állásából, 1973 májusában az ún. „filozófusperben”

revizionizmus vádjával elítélik, kizárják a pártból 147, 155,

156, 196, 232

Hegedüs B. András 106

Hegedüs István (1957) fideszes, majd SZDSZ-es politikus,

a Magyarországi Európa Társaság vezetője 240

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) filozófus 192,
201, 202, 204, 241

Heidegger, Martin (1889–1976) filozófus 197, 224, 246, 247,
250–252, 254, 257–260, 262–264, 266–272, 275–280,
282–286, 300, 310, 312–314

Heine, Heinrich (1797–1856) költő, író 35, 36

Heller Ágnes (1929) filozófus, esztéta 105, 117, 119, 122, 126,
129, 132, 135, 138, 139, 145, 147, 148, 152, 155, 161–163,
165, 170, 192, 200, 201, 204, 226, 296, 304

Hérakleitosz (kb. i. e. 535–i. e. 475) filozófus 199

Hermann István (1925–1986) filozófus, esztéta, kritikus 117,
119, 126, 132

Hévizi Ottó (1959) filozófiatörténész, esztéta 134, 278

Hild József (1789–1867) építész 61

Hitler, Adolf (1889–1945) a (Nagy)Német (1939-ig Harmadik)
Birodalom vezére (Führer), az NSDAP fő ideológusa,
megszervezője, a második világháború és a háborús
népirtások fő felelőse 19, 32

Horányi György (1934–2006) kémikus, a Demokratikus
Charta szóvivője (1991–1993) 118, 119

Horthy Miklós (1868–1957) politikus, Magyarország
kormányzója (1920–1944) 37, 82

Hruscsov, Nyikita Szergejevics (1894–1971) politikus,
a Szovjetunió vezetője Sztálin után, nevéhez fűződik
a desztalinizáció folyamatának kezdete és az 1956-os
magyarországi forradalom leverése 105

Husserl, Edmund (1859–1938) filozófus 159, 195, 200, 201,
203, 214, 220, 223, 244, 246, 247, 250–254, 257, 262,
263, 268, 320

Jánossy Ferenc (1914–1997) közgazdász, Lukács György
nevelt fia. Budapesten, Bécsben, Berlinben nevelkedik,
1935-től Moszkvában él, 1939-ben gépészmérnöki

oklevelet szerez; 1942–1945-ig hamis vádak alapján szibériai büntetőtáborban raboskodik, 1946-ban visszatér Magyarországra, az MKP, majd az MDP tagja; 1947-től nyugdíjazásáig, 1974-ig különböző helyeken tölt be magas állásokat 137

Jaruzelski, Wojciech (1923–2014) lengyel tábornok, kommunista politikus; nevéhez fűződik a hadiállapot („szükségállapot”) kihirdetése (1981. december 13.) 194

Jaschik Álmos (1885–1950) grafikus, festő, iparművész, jelmeztervező, művészetpedagógus, magániskolájából számos ismert művész került ki 15, 30

Jávor István (1948) operatőr, fotós, a Fekete Doboz alapító szerkesztője 228

Jolán *lásd* Weiner Árminné

Jovcsuk, M. T., szovjet marxista–leninista filozófus 204

József Attila (1905–1937) költő 89

Judit *lásd* Háber Judit

Kádár János (1912–1989) politikus, 1956 novembere és 1988 májusa között az MSZMP első titkára, később főtitkára 103, 111, 114, 136, 148, 156, 157, 189, 217–219, 234, 235

Kafka, Franz (1883–1924) író 57, 59, 130

Kafka, Hermann (1852–1931) kereskedő, Franz Kafka apja 59

Kant, Immanuel (1724–1804) filozófus 258

Kardos András (1953) esztéta, irodalomkritikus 55, 57, 167, 239, 246, 259, 263

Kardos György (1918–1985) újságíró, a Katonapolitikai Osztály, majd az ÁVH alezredese, 1956 után a határon túli katonai hírszerzés ezredese, 1961–1985-ig a Magvető Kiadó igazgatója 248

Katalin *lásd* Pollitzer Katalin

Kató *lásd* Weiner Kató

Kende Judit (1903–1979) keramikus, Jaschik Álmos iskolájának növendéke 30

Kende László (1934–2011) történész, szerkesztő 118, 119

Kende Péter (1927) szociológus, politikai esszéista, az 1978–1988 között Párizsban megjelent *Magyar Füzetek* alapító főszerkesztője 167

Kenedi János (1947) író, műkritikus 228

Kerékgyártó Elemér (1918–1962) filozófus, a Lenin Intézetben a dialektikus materializmus oktatója; repülőszerencsétlenségben halt meg Párizs közelében 104

Kertész Imre (1929–2015) író, műfordító 79, 290, 291

Kis János (1943) filozófus, politikus, műfordító, a demokratikus ellenzék egyik vezetője, a *Beszélő* szerkesztője 148, 149, 155, 212, 227–230, 233

Kiss Yudit 67

Koncz Imre mérnök, politikus, SZDSZ-es önkormányzati képviselő 239–241

Konrád György (1933) író, szociológus 208, 209

Korniss Dezső (1908–1984) festő 16

Kovács János, festő 255

Körner Gábor 307

Krausz Tamás 133

Krúdy Gyula (1878–1933) író 14

Kun Béla (1886–1938/1939) újságíró, politikus, az 1919-es Tanácsköztársaság vezetője 136, 137

Kundera, Milan (1929) regényíró, drámaíró, költő, esszéista 279, 280

Ladányi Andor 100

Ladányi Péter (1929–1961) filozófiatörténész, a Lenin Intézet adjunktusa; 1956 után a görög és az indiai filozófiát, valamint a logikát tanulmányozza, majd az Országos

Rabbiképző könyvtárban dolgozik; öngyilkos lett 105, 107, 198, 199

Lamm György (1921–2016) dr., kardiológus, V. M. apjának nevelt fia 21, 53, 54, 62, 63, 65

Lamm József 53

Landler Jenő (1875–1928) szociáldemokrata, majd kommunista politikus 137

Lázár Guy (1944–1996) tanár, kommunikációs szakember; 1973-tól végez közvélemény-kutatásokat nemzeti-etnikai kérdésekről, elsőként foglalkozik a budaörsi németek kitelepítésével; kezdeményezésére készült a nagy vihart kavart *Sváb passió* című dokumentumfilm (1987) 196, 197, 216

Lenin, Vlagyimir Iljics (1870–1924) marxista gondolkodó, hivatásos kommunista forradalmár, a Szovjetunió első vezetője 134

Lesznai Anna (1885–1966) költő, író, grafikus, iparművész, a Nyolcak művészcsoporthoz tartozott, Jászi Oszkár felesége (1913–1918) 137

Licskó György (1934–2017) filozófiatörténész 100, 121

Ludassy Mária (1944) filozófus 149, 229

Lukács György (1885–1971) filozófus, esztéta 100, 102, 103, 118, 119, 123, 125–130, 132–138, 144, 146–148, 153, 155, 156, 158, 161, 162, 165, 168–170, 181, 182, 201, 202, 205, 214, 220, 229, 249, 270, 276

Mahler, Gustav (1860–1911) zeneszerző, karmester 297

Malinowski, Bronisław (1884–1942) filozófus, antropológus 55, 57

Márkus György (1934–2016) filozófus 116–120, 122, 129, 132, 134, 135, 138, 140–143, 145–148, 155, 161–163, 170, 204, 205, 221, 222, 226, 262, 270

Márkus György, ifj. (1956–2016) Márkus György és Márkus Mária (Marysia) idősebb fia, 1986-ban agyvérzés következtében megbénult 225

Márkus Mária (Marysia, 1936) szociológus, Márkus György felesége, Ausztráliában él 122, 143, 145, 147, 155, 162, 204

Marosán György (1908–1992) szociáldemokrata, majd kommunista politikus, a diktatúra erőszakos alkalmazásának híve; 1962 után a Kádár-rezsim konszolidációjának jegyében félreállítják 156

Marx, Karl (1818–1883) filozófus, közgazdász, szociológus, a kommunista munkásmozgalom teoretikusa 104, 134, 159, 160, 173, 174, 181, 199, 200, 221–223, 241, 249, 252, 258–264, 267, 269, 270, 272, 273, 275, 306

Marysia lásd Márkus Mária

Meinhof, Ulrike (1934–1976) a RAF (Rote Armee Fraktion, Vörös Hadsereg Frakció) német szélsőbaloldali terroristacsoport vezetője; életfogytiglanra ítélték, a börtönben öngyilkos lett 178, 179

Mendelssohn-Bartholdy, Felix (1809–1847) zeneszerző, karmester, zongora- és orgonaművész 57

Mérei Ferenc (1909–1986) pszichológus, pedagógus 111

Merleau-Ponty, Maurice (1908–1961) filozófus, fenomenológus 296

Mindszenty József (1892–1975) esztergomi érsek, Magyarország utolsó hercegprímása, bíboros 112

Mlynář, Zdeněk (1930–1997) csehszlovák politikus, a prágai tavasz egyik vezetője; miután kizárták a pártból és a politikából, legtöbb feladatának az események dokumentálását és értelmezését tekintette, több könyvet írt az 1968-as csehszlovákiai reformkísérletről 183

Molnár Péter (1964) jogász, politikus 240

Mozart, Wolfgang Amadeus (1756–1791) zeneszerző 229

Nádas Péter (1942) író, drámaíró, esszéista 298, 299, 304

Nádor Éva 69

Nádor György (1920) filozófiatörténész, esztéta,

vallástörténész, 1943-ban filozófiai doktorátust szerez;
a budapesti Rabbiképzőben zsidó vallástant tanul. 1945-
től marxista; az MTA Filozófiai Bizottságának titkára,
1949–1957-ig az ELTE docense, majd a gyermeklélektani
intézetben asszisztens. Feuerbachról írott könyvét
dogmatikus marxisták hevesen bírálják, egyéb tanulmányai
is éles kritikában részesülnek. 1964-ben emigrál, 1967–
1973-ig a heidelbergi egyetem előadója. 1973-ban
Londonban települ le, zsidó vallási problémákkal
és kultúrtörténettel foglalkozik, németül publikál 277

Nagy Imre (1896–1958) politikus, 1953–1956-ig a Magyar
Népköztársaság minisztertanácsának elnöke, az 1956-os
forradalom miniszterelnöke, a forradalom után kivégezték
103, 105, 108–111, 117, 136

Nasser Lipót (1873–1911) aranyműves, V. M. anyai nagyapja
10

Nasser Lipótné (Ürményi Hilda, 1881–1944) V. M. anyai
nagyanyja 10

Nasser Magda (Vajda Marcellné, 1907–1978) grafikus, V. M.
anyja 9–12, 15–22, 24–28, 30, 33, 34, 39, 40, 42–45, 47,
54, 57, 61–64

Nasser Piroska (Varga Pálné, 1904–1966) V. M. anyai
nagynénje 36, 37, 38, 40

Németh Károly (1922–2008) politikus, 1987–1988-ban
az Elnöki Tanács elnöke 156

Nietzsche, Friedrich (1844–1900) klasszika-filológus,
filozófus, költő 58, 85, 89, 199, 275–282

Nyíri János (1932–2002) színházi rendező, újságíró, író 67–70

Orbán Ottó (1936–2002) költő, esszéíró, műfordító 118, 119,
323

Orbán Viktor (1963) jogász, politikus, több cikluson át
Magyarország miniszterelnöke 243

Orosz István (1951–2012) esztéta 246, 255, 256, 264, 265

Ortmann, Friedrich, a kasseli egyetem nyugalmazott
szociálpedagógia professzora 206

Ortmann, Hedwig, a brémai egyetem nyugalmazott
szociálpedagógia professzora 206

Paci, Enzo (1911–1976) filozófus 153

Palánkay Klára (1921–2007) opera-énekesnő 294

Pali *lásd* Varga Pál

Pap Mária 165

Pelikán, Jiří (1923–1999) csehszlovák újságíró, politikus,
a Dubček-féle pártvezetés oszlopos tagja 183

Pető Katalin, pszichiáter 293

Petri György (1943–2000) költő, műfordító 300

Picasso, Pablo (1881–1973) képzőművész 295

Pikler Emmi, dr. (Emilie Madeleine Reich, 1902–1984)
gyermekorvos, a csecsemő- és kisgyermekkori fejlődés
szakembere. 1946-ban hozta létre a II. kerületi Lóczy
Lajos utcai Csecsemőotthonot, amely 1970-től a
Csecsemőotthonok Országos Módszertani Intézeteként
működött (ma Pikler Intézet) 23

Piri *lásd* Nasser Piroska

Piros László (1917–2006) katona, politikus, belügyminiszter
(1954–1957) 107

Platón (i. e. 427–i. e. 347) filozófus 311

Pleijel, Agneta (1940) svéd regény- és drámaíró, költő,
újságíró, irodalomkritikus 55, 57, 60

Polányi Károly (1886–1964) gazdaságtörténész, filozófus, társadalompolitikus, a Galilei Kör első elnöke (1908) 157, 165, 260, 261

Pollitzer Katalin (1865–?) V. M. apai nagyanyja 52

Pongrácz Tibor (1940) filozófiatörténész 321

Pór Péter (1940) irodalomtörténész, irodalomelmélettel, líratörténettel és irodalomkritikával foglalkozik, az 1970-es évek vége óta előbb Nyugat-Németországban, majd Franciaországban él 207, 214

Puskás Ferenc (Puskás Öcsi, 1927–2006) futballista 127

Radnóti Sándor (1946) esztéta, kritikus, filozófus 147, 161, 162, 205, 211, 227, 296, 309

Raffay Sándor, tanító, 1931-től tanít a Sütő utcai evangélikus elemi népiskolában, az azonos nevű püspök (1866–1947) unokaöccse 5

Rainer M. János 106

Rajk László (1909–1949) politikus, 1946–1948-ig belügyminiszter, 1948-tól külügyminiszter; 1949 májusában letartóztatták, koncepciós per során halálra ítélték és kivégezték; 1955-ben rehabilitálták 95, 133, 136

Rajk László, ifj. (1949) építész, diszlettervező, a demokratikus ellenzék egykori tagja, politikus 193

Rákosi Mátyás (1892–1971) politikus, 1945–1956 között a Magyar Kommunista Párt, illetve a Magyar Dolgozók Pártja fő-, majd első titkára, 1952–1953-ban a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke 91, 95, 96, 103, 105, 133, 151, 156, 218, 219, 322

Rakovski, Marc, Bence György és Kis János közös írói álneve 155

Rév István (1951) a budapesti CEU történelem- és politológiaprofesszora, az OSA igazgatója 234–238

Rorty, Richard (1931–2007) filozófus 280

Roska néni *lásd* Fuchs Jenőné

Rossanda, Rossana (1924) olasz baloldali politikus, újságíró 183–187

Róth elvtárs, az V. kerületi MSZMP bizottság munkatársa 121

Róth Zsuzsi 98

Roth, Joseph (1894–1939) osztrák író, újságíró 307

Rovatti, Pier Aldo (1942) filozófus, a trieszti egyetem tanára 153, 245, 246

Rushdie, Salman (1947) író 144

Ryle, Gilbert (1900–1976) filozófus 272

Sandkühler, Hans-Jörg (1940) filozófus 188

Sartre, Jean-Paul (1905–1980) író, irodalomkritikus, politikai aktivista, filozófus 259

Sásdi Tamás 96

Schaff, Adam (1913–2006) filozófus 107

Scheler, Max (1874–1928) filozófus 158, 159, 180, 246, 248–252, 254, 257, 263

Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (1775–1854) filozófus 266

Schlegel, Dorothea (1764–1839) irodalomkritikus, író; Moses Mendelssohn filozófus lánya, Friedrich Schlegel író, költő, indológus felesége 35

Schopenhauer, Arthur (1788–1860) filozófus 192, 275

Schultz, Hans Jürgen 80

Schürmann, Reiner (1941–1993) 1976-tól a New York-i New School for Social Research filozófiaprofesszora 285, 286

Schwendtner Tibor (1962) filozófiatörténész 258

Sipos János, az MTA Filozófiai Intézet munkatársa 122

Smitmans-Vajda, Barbara (szül. Brand, 1943) filozófus, költő, V. M. második felesége 17, 214, 278, 295

Sós Vilmos (1933) filozófus 116, 119, 120, 122, 229, 253

Sperber, Manès (1905–1984) regényíró, esszéista, pszichológus 80

Spinoza, Baruch (1632–1677) filozófus 105
 Suba Imre, V. M. évfolyamtársa 115
 Svéd Sándor (1906–1979) operaénekes 294

Szaharov, Andrej (1921–1989) magfizikus, emberjogi harcos
 217

Szamuely László (1936) közgazdász 119

Szántó T. Gábor (1966) író, költő, szerkesztő 321

Szecsődi László (1924–1962) a Lenin Intézet dialektikus és
 történelmi materializmus tanszékének vezetője; 1958-tól
 az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos és Kulturális
 Osztályának helyettes osztályvezetője. Párizs közelében
 halt meg repülőszerencsétlenségben 104

Székely Mihály (1901–1963) operaénekes 294

Szelényi Iván (1938) szociológus, 1974-ben Konrád
 Györggyel közösen írt könyvük (*Az értelmiség útja az
 osztályhatalomhoz*) kéziratának külföldre juttatása miatt
 letartóztatták, majd 1975-ben kiutasították az országból
 208, 209, 211

Szent-Iványi István (1958) politikus, a demokratikus ellenzék
 tagja, az SZDSZ egyik alapítója 240

Szerdahelyi István (1934) esztéta, irodalomtörténész,
 műfordító, kultúrakutató, közíró; mintegy tíz éven át
 (1980–1989) a *Kritika* című lap és a *Világirodalmi lexikon*
 szerkesztője és főszerkesztője, így a korszak magyar
 szellemi életének egyik irányítója 118

Szigeti József (1921–2012) filozófus, 1959–1968 között az
 MTA Filozófiai Intézetének igazgatója, 1957–1959 között
 művelődési miniszterhelyettes 105, 116, 120, 122, 130, 199

Szilágyi Sándor (Saci, 1954) fotográfus, fotótörténész,
 irodalmár, történész, a *Beszélt* szerkesztője 227

Szókratész (i. e. 469–i. e. 399) filozófus 32, 310–312

Szőke György (1935–2008) szlavista filológus,
 irodalomtörténész 119

Sztálin, Joszif Visszarionovics (1878–1953) 1922–1934-ig
 az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt (később
 Össz-szövetségi Kommunista [bolsevik] Párt) Központi
 Bizottságának főtitkára, 1934–1953-ig titkára,
 a Szovjetunió diktátora 105

Tamás Gáspár Miklós (1948) filozófus, politikus, közíró 172,
 206

Teleldi Mária, Fehér Ferenc első felesége 117

Tengelyi László (1954–2014) filozófus 68

Térey János (1970) író, költő, drámaíró, műfordító 112

Teréz, Avilai Szent (1515–1582) kármelita szerzetesnő,
 misztikus író 301

Thalész (i. e. 624 k.–i. e. 546 k.) filozófus, matematikus,
 a hét görög bölcs egyike 199, 201

Tokarczuk, Olga (1962) író, költő 307

Tordai Zádor (1924–2010) író, filozófus, az MTA Filozófiai
 Intézetének munkatársa (1960–1989) 116, 122, 123

Tőkei Ferenc (1930–2000) sinológus, irodalom- és
 filozófiatörténész, műfordító 129

Turóczi-Trostler József (1888–1962) irodalomtörténész 114

Ungár Klára (1958) közgazdász, politikus 240

Vajda Ágnes (1942–1999) statisztikus, V. M. húga 64

Vajda Júlia (1960) szociológus, klinikai szakpszichológus,
 V. M. lánya 118, 213, 214

Vajda Lajos (1908–1941) festő, grafikus 16

Vajda Marcell (1893–1962) banktisztviselő, V. M. apja 19–24,
 34, 40, 42, 44, 47–54, 57, 60–65

Vajda, David (1983) V. M. fia, Tübingenben él 295

Van Gogh, Vincent (1853–1890) festő 301

Varga János (Jajó, 1942) a Magyar Filmtudományi Intézet
és Filmarchívum (FITU, ma MANDA) történésze 91, 292

Varga Pál (1900–1975) könyvelő, V. M. anyai nagynénjének,
Nasser Piroskának a férje 40, 57, 61, 62

Varnhagen, Rahel (1771–1833) író, gondolkodó, a zsidó
felvilágosodás (*haszkala*) kiemelkedő alakja, nevét
a 20. században Hannah Arendt róla írt életrajza tette
ismertté 35

Waldenfels, Bernhard (1934) a bochumi egyetem
filozófiaprofesszora 194, 247, 248

Weiner Ármin (?–1944) V. M. apai nagynénjének férje,
Auschwitzban ölték meg 290

Weiner Árminné (sz. Weisz Jolán, ?–1944) V. M. apai
nagynénje, Auschwitzban ölték meg 53, 76, 77, 78, 81, 290

Weiner János (?–1944) V. M. dombóvári unokatestvére,
Auschwitzban ölték meg 290

Weiner Kató, V. M. dombóvári unokatestvére 78

Weiss János 155

Weiss Manfréd (1857–1922) nagyiparos, a csepeli Weiss
Manfréd Acél- és Fémművek alapítója 293

Weisz Marcell lásd Vajda Marcell

Závada Pál (1954) író, szerkesztő, szociológus 90, 322

Žižek, Slavoj (1949) szlovén író, szociológus,
pszichoanalitikus, filozófus, kultúrakritikus 172

Zollman Péter (Coli, 1931–2013) fizikus, feltaláló, műfordító
(Radnóti, Vörösmarty, Arany, Kosztolányi, Orbán Ottó
és mások angol fordítója) 92, 94

Zoltán Gábor (1960) író 322

TARTALOM

Gyerekkorom tényei, amelyeknek nem voltam tanúja	5
Magda és fia	9
De vajon volt-e apja Magda kisfiának?	47
Madárországi emlékeim	67
A csillagos házban	71
Hazugságok tanúja	87
Lukács és a Budapesti Iskola	125
<i>Iskola?</i>	138
<i>Márkus Gyuriról</i>	141
<i>Egy baráti kör története</i>	144
„A fontos, hogy amit állítok, ne legyen egyértelmű”	
<i>Kardos András interjúja</i>	167
Képek	325
Névmutató	345

X 25 4 2 5 5

TÉNYEK ÉS TANÚK

A sorozatban megjelent

Réz Pál: Bokáig pezsgőben
(*Hangos memoár*)

Zimándi Pius István: Egy év története naplójegyzetekben
(*1944. március 19.–1945. március 17.*)

Orbán Ottó: Szinpompás ostrom lángoló házakkal
(*Kabdebő Lóránt életműinterjúja Orbán Ottóval*)

Dr. Nyiszli Miklós: Dr. Mengele boncolóorvosa voltam
az auschwitzi krematóriumban

Csillaggal nem jó járni most
(*Kis Pál budapesti fényképész naplója*
1944. október–december)

Bertók László: Priusz

Szálasi Ferenc naplói 1942–1946
(*Közreadja Karsai László*)

Szabad György: Aradtól az Országgyűlésig
(*Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel 1991–1992*)

Király István: Napló 1956–1989

Márványi Judit: Kapaszkodók
(*Egy szerkesztő emlékei*)

Heltai Jenő: Négy fal között
(*Naplójegyzetek 1944–1945*)